

SƏMƏD VƏKİLOV

**Qərbi Azərbaycan
Deportasiyanın tarixi və hüquqi
aspektləri: Salyana köçürülmə
(1948-1953)**

Bakı-2025

SƏMƏD VƏKİLOV

Qərbi Azərbaycandan Deportasiyanın tarixi və hüquqi aspektləri:

Salyana köçürülmə (1948-1953)

Bakı – “Red N Line” MMC – 2025, 256 s.

Baş məsləhətçilər: Sadiq Qurbanov

Azərbaycan Respublikası Milli Məclisin Təbii ehtiyatlar,
energetika və ekologiya komitəsinin sədri

Mahirə Hüseynova

ADPU-nun beynəlxalq əlaqələr üzrə prorektoru, professor

Elmi redaktor: Nazim Mustafa

Dövlət mükafatı laureatı

Rəyçilər: Leyla Calalova

ADPU-nun QAAM-nın rəhbəri, tarix üzrə fəlsəfə doktoru

Möhübbət Məmmədov,

ADPU-nun QAAM-nın baş mütəxəssisi

Redaktorlar: Cəsarət Hüseynzadə

Telman İbrahimov

Kitab Azərbaycan Respublikasının Qeyri-Hökumət Təşkilatlarına Dövlət Dəstəyi Agentliyinin maliyyə yardımı ilə hazırlanmışdır. Kitabda əks olunan fikir və mülahizələr müəllifə aiddir və Azərbaycan Respublikasının Qeyri-Hökumət Təşkilatlarına Dövlət Dəstəyi Agentliyinin mövqeyini əks etdirməyə bilər.

Qərbi Azərbaycandan deportasiyanın tarixi və hüquqi aspektləri: Salyana köçürülmə (1948-1953) kitabı *"Müvəkkil Hüquq Mərkəzi" İctimai Birliyinin "Qərbi azərbaycanlıların yurd həsrəti: Salyana köçürülmə" layihəsi çərçivəsində hazırlanmışdır. Kitabda 1948-1953-cü illərdə Qərbi Azərbaycanda yaşayan azərbaycanlılara qarşı həyata keçirilmiş deportasiya tarixi və hüquqi kontekstdə dəyərləndirilmişdir. O cümlədən deportasiyaya məruz qalmış əhali qrupunun Salyan ərazisində Qarabağlı, Yeni Uluxanlı, Qaraçala, Xalaç, Yoluştü və.s. kəndlərdə məskunlaşdırılması ilə bağlı yaşanan ağır şərait, sürgün aktına məruz qalmış icmanın şəxsi hekayələri və bioqrafik məlumatları da yer almışdır.*

ÖN SÖZ

Tarixə azərbaycanlıların 1948-1953-cü illər deportasiyası kimi yazılsa da, əslində, bu, hüquq nöqteyi-nəzərindən sürgün demək idi. Daha əvvəl, Sovet Ermənistanında 1930-cu illərdə on minlərlə azərbaycanlı Türkiyə və İranla qohumluq əlaqələrinin olması bəhanə edilərək repressiyaya məruz qoyulmuş, onların xeyli hissəsi Qazaxıstana və Orta Asiyaya sürgün edilmişdi. Bu aksiya icra edilən zaman heç bir müqavimətə rast gəlməyən Ermənistan rəhbərləri 40-cı illərin sonu, 50-ci illərin əvvəllərində daha bir aksiyanın – azərbaycanlıların deportasiyası aksiyasının həyata keçirilməsinə nail oldular.

İkinci Dünya müharibəsinin sonlarında SSRİ Türkiyəyə qarşı ərazi iddiası irəli sürmüşdü. Ermənilərin Türkiyəyə qarşı ərazi iddiası ilə SSRİ-nin hücum etmək planları üst-üstə düşürdü. İ.Stalin Rusiya ilə Türkiyənin 1914-cü il sərhədlərini bərpa etmək, yəni Qars və Ərdahan vilayətlərini yenidən Türkiyədən qoparmaq istəyirdi. Lakin SSRİ-nin Türkiyədən qoparmaq istədiyi əraziləri məskunlaşdırmaq problemi qarşıya çıxmışdı. Bu məsələni xaricdən Ermənistan ərazisinə ermənilərin köçürülüb gətirilməsi yolu ilə həll etmək istəyirdilər. Ermənistan hökumətinin qaldırdığı vəsatəti əsas götürərək, SSRİ Xalq Komissarları Soveti 21 noyabr 1945-ci ildə “Ermənilərin xaricdən Sovet Ermənistanına qayıtmaları ilə əlaqədar tədbirlər haqqında” qərar qəbul etmişdir. Artıq 1946-cı ilin əvvəlində 130 min erməni xaricdən Ermənistana köçmək arzusunda olduğunu bildirmişdi. 1945-ci ilin sonu, 1946-cı ilin əvvəlində Ermənistan KP MK-nın birinci katibi Q.Arutyunov xaricdən ermənilərin kütləvi "repatriasiyasını" əsas götürərək, Dağlıq Qarabağın və Naxçıvanın Ermənistana birləşdirilməsi məsələsini Moskva qarşısında qaldırmışdı. Mir Cəfər Bağırov ermənilərin bu iddiasına cavab olaraq Moskvaya bildirmişdi ki, o, Şuşa istisna olmaqla, Arutyunovun tələbi ilə o şərtlə razıdır ki, Ermənistanın Əzizbəyov, Vedi, Qarabağlar rayonları Azərbaycana

birleştirilsin. Bundan sonra həmin məsələ qapadılmış, əvəzində azərbaycanlıların Ermənistandan deportasiyası məsələsi ciddiləşmişdi. Təkcə 1946-cı ildə Suriya, Yunanıstan, Livan, İran, Bolqarıstan və Rumıniyadan 50,9 min nəfər, 1947-ci ildə Fələstin, Suriya, Fransa, ABŞ, Yunanıstan, Misir, İran və Livandan 35,4 min nəfər erməni qəbul edilib Ermənistanda yerləşdirilmişdi. Ümumiyyətlə, təkcə 1946-1948-ci illərdə xaricdən Ermənistanla təqribən 100 min erməni köçürülmüşdü.

1947-ci il dekabrın əvvəlində Azərbaycan və Ermənistan K(b)P MK-larının birinci katiblərinin adından İ. Stalinin adına məktub göndərilmişdi. Birgə məktubda Ermənistanda yaşayan 130 min nəfər azərbaycanlının köçürülməsi məsələsini həll etmək xahiş olunurdu. Surəti Azərbaycan Respublikası Siyasi Sənədlər Arxivində saxlanılan həmin məktubun altında imza və imzalanma tarixi qeyd olunmamışdır.

Təxmini hesablamalara görə, deportasiya ərəfəsində Ermənistanda 170 mindən artıq azərbaycanlı yaşayırdı. Ermənistan SSR üzrə 24 rayonun 220 kolxozunda ancaq azərbaycanlılar, 63 kolxozunda isə azərbaycanlılar digər xalqların nümayəndələri ilə qarışıq şəkildə yaşayırdılar.

1947-ci il dekabrın 23-də SSRİ Nazirlər Soveti “Kolxozçuların və digər azərbaycanlı əhəlinin Ermənistan SSR-dən Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi haqqında” qərar qəbul etmişdir. Həmin qərarla Ermənistanın 22 rayonundan 100 min azərbaycanlının köçürülməsi nəzərdə tutulmuşdu. Qərarın 1-ci bəndində 1948-ci ildə 10 min, 1949-cu ildə 40 min və 1950-ci ildə 50 min nəfərin köçürülməsi nəzərdə tutulurdu.

Həmin qərarın 11-ci bəndində göstərilirdi ki, Ermənistan SSR Nazirlər Sovetinə icazə verilsin ki, azərbaycanlı əhəlinin Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi ilə əlaqədar onların boşaltdıqları tikililəri və yaşayış evlərini xaricdən Ermənistanla gələn ermənilərin yerləşdirilməsi üçün istifadə etsinlər. “Digər azərbaycanlı əhali” kateqoriyasına açıqlıq gətirilməsə də,

aydın olurdu ki, bu kateqoriya altında Ermənistanın şəhərlərində yaşayan fəhlələr və kolxozçu olmayan azərbaycanlıların köçürülməsi nəzərdə tutulurdu.

2 fevral 1948-ci ildə Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti “Kolxozçuların və digər azərbaycanlı əhalinin Ermənistan SSR-dən Azərbaycan SSR-nin Kür-Araz ovalığına köçürülməsinə hazırlıq tədbirləri haqqında” məxfi qərar qəbul edir, 1948-ci ildə köçürülənlərin Azərbaycan SSR-nin kolxozlarına bölüşdürülməsi planını təsdiq edir.

10 mart 1948-ci il tarixdə SSRİ Nazirlər Soveti 23 dekabr 1947-ci il tarixli qərarına əlavə olaraq “Kolxozçuların və digər azərbaycanlı əhalinin Ermənistan SSR-dən Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi ilə əlaqədar tədbirlər haqqında” ikinci qərar qəbul etmişdir. 14 maddədən ibarət olan bu qərar da köçürmə ilə əlaqədar olaraq SSRİ hökumətinin, habelə Azərbaycan və Ermənistan Nazirlər Sovetlərinin qarşısında konkret tədbirlərin həyata keçirilməsi vəzifəsi qoyulmuşdu .

Azərbaycanda köçürmə işlərinə bilavasitə Nazirlər Sovetinin milliyyətcə erməni şöbə müdirləri Nerses Brutens (N.Brutens uzun müddət Sov.İKP MK-nın beynəlxalq əlaqələr şöbəsi müdirinin birinci müavini olmuş Karen Brutensin atasıdır) və Ruben Sevumyan (R.Sevumyan təqribən 25 il Nazirlər Sovetində kənd təsərrüfatı şöbəsinin müdiri vəzifəsində işləmişdir) rəhbərlik etmişdilər.

Ermənistan SSR- dən Gəncə şəhərinə və rayonlarına icazəsiz köçmüş ailələrin vəziyyəti və Gəncə zonasının rayonlarında onların yerləşdirilməsi və qeydiyyatlarının aparılması üçün işlənmiş tədbirlər planı haqqında Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti yanında Köçürmə şöbəsinin müdiri N.Brutensin Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin sədri Teymur Quliyevə 15 mart 1948-ci il tarixli məxfi məlumatında qeyd edilirdi ki, 1947-ci ilin sonu və 1948-ci ilin yanvar-fevral aylarında Kirovabad (Gəncə) şəhərinin Yeni İrəvan qəsəbəsində təqribən 50 ailə İrəvan şəhərindən gələrək məskunlaşmışlar. İrəvan şəhərindən gələnlərin əksəriyyətinin

Ermənistan Ticarət və İctimai İşə Nazirliyi sisteminin işçiləri olduqları və əsasən işsiz olduqları həmin məlumatda qeyd edilirdi.

18 mart 1948-ci il tarixində Azərbaycan KP (b) MK Bürosunun iclasında Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin yanında Köçürmə İdarəsinin rəisi vəzifəsinə Məmməd Cəfərov, Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin Ermənistan SSR-də müvəkkili vəzifəsinə isə Mürsəl Məmmədov təsdiq edilmişdir. Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin Ermənistan SSR-də 5 ştat vahidi ilə Nümayəndəliyi yaradılmışdı.

Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin Ermənistan SSR-dəki nümayəndəsi M.Məmmədovun Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin sədri T.Quliyevə və AK(b)P MK-nın birinci katibi M.C.Bağirova göndərilən 12 aprel 1948-ci il tarixli məlumatında qeyd edilirdi ki, 1948-ci ildə Ermənistanın əsasən azərbaycanlılarla ermənilərin qarışıq yaşadıkları 53 yaşayış məntəqəsindən 2378 ailənin (11244 nəfər) köçürülməsi nəzərdə tutulur. Həmçinin qeyd edilirdi ki, İrəvan şəhərinin azərbaycanlıları xahiş edirlər ki, onları Azərbaycan SSR-in iri şəhərlərinə - Bakıya və Gəncəyə köçürsünlər və mənzillərinin Azərbaycanın şəhərlərindəki mənzillərlə dəyişdirilməsi üçün mətbuatda elan verilməsinə icazə verilsin. İrəvanlı azərbaycanlıların arasında çoxlu sayda bağçılıq və tərəvəzçiliklə məşğul şəxslər olduğu üçün onlar Abşeron rayonunda məskunlaşdırılmalarını istəyirdilər ki, Bakı şəhərini müəyyən qədər tərəvəzlə və göy-göyerti ilə təmin edə bilsinlər. Bununla əlaqədar İrəvan şəhərindən köçürülən kolxozçuların Abşeron kolxozlarında yerləşdiriləcəkləri evlərin cari vəziyyəti və onların əsaslı surətdə yenidən qurulması məqsədilə yaradılmış komissiyanın Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin sədrinin adına göndərdiyi arayışda qeyd edilirdi ki, Abşeron rayonunun Şüvəlan, Qala, Mastaxa, Binə, Zirə, Mərdəkan, Türkan, Keşlə, Buzovna və Nardaran qəsəbə və kəndlərində kapital təmirdən sonra 295 ailənin yerləşdirilməsi mümkündür.

Bakı şəhər Sovetinin əməkdaşı Allahverdiyevin, Azərbaycan

SSR Nazirlər Soveti yanında Köçürmə İdarəsinin əməkdaşı N.Brutensin, İrəvan şəhərinin təmsilçiləri Şirinov və İsmayılovun imzaları ilə “İrəvan şəhərindən köçürülən kolxozçuların Abşeron kolxozlarında yerləşdiriləcəkləri evlərin cari vəziyyəti və onların əsaslı surətdə yenidən qurulması haqqında komissiyanın Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin sədrinin adına hazırlanan arayış”da qeyd edilirdi ki, 1948-ci il aprelin 17-18-də İrəvan şəhərindən köçürülənlərin təmsilçiləri Şirinov və İsmayılovun iştirakları ilə Maştağa və Əzizbəyov rayonlarını gəzmiş, boş evlərdə məskunlaşma üçün onların yararlılıq vəziyyətini yoxlamışlar. Müəyyən edilmişdir ki, kapital bərpa-təmir işlərindən sonra 295 ailəni həmin rayonların ərazisində məskunlaşdırmaq olar. Şirinov və İsmayılov bildirmişlər ki, Türkan, Zirə, Nardaran və Şüvəlanın təbii şəraiti köçürülmə üçün münasib deyil və xahiş etmişlər ki, köçürülən əsas kütlə Maştağa, Buzovna, Mərdəkanda yerləşdirilsinlər, hansı ki həmin kəndlərdə zəruri torpaq sahələri var ki, orada yeni evlər tikmək mümkündür .

13 aprel 1948-ci ildə Azərbaycan K(b)P MK-nın Bürosu “Kolxozçuların və digər azərbaycanlı əhalinin Ermənistan SSR-dən Azərbaycan SSR-ə köçürülməsi ilə əlaqədar kütləvi təbliğat tədbirləri haqqında” qərar qəbul etmişdir. Həmin qərarın preambula hissəsində SSRİ Nazirlər Sovetinin məlum 23 dekabr 1947-ci il tarixli qərarı Stalinin Azərbaycan SSR-ə və Azərbaycan xalqına göstərdiyi qayğının təzahürü kimi qiymətləndirilirdi.

Ermənistanda yaşayan azərbaycanlı əhalini köçməyə təşviq etmək üçün “Sovet Ermənistanı” qəzetində Sovet Azərbaycanının sosializm quruculuğundakı nailiyyətləri haqqında dərc edilməsi üçün məqalələr hazırlamaq, Mingəçevir sisteminin inşası nəticəsində Kür-Araz ovalığında yeni yaranacaq suvarılan ərazilərin perspektivi haqqında kütləvi tirajla broşurlərin çap edilməsi tapşırılırdı. Həmçinin mədəni-maarif müəssisələrinin rəhbərlərinə tapşırılırdı ki, Ermənistanda yaşayan azərbaycanlı əhali arasında təbliğat aparmaq üçün mühazirəçilər, yazıçılar, şairlər, artistlər

səfərbər etsinlər. Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin 1948-ci il 13 may tarixli qərarına əsasən həmin ilin yaz mövsümündə Ermənistan SSR-nin kənd rayonlarının kolxozçuları ilə bərabər, İrəvan şəhərindən 105 azərbaycanlı ailəsinin (400 nəfər) köçürülməsi nəzərdə tutulurdu. Lakin İrəvan şəhərindən köçürülərək Bakı ətrafında yerləşdirilməsi nəzərdə tutulan evlər yaşamaq üçün yararsız vəziyyətdə olan idarə-müəssisələrin uçuq-sökük inzibati tikililərdən ibarət idi. İrəvan şəhərində yüz illər boyu yaşayan, özlərinə imarətlər inşa edən azərbaycanlı əhalinin Bakının ətrafında yararsız vəziyyətdə olan tikililərdə yerləşdirilməsi sözün həqiqi mənasında cinayət idi. Bu cinayətə həmin dövrün Ermənistan və Azərbaycan rəhbərləri birlikdə imza atırdılar.

SSRİ hökumətinin azərbaycanlıların köçürülməsi haqqında verdiyi qərarlar Ermənistan hökumətinə şans vermişdi ki, İrəvan ətrafında və Ermənistanın sərhədləri boyunca mövcud olan azərbaycanlı yaşayış məntəqələrini köçürmək yolu ilə birdəfəlik xəritədən silə bilsin. Ermənistan hökumətinin nümayəndələri azərbaycanlı əhalinin psixoloji cəhətdən köçürülməyə hazırlanması üçün müxtəlif şayiələr yayırdılar. Ermənistan SSR-in daxili işlər naziri general-mayor Xoren Qriqoryanın imzası ilə 3 may 1948-ci ildə Mir Cəfər Bağirova ünvanlanmış “Azərbaycan SSR-ə qarşıdakı köçürülmə ilə əlaqədar Ermənistanın azərbaycanlı əhalisi arasındakı əhvali-ruhiyyə haqqında arayış”da təkcə köçürülməsi nəzərdə tutulan rayonların azərbaycanlı əhalinin deyil, bu işdə marağı olan, Dağlıq Qarabağın və Naxçıvanın Ermənistana birləşdirilməsini arzulayan ermənilərin söylədikləri də öz əksini tapmışdır. Azərbaycanlı əhalinin dədə-baba yer- yurdlarından köçmək istəmədiklərini söyləmələri təbii idi. Ermənilərin Azərbaycana və Türkiyəyə qarşı ərazi iddiası ilə bağlı söylədikələrinə arayışda xüsusi yer verilməsi isə dolayısı ilə rəsmi İrəvanın mövqeyini ifadə edirdi. Məsələn, İrəvanda Sosial Təminat Nazirliyi sisteminə işləyən bir erməninin söylədiyi aşağıdakı fikirlər arayışda öz əksini tapmışdır: “Azərbaycanlıların Ermənistandan köçürülməsi

şübhə doğurmur. İlk növbədə, Araz və Axuryan (Arpaçay) çaylarının sahilləri boyu yaşayan azərbaycanlılar köçürüləcək, sonra Yerevandakı azərbaycanlıların köçürülməsinə başlanacaq. Sərhəd rayonlarının kəndləri də azərbaycanlılardan təmizlənəcək...” Başqa bir erməni isə öz arzularını belə ifadə edirdi: “Azərbaycanlıları təkcə Ermənistandan deyil, eləcə də Naxçıvan MSSR-dən köçürmək və Naxçıvanı Ermənistan ərazisinə birləşdirmək lazımdır.

Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin 1948-ci il 13 may tarixli qərarına əsasən həmin il Ermənistan SSR-nin kənd rayonlarının kolxozçuları ilə bərabər, İrəvan şəhərinin Stalin və Spandaryan rayonlarından azərbaycanlıların köçürülməsi nəzərdə tutulurdu.

Ermənistanda azərbaycanlı əhalini başsız qoymaq, ali təhsilli kadrların çoxalmasına imkan verməmək məqsədilə ilk növbədə X.Abovyan adına İrəvan Pedaqoji İnstitutunda 1937-ci ildən etibarın təhsil Azərbaycan dilində olan bölmələri – dil-ədəbiyyat, tarix-coğrafiya, fizika-riyaziyyat fakültələri və Ermənistan Dövlət Qiyabi Pedaqoji İnstitutunda mövcud olan eyniadlı fakültələri bağlanaraq 1948-ci ildə Azərbaycandakı müvafiq institutlara köçürüldülər.

“Pedaqoji İnstitutun Azərbaycanlı bölməsinin və Azərbaycanlı pedaqoji texnikumunun Ermənistan SSR-dən Azərbaycan SSR-ə köçürülməsi haqqında” Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti 1 iyul 1948-ci ildə qərar qəbul etmişdir. Həmin qərarla Azərbaycan SSR Maarif Nazirliyinə tapşırılmışdır ki, İrəvan Pedaqoji İnstitutunun azərbaycanlı sektorunun ədəbiyyat, coğrafiya və fizika-riyaziyyat fakültələrində təhsil alan 149 tələbə Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunun müvafiq fakültələrinə köçürülsünlər. İrəvan Qiyabi Pedaqoji İnstitutunun azərbaycanlı sektorunun ədəbiyyat, tarix və fizika-riyaziyyat fakültələrində qiyabi təhsil alan 257 müəllim təhsillərini davam etdirmək üçün Azərbaycanlı Qiyabi Pedaqoji İnstitutunun müvafiq fakültələrinə qəbul edilsünlər. Ermənistandan köçürülən İrəvan Azərbaycan Pedaqoji Məktəbi müstəqil təhsil

müəssisəsi kimi əyani şöbəsinin 232 şagirdi və qiyabi şöbəsinin 108 şagirdi pedaqoji kontingentlə birlikdə Xanlar (indiki Göygöl) şəhərinə köçürülsün və pedaqoji məktəb Xanlar şəhərindəki uşaq evində yerləşdirilsin .

Beləliklə, Ermənistanın kənd rayonlarından köçürülən azərbaycanlı əhalinin Xanlar rayonunda məskunlaşmalarına hər cür maneçilik törədildi. Halda, 1924-cü ildə açılan və Azərbaycan elminə görkəmli xadimlər bəxş edən İrəvan Azərbaycan Pedaqoji Texnikumu bağlanaraq onun fakültələri kənd rayonu hesab edilən Xanlar rayon mərkəzinə köçürüldü. İrəvan Azərbaycan Pedaqoji Məktəbində işləyən 18 müəllimin ailəsi (83 nəfər) Xanlar şəhərinə deportasiya edildi.

Təbii ki, azərbaycanlı ali məktəb və texnikum müəllimləri də kütləvi surətdə öz ailələri ilə birlikdə İrəvan şəhərini tərk etmək məcburiyyətində qaldılar. 1948-ci ilin sonunda Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin sədri Teymur Quliyev SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin müavini V.Malenkova ünvanlandığı 27 dekabr 1947-ci il və 10 mart 1948-ci il tarixli yuxarıda sadalanan qərarlarının yerinə yetirilməsinin vəziyyəti haqqında hesabat xarakterli məktubunda Kür-Araz ovalığına köçürülən əhali üçün bütün zəruri şəraitin olmadığı - yaşayış üçün mənzillərin olmaması, torpağın yararlı hala salınmaması, su təchizatının həll edilməməsi, sanitariya-profilaktik müəssisələrinin olunmaması vurğulanırdı. Bütün bunları nəzərə alaraq, Ermənistan SSR-dən azərbaycanlıların köçürülmə planında dəyişiklik edilərək bu rəqəmin 1949-cu ildə 15000-dən artıq nəzərdə tutulmaması, Ermənistanın dağlıq rayonlarından köçürülənlərin Azərbaycanın dağlıq rayonlarında yerləşdirilməsinə icazə verilməsi SSRİ Nazirlər Sovetindən xahiş edilir və həmin şəxslərə də SSRİ Nazirlər Sovetinin 23 dekabr 1947-ci il tarixli güzəştlərin şamil edilməsinin məqsədəmüvafiq olması qeyd edilirdi .

Lakin SSRİ Nazirlər Soveti dəfələrlə edilən bu cür müraciətlərə bir qayda olaraq cavab verirdi ki, təsdiq edilmiş köçürmə qrafikindən kənara çıxmaq olmaz. Arxiv sənədlərinə nəzər saldıqda

məlum olur ki, 1948-ci ildə İrəvan şəhərinin Stalin, Kirov, Molotov və Spandaryan rayonlarında yaşayan 437 ailə (1886 nəfər), 1949-cu ildə isə İrəvan şəhərinin Beriya rayonundan 8 ailə (39 nəfər), 1950-ci ildə İrəvan şəhərinin Stalin, Kirov, Spandaryan və Mikoyan rayonlarından 43 ailə (181 nəfər), 1951-ci ildə isə İrəvan şəhərindən daha 9 ailə (42 nəfər), 1952-ci ildə İrəvan şəhərindən 22 ailə (73 nəfər), 1953-ci ildə İrəvan şəhərindən 22 ailə (73 nəfər) deportasiya edilmişdi. Ümumiyyətlə, 1948-1953-cü illərdə İrəvan şəhərindən 541 ailə (2294 nəfər) Azərbaycana deportasiya edilmişdi.

İrəvan şəhərindən deportasiya edilən azərbaycanlılar Bakının əsasən Maştağa və Əzizbəyov rayonlarında, Kirovabad (Gəncə) şəhərində, Sabirabad, Xanlar (Göygöl), Şamxor (Şəmkir), Quba, Jdanov (Beyləqan), Dəstəfur (Daşkəsən), Yevlax, Sabirabad, Saatlı və Salyan rayonlarında məskunlaşdırılmışdı.

Ermənistanın kənd rayonlarından köçürülənlər əsasən onların Ermənistanda yaşadıkları rayonların iqlim şəraitinə uyğun olmayan Zərdab, Əli Bayramlı, Kürdəmir, Göyçay, Mirbəşir (Tərtər), Salyan, İmişli, Sabirabad, Jdanov (Beyləqan), Yevlax, Ucar, Saatlı rayonlarında yerləşdirilmişdilər ki, onların da bir qismi yoluxucu xəstəliklərə düçar olaraq tələf olmuşdular.

Köçürülənlər üçün yeni mənzillər tikilib istifadəyə verilmədiyindən, onlar əsasən ictimai binalarda, yararsız tikililərdə, anbarlarda, tövlələrdə, yerli əhalini sıxışdırmaq yolu ilə onların mənzillərində yerləşdirilmişdi. 1948-1950-ci illərdə Ermənistandan köçürülmüş 8110 ailədən yalnız 3232-si yaşayış evləri ilə təmin olunmuşdu.

Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin sədri T. Quliyev SSRİ Nazirlər Soveti qarşısında vəsatət qaldırmışdı ki, sonrakı illərdə köçürmə planı aşağıdakı kimi müəyyən edilsin: 1951-ci ildə 10.000 nəfər, 1952-ci ildə 20.000 nəfər, 1953-cü ildə 20.000 nəfər, 1954-cü ildə 15.000 nəfər . Lakin 1951-ci ildə 911 təsərrüfat (3714 nəfər), 1952-ci ildə 1257 təsərrüfat (5512 nəfər), 1953-cü ildə 1898

təsərrüfat (8254 nəfər) köçürülmüşdü.

Ermənistandan azərbaycanlıların deportasiyası başa çatdırıldıqdan sonra digər bir prosesə start verilmişdi. Ermənistanda yaşayan azərbaycanlı əhəlinin azalmasını bəhanə edərək rayon və respublika miqyasında müəyyən vəzifələr tutan azərbaycanlı kadrların ermənilərlə əvəz edilməsi aksiyası həyata keçirildi. İlk növbədə bu proses paytaxt İrəvandan başlandı. Ermənistan KP MK-nın sənaye və nəqliyyat məsələləri üzrə katibi (sonralar şöbə müdiri) Məmməd İsgəndərov, kənd təsərrüfatı şöbəsi müdirinin müavini Rəhim Allahverdiyev, Mərkəzi Komitənin məsul işçisi Cümşüd Sultanov, kənd təsərrüfatı nazirinin müavini Hüseyn Məmmədov vəzifələrindən azad edildilər. Ermənistan SSR Ali Soveti sədrinin müavini Mirzə Bəşirov Ali Sovetin 9 aprel 1949-cu il tarixli sessiyasının qərarı ilə tutduğu vəzifədən azad edildi. Onların bəzilərini ali partiya təhsili almaq üçün Bakıya göndərdilər ki, bir daha geri qayıtmaq şansları olmasın.

Qarabağlar, Vedi, Zəngibasar, Krasnoselsk rayonlarının partiya komitələrinin azərbaycanlı birinci katibləri, digər 10 rayonda isə ikinci və üçüncü katibləri vəzifədən azad edərək yerlərinə erməniləri təyin etdilər. Amasiya, Basarkeçər və Krasnoselsk rayonlarından başqa, yerdə qalan rayonlarda Azərbaycan dilində çıxan qəzetlər bağlandı.

1953-cü ildə İ.Stalinin ölümündən sonra Ermənistandan azərbaycanlıların köçürülməsinin sürəti azalmışdır. Köçürüldükləri rayonlarda lazımi şəraitin yaradılmaması, ailələrin mənzillə və işlə təmin edilməsindəki problemlər əhəlinin bir qisminin geriye qayıtmasına səbəb olmuşdu. İrəvan şəhərindən köçürülən azərbaycanlıların evlərində xaricdən gələn ermənilər məskunlaşdığı üçün onların heç biri geri qayıda bilməmişdi.

1948-53-cü illər deportasiyası nəticəsində İrəvan şəhərinin azərbaycanlı əhalisi yarıbayarı azalmışdı. Bunu 1939-cu ildə keçirilən siyahıyaalma zamanı İrəvan şəhərində 6569 nəfər azərbaycanlının qeydə alınması müqabilində, 1959-cu ildə 3413

nəfər azərbaycanlının qeydə alınması əyani göstərir (1949-cu ildə siyahıyaalma keçirilməmişdir).

Cəfər Cabbarlının adını daşıyan İrəvan Dövlət Azərbaycan Dram Teatrı da azərbaycanlıların deportasiyası haqqında qərarların neqativ təsirlərinə məruz qalmışdı. Lakin deportasiya illərinin hər cür təzyiq və sıxıntılarına baxmayaraq, teatr 1948-1949-cu illərdə "Məşədi İbad", "Leyli və Məcnun", "Eşq və İntiqam", "Şah İsmayıl" kimi əsərləri tamaşaya qoymuşdu. Bütün bunlara baxmayaraq, 1949-cu ildə teatr Basarkeçər rayonunun azərbaycanlılar yaşamayan mərkəzinə köçürülmüş, 1952-ci ildə isə maliyyələşdirilməməsi səbəbindən bağlanmışdı. Teatrın istedadlı kollektivinin üzvləri Bakı və Gəncə teatrlarında özlərinə yeni iş yerləri tapmaq məcburiyyətində qalmışdılar. İrəvan teatrı düz 15 ildən sonra - yəni 1967-ci ildə yenidən İrəvanda fəaliyyətini bərpa etmişdi.

1954-cü ilin sentyabrına olan məlumata görə, Ermənistandan Kür-Araz ovalığına köçürülən 1000-dən artıq ailə mənzillə təmin edilməmişdir. 3734 ailə köçürüldükləri rayonları özbaşına tərk etmiş, onlardan 2141 ailə Ermənistana geri qayıtmışdır.

Bununla yanaşı, azərbaycanlıların Ermənistandan deportasiyası bir müddət də davam etdirilmişdir. Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin yanında Köçürülmə üzrə Baş İdarənin məlumatına görə, 1954-cü ildə 749 təsərrüfat (3368 nəfər), 1955-ci ildə 207 təsərrüfat (965 nəfər), 1956-cı ildə 360 təsərrüfat (1543 nəfər) köçürülmüşdür.

1948-1953-cü illərdə Ermənistandan SSR-dən Azərbaycana köçürülmüş azərbaycanlı əhalinin dəqiq qeydiyyatı aparılmadığından, köçürülən əhalinin sayı haqqında müxtəlif rəqəmlər ifadə edilir. Ermənistandan icazəsiz və kortəbii köçənlərin də dəqiq statistikasını aparılmamışdır. Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin yanında Köçürmə İdarəsi Azərbaycan SSR-ə köçürülən və özbaşına köçənlərin ümumi sayını deyil, yalnız Kür-Araz ovalığına köçənlərin uçotunu aparmışdır.

Araşdırmalar göstərir ki, azərbaycanlıların indiki Ermənistan ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından köçürülməsi (deportasiyası) haqqında SSRİ Nazirlər Sovetinin 23 dekabr 1947-ci il tarixli qərarı artıqlaması ilə yerinə yetirilmişdir. Həmin qərarla Ermənistanın 22 rayonundan 100 min azərbaycanlının köçürülməsi nəzərdə tutulmuşdusa, əslində, adi insan hüquq normalarına zidd olan bu qərarların icrası zamanı avtoritar-totalitar rejimin mövcud repressiya qaydaları zorakı üsullarla həyata keçirilmiş, 24 rayondan 200-dən artıq yaşayış məntəqəsindən azərbaycanlılar öz tarixi-etnik torpaqlarından deportasiya edilmişdir.

Deportasiya nəticəsində Ermənistan rəhbərləri Əştərək, Martuni (Qaranlıq), Qarabağlar, Abovyan (Ellər), Eçmiədzin rayonlarından azərbaycanlıların izinin silinməsinə nail oldular. 1951-ci ildə Qarabağlar rayonu ləğv edildi və hazırda bu rayonun kəndlərinin əksəriyyəti xaraba qalmışdır.

Ermənistandan azərbaycanlı əhalinin köçürülməsi ilə əlaqədar o dövr Ermənistan mətbuatı, o cümlədən "Sovet Ermənistanı" qəzeti heç bir yazı dərc etməmişdir. 1948-1953-cü illərdə "Sovet Ermənistanı" qəzetinin səhifələrində yalnız onu müşahidə etmək olur ki, kəndlərdə əhalinin milli tərkibi tədricən dəyişir, müsəlman kəndləri erməni kəndlərinə çevrilir.

Ümumiyyətlə, azərbaycanlıların 1948-1953-cü illərdə Ermənistandan deportasiyası nəticəsində bir çox yaşayış məntəqələri ləğv edilmiş, 60-dan artıq yaşayış məntəqəsinin adı "ermənicələşdirilmişdir.

SSRİ hökumətinin azərbaycanlıların köçürülməsi haqqında verdiyi qərarlar Ermənistan hökumətinə fürsət verdi ki, İrəvan şəhəri ətrafında və Ermənistanın İran və Türkiyə ilə sərhədləri boyunca mövcud olan azərbaycanlı yaşayış məntəqələrinin əksəriyyətini yer-yurdlarından deportasiya etmək yolu ilə birdəfəlik xəritədən silə bilsin. SSRİ Ali Soveti 14 noyabr 1989-cu ildə "Zorla köçürülmüş xalqlara qarşı repressiya tədbirlərinin qanunsuz və cinayətkar tədbirlər hesab edilməsi və onların hüquqlarının

təmin olunması haqqında” bəyannamə və SSRİ Nazirlər Soveti buna müvafiq olaraq xüsusi qərar qəbul etmişdir. Həmin bəyannamədə bütöv xalqları zorla köçürmək praktikasını beynəlxalq hüququn əsaslarına, sosializm quruluşunun humanist təbiətinə zidd olan ən ağır cinayət kimi qətiyyətlə pisləmiş, repressiyaya məruz qalmış bütün Sovet xalqlarının hüquqlarının bərpası üçün müvafiq qanunvericilik tədbirlərinin görülməsi zəruri hesab edilmişdi. SSRİ Ali Sovetinin 14 mart 1991-ci il tarixli qərarı ilə repressiya olunmuş xalqların qanuni hüquqlarının bərpa edilməsi haqqında qərar qəbul etmişdir. Lakin adları çəkilən sənədlərdə deportasiya olunmuş xalqların sırasında Ermənistandan deportasiya olunan azərbaycanlıların adı çəkilməmişdir. Ona görə də indiki Ermənistan ərazisindən deportasiya edilmiş soydaşlarımızın öz tarixi vətənlərinə qayıtmaq hüququ tanınmadı və xalqımıza qarşı edilən tarixi ədalətsizlik bərpa olunmadı. Bu, keçmiş SSRİ rəhbərliyinin Azərbaycan xalqına qarşı qərəzli münasibətindən irəli gəlirdi.

Azərbaycan xalqına qarşı tarixi cinayət kimi qiymətləndirilən bu aksiyaya hüquqi-siyasi qiymət verilməsi və onun beynəlxalq ictimaiyyətə çatdırılması məqsədilə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev 18 dekabr 1997-ci ildə “1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyası haqqında” fərman imzalamışdır. Həmin fərmanla SSRİ Nazirlər Sovetinin 1947-ci il 23 dekabr tarixli və 1948-ci il 10 mart tarixli qərarları Azərbaycan xalqına qarşı növbəti tarixi cinayət aktı kimi xarakterizə edilmişdir. Fərmanda qeyd edilir ki, 1948–1953-cü illərdə yüz əlli mindən çox azərbaycanlı Ermənistan SSR ərazisindəki dədə-baba yurdlarından kütləvi surətdə və zorakılıqla sürgün olunmuşdur. Adi hüquq normalarına zidd olan bu qərarların icrası zamanı avtoritar-totalitar rejimin mövcud repressiya qaydaları geniş tətbiq edilmədiyi, minlərlə insanın, o cümlədən qocaların və körpələrin ağır köçürülmə şəraitinə, kəskin iqlim dəyişikliyinə, fiziki sarsıntılara və mənəvi genosidə dözməyərək həlak olduqları qeyd edilmişdir.

Həmin fərmanda erməni şovinst dairələri və SSRİ rəhbərliyi ilə yanaşı, o dövrlük Azərbaycan rəhbərliyinin də həmin cinayətlərin həyata keçirilməsində oynadıqları rol pislənilmişdir.

Tədqiqatçı-hüquqşünas Səməd Vəkilovun "Qərbi Azərbaycandan deportasiyanın tarixi və hüquqi aspektləri: Salyana köçürülmə" adlı araşdırmasında deportasiyanın tarixi və hüquqi aspektləri konkret köçürülməyə məruz qalmış icmaların fonunda araşdırılması metoduna müəllifin bundan əvvəl "Qərbi Azərbaycandan deportasiya. İmirliyə məskunlaşma", "Qərbi Azərbaycandan etnik təmizləmənin sonuncu mərhələsi (1987-1991). Çalxanqalaya köç" adlı kitabında rast gəlirik. Sözügedən birinci kitabda 1948-1953-cü illərdə Dərələyəz, Göyçə, Vedibasar mahallarından Bərdə rayonunun İmirli kəndinə deportasiya edilmiş və orada kompakt yaşayan əhali qrupu, ikinci kitabda isə Qərbi Azərbaycanın Qarakilsə, Vedibasar, Dərələyəz və. b. mahallardan Kəngərli rayonunun Çalxanqala kəndinə deportasiya edilmiş əhali qrupu arasında araşdırma aparmışdır. Bu araşdırma metodologiyasını elmi baxımdan səmərəli hesab edirik. Hazırkı araşdırma Qərbi Azərbaycanın müxtəlif bölgələrindən Salyana köçürülmüş əhali qrupu tədqiq edilmişdir. Şübhəsiz ki, on minlərlə əhalini əhatə edən bu icma arasında aparılmış ilkin tədqiqat sonrakı araşdırmalar və tədqiqatçılar üçün dəyərli mənbə rolu oynayacaqdır. Hesab edirəm ki, Azərbaycan Respublikasının Qeyri-Hökumət Təşkilatlarına Dövlət Dəstəyi Agentliyinin maliyyə dəstəyi ilə həyata keçirilən bu layihənin Qərbi Azərbaycanın müxtəlif bölgələrindən deportasiya edilmiş əhali qruplarının kompakt yaşadığı digər ərazilərdə də davam etdirilməsi zəruridir. Bu sahədə müəllif Səməd Vəkilova uğurlar arzulayıram.

*Nazim Mustafa,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru,
Dövlət Mükafatı laureatı,
AMEA Tarix və Etnologiya İnstitutunun əməkdaşı*

1948-1953-Cİ İLLƏR DEPORTASIYASI: TARİXİ CİNAYƏT

SSRİ-də müsəlman və türk xalqlarına qarşı deportasiya və sürgünlər II Dünya müharibəsi gedişində 1944-cü ildə Kırım türkləri, çeçenlər, inquşlar və axıska türklərinə qarşı gizli olaraq həyata keçirildi. Müharibədə qismən üstünlük SSRİ və müttəfiqlərinin tərəfinə keçsə də müharibənin nəticələrinin necə olacağı barədə qəti fikir irəli sürmək mümkün deyildi. Məhz belə siyasi şəraitdə cəbhədə vuruşan xalqlara qarşı sürgünlə nəticələnən soyqırım aktı həyata keçirmək heç bir məntiqə sığmırdı. Lakin, İ.Stalin belə bir aktı həyata keçirdi. II Dünya müharibəsindən qələbə ilə çıxan İ.Stalin artıq özünü dünyanın xilaskarı hesab edirdi. Belə bir şəraitdə ölkə daxilində istənilən bir aktı həyata keçirməsinə qarşı müqavimət göstərəcək bir qüvvə artıq yox idi. Odur ki, Azərbaycan xalqının yüz minlərlə əhalisini öz doğma yurdlarından Qərbi Azərbaycandan rəsmi qərarla deportasiya etdi. Bu Azərbaycan türklərinə qarşı əsl sürgün və soyqırım aktı idi.

Ümummilli Lider Heydər Əliyev: ***“SSRİ Nazirlər Sovetinin 1947-ci il 23 dekabr tarixli 4083 nömrəli və 1948-ci il 10 mart tarixli 754 nömrəli qərarları Azərbaycan xalqına qarşı növbəti tarixi cinayət aktı olmuşdur”.***

Göründüyü kimi böyük dövlət adamı Heydər Əliyev haqlı olaraq İ.Stalinin Azərbaycan türklərinin deportasiyası ilə bağlı verdiyi bu çirkin qərarı tarixi cinayət adlandırmışdır.

Təsadüfi deyil ki, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev 18 dekabr 1997-ci il tarixdə 1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyası haqqında Fərman imzalamışdır. Fərmanda deyilir: “Son iki əsrdə Qafqazda azərbaycanlılara qarşı məqsədyönlü şəkildə həyata keçirilmiş etnik təmizləmə və soyqırımı siyasəti nəticəsində xalqımız ağır məhrumiyyətlərə, milli faciə və məşəqqətlərə məruz qalmışdır. Mərhələ-mərhələ gerçəkləşdirilən belə qeyri-insani siyasət nəticəsində azərbaycanlılar

indi Ermənistan adlandırılan ərazidən - min illər boyu yaşadıkları öz doğma tarixi-etnik torpaqlarından didərgin salınaraq kütləvi qətl və qırğınlara məruz qalmış, xalqımıza məxsus minlərlə tarixi-mədəni abidə və yaşayış məskəni dağıdılıb viran edilmişdir.

SSRİ Nazirlər Sovetinin 1947-ci il 23 dekabr tarixli 4083 nömrəli və 1948-ci il 10 mart tarixli 754 nömrəli qərarları Azərbaycan xalqına qarşı növbəti tarixi cinayət aktı olmuşdur. Bu qərarlar əsasında 1948-1953-cü illərdə yüz əlli mindən çox azərbaycanlı Ermənistan SSR ərazisindəki dədə-baba yurdlarından kütləvi surətdə və zorakılıqla sürgün olunmuşdur. Adi hüquq normalarına zidd olan bu qərarların icrası zamanı avtoritar-totalitar rejimin mövcud repressiya qaydaları geniş tətbiq edilmiş, minlərlə insan, o cümlədən qocalar və körpələr ağır köçürülmə şəraitinə, kəskin iqlim dəyişikliyinə, fiziki sarsıntılara və mənəvi genosidə dözməyərək həlak olmuşlar. Bu işdə erməni şovinist dairələrinin və SSRİ rəhbərliyinin cinayətkar siyasəti ilə yanaşı, o dövri Azərbaycan rəhbərliyinin öz xalqının taleyinə zidd mövqeyi, soydaşlarımıza qarşı törədilən cinayətlərin təşkilində və həyata keçirilməsində iştirakı da az rol oynamamışdır.

Təəssüf ki, 1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindən deportasiya olunması faktı ötən 50 il ərzində lazımınca araşdırılmamış, bu hadisələrə hüquqi-siyasi qiymət verilməmişdir.

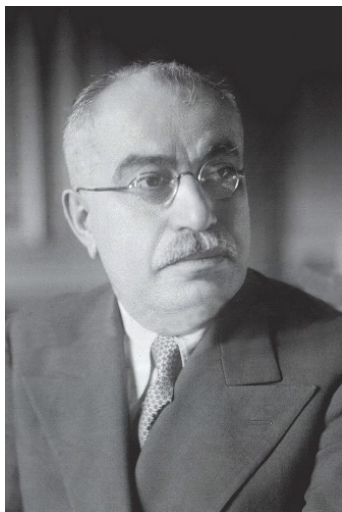
Bu Fərman Azərbaycan milli qanunverciliyimizin tərkib hissəsinə çevrilən yeganə hüquqi sənəddir. Təəssüf, uzun müddətli strateji hədəflərə istiqamətlənmiş bu Fərman lazımi formada icra edilməmişdir. Odur ki, otuz ilə yaxın müddətdən sonra cənab Prezident İlham Əliyev yenidən bu mövzuya qayıtmalı oldu.

Qayıdaq 1948-1953-cü illər deportasiyasının həyata keçirildiyi tarixi şərait və ayrı-ayrı çalarlarına.

1948-1953-ci illərdə Qərbi Azərbaycan türklərinin məcburi şəkildə deportasiya edilməsi araşdırılarkən ortalığa çıxan ən diqqət çəkən məqamlardan biri bu deportasiya aktına “kəşillülük” donu geyindirilməsidir. Kəşillülük məsələsini gerçək göstərmək üçün hətta Azərbaycan xalqının cəlladı M.Bağırovun adından İ.Stalinə

məktub da ünvanlanmışdır.

Azərbaycan Milli Arxiv İdarəsində saxlanan xaricdən gələcək ermənilərin torpaq və yaşayış yerləri ilə təmin edilməsi üçün 130 min azərbaycanlının Ermənistan SSR-dən Azərbaycan SSR-nin az məskunlaşmış, pambıqçılıq rayonlarına köçürülməsinə icazə verilməsi barədə Azərbaycan SSR və Ermənistan SSR K(b) P MK birinci katiblərinin SSRİ Nazirlər Sovetinin sədri İosif Stalinə məktubu.

M.C.Bağırov

Q.A.Arutyunov

“İ.V.Stalin yoldaşa

Son illər Azərbaycan və Ermənistan Respublikalarında baş vermiş təsərrüfat dəyişiklikləri nəticəsində meydana çıxmış bir sıra məsələlər üzrə fikir mübadiləsi etdikdən sonra aşağıdakı təkliflərlə Sizə müraciət edirik.

Mingəçevir sisteminin həyata keçirilməsi zamanı suvarılma nəticəsində yeni torpaq sahələrinin meydana gəlməsi və pambıqçılıq rayonlarının mövcud kolxozlarında işçi qüvvəsinin çatışmaması, habelə pambıq məhsuldarlığının yüksəldilməsi vəzifəsi

Azərbaycan SSR-nin bu rayonlardakı əhalisinin artırılması məsələsini ortaya çıxarır.

Ermənistanda yaşayan azərbaycanlı əhalinin 130 min nəfər miqdarında həmin rayonlara köçürülməsi bu məsələnin real həlli ola bilərdi.

Azərbaycanlı əhalinin Ermənistandan Azərbaycana köçürülməsi xarici ölkələrdən öz vətənlərinə qayıdan ermənilərin qəbul edilməsi və yerləşdirilməsi vəzifəsini xeyli asanlaşdırmış olardı.

Azərbaycanlı əhalinin köçürülməsi nəticəsində boşalan torpaqlar və mənzillər Ermənistana qayıdan xarici ermənilər sırasından olan kəndlilərin məskunlaşdırılması üçün istifadə oluna bilərdi.

Bu mülahizələrə əsaslanmaqla Sizin sanksiyanızı xahiş edirik:

Ermənistan SSR-də yaşayan azərbaycanlı əhalinin Azərbaycan SSR-nin əhalisi az olan pambıqçılıq rayonlarına köçürülməsi nə və boşalmış torpaqları və mənzilləri xarici ölkələrdən Ermənistan SSR-ə qayıdan ermənilərin qəbul edilməsi və yerləşdirilməsi üçün istifadə olunmasına;

Azərbaycan SSR və Ermənistan SSR Nazirlər Sovetinə köçürülmə qaydalarının işlənilib hazırlanmasına, habelə köçürülmənin həyata keçirilməsinə rəhbərlik edilməsi üçün birgə komissiyanın yaradılmasına icazə verilməsinə;

Bu tədbirlərlə əlaqədar xərclərin İttifaq büdcəsindən götürülməsinə.

Azərbaycan K(b)P MK katibi (M.C.Bağırov)

Ermənistan K(b)P MK katibi (Q.A.Arutyunov)

“___” dekabr 1947-ci il

Milli Arxiv İdarəsində saxlanan bu məktubun nüsxəsində nə tarix nə də imza var. Bu işə məktubun M.Bağırov tərəfindən imzalanmadan onun adından göndərilməsi qənaətinə yaradır. Bu işə deportasiya ilə bağlı könüllülük prinsipinin yalan olduğunu sübut edir.

**SSRİ Nazirlər Sovetinin 23 dekabr 1947-ci il tarixli
Qərarı**

23 dekabr 1947-ci il, Moskva, Kreml.

**Ermənistan SSR-dən kolxozçuların və digər azərbaycanlı
əhalinin Azərbaycan SSR-nin Kür-Araz ovalığına
köçürülməsi haqqında SSRİ Nazirlər Soveti
QƏRARA ALIR:**

1948-1950-ci illərdə Ermənistan SSR-dən 100 min kolxozçu və başqa azərbaycanlı əhali könüllülük əsasında Azərbaycan SSR-nin Kür-Araz ovalığına köçürülsün; onlardan: 10 min nəfər - 1948-ci ildə, 40 min nəfər - 1949-cu ildə və 50 min nəfər - 1950-ci ildə.

Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinə və Ermənistan SSR Nazirlər Sovetinə tapşırılsın:

a) kolxozçular və digər azərbaycanlı əhali arasında Azərbaycan SSR-nin Kür-Araz ovalığına köçürülənlərə dövlətin yaratdığı şərait və verdiyi güzəştlər barədə izahetmə işləri təşkil edilsin;

b) kolxozların köçkün-kolxozçulara, onların yola düşməsinə 10 gün qalmasından gec olmayaraq, qazandıqları əmək günlərinin kolxozların istehsalat planları ilə nəzərdə tutulmuş ölçülərdə haqq-hesabı təmin edilsin;

v) köçkünlərin şəxsi istifadəsində olan bütün əmlakın, mal-qaranın və quşların daşınması təmin edilsin.

Nazirliklərin və baş idarələrin, idarə və müəssisələrin rəhbərlərinə bir vəzifə olaraq tapşırılsın ki, Ermənistan SSR-dən Azərbaycan SSR-nin Kür-Araz ovalığına köçən şəxsləri işdən azad etsinlər.

Azərbaycan SSR-nin Kür-Araz ovalığına köçürüləcək azərbaycanlı əhali üçün aşağıdakı güzəştlər müəyyən edilsin:

a) köçürülən hər ailəyə 2 ton ev əşyası və kənd təsərrüfatı heyvanlarını aparması üçün dövlət hesabına pulsuz gediş təmin edilsin;

b) Azərbaycan SSR-nin Kür-Araz ovalığına köçürüləcək

kolxozçulara, məcburi süd tədarükü üzrə güzəşt istisna olmaqla, «Kənd təsərrüfatında köçürmə işləri üzrə güzəştlər haqqında» SSRİ Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi və SSRİ Xalq Komissarları Sovetinin 1937-ci il 17 noyabr tarixli 115/2043 nömrəli qərarı şamil edilsin;

v) köçmə zamanı köçkünlərin ailələrinə qaytarılmamaq şərti ilə ailə başçısına 1000 manat və ailənin hər bir üzvünə 300 manat məbləğində müavinət verilsin;

q) Azərbaycan SSR-nin Kür-Araz ovalığına köçürülmüş ailələrin məskunlaşdığı yerlərdə ailə başçısına 1,5 sentner və hər bir ailə üzvünə 0,5 sentner nəğd hesabla ərzaq taxılı satılsın.

Ermənistan SSR-dən Azərbaycan SSR-nin Kür-Araz ovalığına köçürülən azərbaycanlı əhaliyə, məskunlaşacağı yerlərdə mübadilə qəbzi əsasında həmin miqdarda məhsul və mal-qara almaq hüququnu saxlaması ilə, tərk etdikləri yerlərdə tədarük təşkilatlarına kənd təsərrüfatı məhsullarını (taxıl, kartof), habelə karantin şərtlərinə görə daşınması qadağan edilmiş mal-qaranı təhvil verməsinə icazə verilsin.

Kənd təsərrüfat banka tapşırılsın;

a) Azərbaycan SSR-nin Kür-Araz ovalığına köçürülənlərdən ehtiyacı olanlara ev tikmək və həyətyanı tikinti üçün 20 min rubl məbləğində, kreditin alındığından 3 il sonra başlayaraq 10 il müddətində ödəməklə kredit verilsin;

b) ehtiyacı olan köçkünlərə hər ailəyə, ssuda alındıqdan sonra, üçüncü ilindən başlayaraq ödənilməklə mal-qara almaq üçün 3 min rubl məbləğində uzunmüddətli ssuda verilsin.

Dəmir Yolları Nazirliyinə bir vəzifə olaraq tapşırılsın:

a) Ermənistan SSR Nazirlər Sovetinin sifarişləri əsasında azərbaycanlı əhalinin, onların əmlakının və mal-qarasının Azərbaycan SSR-ə daşınması xüsusi düzəldilmiş eşalonla dezinfeksiya edilmiş və avadanlıqla təchiz olunmuş vaqonlarda təmin edilsin;

b) köçkünlərin köçdükləri yerlərdə vaqonlara görə ödəniş tutulmadan Dəmir Yollar Nazirliyinin, Azərbaycan SSR Nazirlər

Sovetinin təsdiq etdikləri qrafik üzrə Yollar İdarəsi vaqonların göndərilməsini həyata keçirsin. Azərbaycanlı əhalinin daşınmasına görə pul hesabı Dəmir Yol İdarəsi tərəfindən təqdim edilmiş, hesabdən mərkəzləşdirilmiş şəkildə həyata keçirilsin.

SSRİ Səhiyyə Nazirliyinə tapşırılsın ki, çıxış yerlərində bütün köçkünlərin tibbi müayinədən keçirilməsini və onlara yol boyunca tibbi-sanitar xidməti göstərilməsini təmin etsin.

Eşalonu müşayiət etmək üçün tibbi personal və lazımi dərman ayrılınsın.

SSRİ Maliyyə Nazirliyinə tapşırılsın ki, Azərbaycan SSR-nin 1948-ci il büdcəsində Ermənistan SSR-dən azərbaycanlı əhalinin Azərbaycan SSR-ə köçürülməsini təmin etmək üçün lazımı xərcləri nəzərdə tutsun.

Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinə və Ermənistan SSR Nazirlər Sovetinə tapşırılsın ki, Ermənistan SSR-dən köçürülən əhalinin Azərbaycan SSR-nin Kür-Araz ovalığına köçürülməsini və yerləşdirilməsini təmin etmək üçün bu qərarın icrası ilə əlaqədar olaraq bir ay müddətində birgə konkret tədbirlər planı işləyib hazırlasınlar və onlar haqqında SSRİ Nazirlər Sovetinə məlumat versinlər.

Ermənistan SSR Nazirlər Sovetinə icazə verilsin ki, azərbaycanlı əhalinin Azərbaycan SSR-nin Kür-Araz ovalığına köçürülməsi ilə əlaqədar onların boşaltdıqları tikililəri və yaşayış evlərini xaricdən Ermənistana gələn erməniləri yerləşdirmək üçün istifadə etsinlər.

SSRİ Nazirlər Sovetinin sədri: İ.Stalin.

SSRİ Nazirlər Soveti İşlər İdarəsinin rəisi: Y.Çadaye

SSRİ Nazirlər Soveti

10 mart 1948-ci il tarixli Qərar № 7754

1948-ci il martın 10-da isə həmin qərarın yerinə yetirilməsinə dair tədbirlər planı barədə ikinci qərara imza atılır.

SSRİ Nazirlər Soveti Qərar № 7754

10 mart 1948-ci il, Moskva, Kreml

Ermənistan SSR-dən kolxozçuların və digər azərbaycanlı əhalinin Azərbaycan SSR-nin Kür-Araz ovalığına köçürülməsi ilə əlaqədar tədbirlər haqqında SSRİ Nazirlər Soveti «Ermənistan SSR-dən kolxozçuların və digər azərbaycanlı əhalinin Azərbaycan SSR-nin Kür-Araz ovalığına köçürülməsi haqqında» 23 dekabr 1947-ci il 4083 N:-li Qərarına əlavə olaraq

QƏRARA ALIR:

Azərbaycan SSR-nin Kür-Araz ovalığına tam heyətdə köçürülən kolxozlara köməkçi müəssisələrdən (dəyirmanlar, yarma maşınları, elektrik stansiyaları) və başqa mədəni-məişət tikililəri istisna olmaqla, istifadələrində olan bütün istehsal vasitələrini (kənd təsərrüfatı maşınlarını, inventarı, canlı və mexaniki qoşquları, bütün növdən olan mal-qaranı və quşları, arı ailələrini, nəqliyyat vasitələrini və digər əmlakı, habelə, natural və digər fondları) özləri ilə aparmalarına icazə verilsin.

Müəyyən edilsin ki, kolxozçuları Azərbaycan SSR-nin Kür-Araz ovalığına köçürülən Ermənistan SSR kolxozları, köçmə anına qədər onların payına düşən daşınar əmlakı (kənd təsərrüfatı maşınlarını, inventarı, canlı və mexaniki qoşquları, bütün növdən olan mal-qaranı və quşları, arı ailələrini, nəqliyyat vasitələrini, natural və digər fondları) köçkünlərin daxil olduğu kolxozlara verir, onların payına düşən əmlak (çoxillik ağaclar, dəyirmanlar, elektrostansiyalar və digər təsərrüfat və məişət tikililəri) payının dəyərini Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin və Ermənistan SSR Nazirlər Sovetinin təyin etdiyi vaxtda onların yerləşdikləri kolxozların hesablarına köçürürlər.

Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinə və Ermənistan SSR Nazirlər Sovetinə bir vəzifə olaraq tapşırılsın ki, Ermənistan SSR-dən Azərbaycan SSR-nin Kür-Araz ovalığına köçən kolxozlar, kolxozçular və digər azərbaycanlı əhali ilə onların Ermənistan SSR-də qoyduqları daşınmaz əmlaka görə bir ay müddətində haqq-hesab qaydalarını müəyyən etsinlər.

Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinə və Ermənistan SSR Nazirlər Sovetinə bir vəzifə olaraq tapşırılsın ki, Ermənistan SSR-dən Azərbaycan SSR-nin Kür-Araz ovalığına köçürülən köçkün-kolxozçulara, eyni zamanda fəhlə və xidmətçilərə çıxdıqları yerdə onlara məxsus evləri satmaqda kömək etsinlər.

Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti yanındakı Kolxoz təsərrüfatlarının köçürülməsi və əhalinin təxliyəsinin təsərrüfat quruluşu üzrə şöbəsinin Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti yanında Köçürmə İdarəsinə çevrilməsi məqsədəuyğun hesab edilsin.

Kür-Araz Ovalığı Suvarılan Torpaqların İstifadə İdarəsinə köçürülən kolxozlara və köçürülən kolxozçulara tikinti materiallarının təminatında kömək, eyni zamanda göstərilən köçkünlərin yaxşı yerləşdirilməsi üçün lazım olan köməkçi müəssisələrin tikintisində texniki kömək göstərməsi tapşırılsın.

Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinə və SSRİ Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinə «Azərköçürmətikinti» kontoru əsasında Kür-Araz ovalığı Suvarılan Torpaqların İstifadəsi İdarəsi tabeliyində «Azərköçürmətikinti» tresti yaratmasına və eyni zamanda həmin trestin nəzdində Salyan, Əli-Bayramlı, Sabirabad və Puşkin məntəqələrində tikinti-quraşdırma kontorları təşkil etməsinə icazə verilsin.

Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinə icazə verilsin:

a) Ermənistan SSR-dən kolxozçular və digər azərbaycanlı əhalinin Azərbaycan SSR-nin Kür-Araz ovalığına köçürüləcəyi müddətdə Ermənistan SSR-də (Yerevan ş.) nümayəndəliyini təşkil etsin;

b) 1948-ci ildə Ermənistan SSR-dən Azərbaycan SSR-nin Kür-Araz ovalığına azərbaycanlı əhalinin köçürülməsi ilə əlaqədar olaraq hazırlıq işlərinin (layihələşdirmə, köməkçi müəssisələrin tikintisi, meşə-sənaye təsərrüfatının təşkil edilməsi, nəqliyyat vasitələri, tikinti avadanlıqları və materiallar alınması) həyata keçirmək üçün 1948-ci ildə respublika üzrə mərkəzləşdirilməmiş (limitdənənar) kapital işləri üçün nəzərdə tutulmuş vəsaitdən 11 mln. rubl xərclənilsin;

v) 1948-ci ildə Molotov vilayətində ağac tədarükü işlərinə və Kür-Araz Ovalığı Suvarılan Torpaqların İstifadəsi İdarəsinin apardığı işlərə respublikanın kənd əhalisindən 700 nəfərdən ibarət mütəşəkkil yığım həyata keçirilsin.

Kür-Araz Ovalığı Suvarılan Torpaqların İstifadəsi İdarəsinə icazə verilsin:

a) 1948-ci ildə qurğular, binalar və yardımçı müəssisələrin tikintisi işləri, eyni zamanda köçürülən tikintisinin, Kənd təsərrüfatı bankı ilə razılaşdırılmış smeta-maliyyə haqq-hesabı üzrə daha da genişləndirilməsi üçün hazırlıq tədbirləri həyata keçirilsin;

b) 1948-1950-ci illərdə Molotov vilayətindəki meşə sənayesi təsərrüfatının istehsalat gücü ildə 100 min kubmetr işlək taxta həcmində artırılsın.

SSRİ Meşə Təsərrüfatı Nazirliyi Molotov vilayətinin üçüncü qrup meşələrindəki meşə-xammal bazasını müvafiq olaraq Azərbaycan SSR-nin Kür-Araz Ovalığı Suvarılan Torpaqların İstifadəsi İdarəsinə müvafiq olaraq təhkim edilsin.

SSRİ Dövlət Təchizat Komitəsinə, Avtomobil və Traktor Sənayesi Nazirliyinə, Maşınqayırma və Cihazqayırma Nazirliyinə, Elektrosənaye Nazirliyinə, SSRİ Ət və Süd Sənayesi Nazirliyinə bir vəzifə olaraq tapşırılsın ki, 1948-ci ildə Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinə Kür-Araz Ovalığı Suvarılan Torpaqların İstifadə İdarəsi üçün Əlavəyə müvafiq olaraq avadanlıqlar və materiallar göndərsinlər.

Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti ilə razılaşdırmaqla Mərkəz ittifaqa bir vəzifə olaraq tapşırılsın ki, Ermənistan SSR-dən Azərbaycan SSR-nin Kür-Araz ovalığına köçürülən kolxoz və kolxozçulara satmaq üçün Azərbaycan SSR-ə tikinti materialları və avtomaşınlar gətirsinlər.

Nəqliyyat Nazirliyinə bir vəzifə olaraq tapşırılsın ki, 1948-ci ildə Azərbaycan SSR-nin Kür-Araz Ovalığı Suvarılan Torpaqların İstifadə İdarəsi üçün Azərbaycan SSR-nin Lənkəran, Salyan, Saracalar, Saatlı, Qırmızıkənd, Daykənd, Papanin, Yeni Osmanlı,

Daş-burun, Ucar və Masallı dəmiryol stansiyalarında, dəmir yolunun ixtiyarında olan sahələr hüdudlarında yükboşaltma və rels anbarları üçün yükləmə-boşaltma meydançalarına dalanların çəkilməsi ilə hər biri 600 metr uzunluğunda sahə ayrılmasını təmin etsin.

Göstərilən işlərin həyata keçirilməsi Azərbaycan SSR Kür-Araz Ovalığı Suvarılan Torpaqların İstifadə İdarəsinə həvalə edilsin.

SSRİ Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinə 1948-ci ildə Azərbaycan SSR-nin Nazirlər Soveti üçün Azərbaycan SSR ağac tədarüku təşkilatlarına satmaq üçün at zavodlarında çıxdaş edilmiş 50 at ayırmağa icazə verilsin.

SSRİ Nazirlər Soveti yanında Dövlət ştat komissiyasına tapşırılsın ki, bir ay müddətində Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti yanında Köçürmə İdarəsinin, «Azərköçürmətikinti» trestinin və onun tikinti-quraşdırma kontorlarının, eyni zamanda Ermənistan SSR Yerevan şəhərindəki Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin nümayəndəliyinin ştat cədvəlinə baxsın və təsdiq etsin.

SSRİ Nazirlər Sovetinin sədri İ.Stalin.

SSRİ Nazirlər Soveti İşlər İdarəsinin rəisi Y.Çadayeov.”

Könüllük məsələsinə bir daha aydınlıq gətirək.

1918-ci ildə Azərbaycan Cümhuriyyəti erməni qırğınlarının qarşısını almaq məqsədi ilə İrəvanı Ermənistana paytaxt kimi güzəştə getməklə münafişənin, aradan qaldırılmasına olan ümidlər özünü doğrultmadı. Əksinə, ermənilərin iştahası daha da artdı. Xristian güc mərkəzlərinin türk dünyasına qarşı alət kimi istifadə etməsindən yararlanan ermənilər Azərbaycanın tarixi torpaqları hesabına özlərinə dövlət qurdular. Bundan sonra işə müxtəlif üsul və vasitələrlə Qarabağı ələ keçirməyə cəhd edən ermənilər davamlı olaraq bu iddialarını davam etdirdilər.

1945-ci ilin noyabrında Ermənistan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin katibi Q. Arutyunov İ. Stalinə məktubla

müraciət edərək Qarabağın Ermənistan SSR -ə verilməsi məsələsini qaldırdı. Əgər həmin məsələ müsbət həll olunarsa, onda Qarabağın keçmiş mərkəzi və 1920-ci ildə dağıdılmış Şuşanın bərpası haqqında hazırlanmış əlavə təkliflərin də Mərkəzi hökumətə təqdim olunacağını bildirirdi. Türk düşməni İ.Stalin həmin məktubu G. M. Malenkovun üstünə, o isə öz növbəsində cavab üçün onu Azərbaycan rəhbərliyinə göndərdi. **M.C.Bağirov məktuba cavabında bildirir ki, Azərbaycan həmin təklifə etiraz etmir, bu şərtlə ki, Ermənistan SSR, Gürcüstan SSR və Dağıstan MSSR-də əsasən azərbaycanlılar yaşayan, Azərbaycanla həmsərhəd olan və tarixən Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi olmuş ərazilər də onun özünə qaytarılsın.**

İ.Stalin bu iddianın arzuolunmaz nəticələr yaradacağını nəzərə alaraq bu məsələni dayandırır.

Buna qədər digər türk xalqlarına qarşı yönəldilmiş deportasiya və soyqırım (krım və axısqa türklərinə) aktlarından özünə təcrübə toplamış İ.Stalin növbəti hədəf kimi Azərbaycan türklərini seçdi.

Könüllü adı altında 23 dekabr 1947-ci ildə “Ermənistan SSR-dən kolxozçuların və başqa azərbaycanlı əhalinin Azərbaycan SSR-nin Kür-Araz ovalığına köçürülməsi haqqında” SSRİ Nazirlər Sovetinin qərarı çıxır. İ. Stalinin imzaladığı heç bir girişsiz, izahsız yalnız birdən-birə qərar hissəsindən başlayan bu sərəhəd, məzmunundan da göründüyü kimi, çox tələsik hazırlanmışdı. 1948-ci il mart ayının 10-da SSRİ Nazirlər Soveti həmin qərara əlavə olaraq ikinci bir qərar qəbul edir. Özü də köçürmə ilə əlaqədar tədbirlər planı ikinci qərarla ətraflı şərh olunur.

Adətən, belə qərarlar qəbul olunarkən onların qəbulundan əvvəl yerinə yetirilməsi ilə əlaqədar hazırlıq tədbirləri də görülür. Azərbaycanda isə bu məsələ ilə əlaqədar bütün hazırlıq işləri yalnız 1948-ci ilin yanvarından, yəni respublikada SSRİ Nazirlər Sovetinin qərarı alındıqdan sonra başlayıb. Respublika Nazirlər Soveti isə bu məsələ ilə əlaqədar ilk gizli qərarını 1948-ci il

fevralın 2-də qəbul edib.

SSRİ Nazirlər Sovetinin 1947-ci il 23 dekabr tarixli qərarında göstərilirdi ki, 1948-1950-ci illərdə “kəndçilik prinsipləri əsasında” Ermənistan SSR-də yaşayan 100 min kolxozçu və digər azərbaycanlı əhali Azərbaycan SSR-nin Kür-Araz ovalığına köçürülsün. Onlardan 1948-ci ildə 10 min nəfərin, 1949-cu ildə 40 min nəfərin və 1950-ci ildə isə 50 min nəfərin köçürülməsi nəzərdə tutulurdu.

Azərbaycan SSR və Ermənistan SSR Nazirlər Sovetlərinə tapşırılırdı ki, köçürüləcək əhali arasında köçürmənin güzəştlər haqqında geniş izahat işləri aparılsın. Köçürülənlər ilə onların yola salınmasından ən gec 10 gün qabaq bütün hesablar aparılsın, qazandıqları əmək günlərinin haqqı ödənilsin, köçənlərin şəxsi istifadəsində olan bütün əmlakın, o cümlədən heyvan və quşların aparılmasına da şərait yaradılsın.

Həmin qərarla Ermənistandan köçürülən azərbaycanlı əhaliyə aşağıdakı “güzəştlər” edilməsi nəzərdə tutulurdu: köçürülən hər ailəyə pulsuz olaraq iki tona yaxın ev əşyası və kənd təsərrüfatı heyvanları aparılması; köçürülən ailələrin ailə başçısına 1000 manat, hər ailə üzvünə isə 300 manat pul yardımı göstərilməsi; köçürülənlər üçün Kür-Araz ovalığında nağd pulla hər ailə başçısına 1,5 sentner və hər ailə üzvünə isə 0,5 sentner taxıl satın almağa icazə verilməsi. “Kənd təsərrüfatında köçürmə işləri üzrə güzəştlər haqqında” SSRİ Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi və SSRİ Xalq Komissarları Sovetinin 1937-ci il 17 noyabr tarixli qərarı Kür-Araz ovalığına köçürülən azərbaycanlı əhaliyə də şamil edilirdi. Maraqlıdır ki, bu qərar məhz 1937-ci ildə Sibir, Qazaxıstan və Uzaq Şərqə köçürülənlərə aid idi Həmin qərara əsasən Ermənistandan köçürülən kolxozçu və digər azərbaycanlı əhaliyə öz taxıl və kartoflarını Ermənistanda taxıl tədarükü orqanlarına, mal-qaranı isə ət birliklərinə təhvil verməyə icazə verilirdi.

Azərbaycana gəldikdə isə burada onlar yerli taxıl tədarükü orqanlarından və ət birliklərindən müvafiq çəkiddə taxıl kartof və

mal-qara ala bilərdilər.

Qərarda kənd təsərrüfatı banklarına tapşırılırdı ki, Kür- Araz ovalığına köçürülənlərə hər ailəyə ev tikmək üçün 20 min manat, mal-qara almaq üçün isə 3 min manat kredit verilsin. Kreditlərin ödənilməsi onlar verildikdən üç il sonra başlamalı, ev tikmək üçün ayrılmış kredit on il müddətinə, mal-qara almaq üçün ayrılmış kredit isə 5 il müddətinə ödənilməli idi.

SSRİ Nazirlər Soveti SSRİ Dəmir Yolları Nazirliyinə köçürülənlərin daşınmasını təmin etməyi, SSRİ Səhiyyə Nazirliyinə isə köçürülənləri gəldikləri yerdə tam tibbi müayinədən keçirmək, yollarda tibbi kömək göstərmək, SSRİ Maliyyə Nazirliyinə isə Azərbaycan SSR-in büdcəsində köçürmə ilə əlaqədar xərcləri nəzərdə tutmağı tapşırırdı.

Azərbaycan SSR və Ermənistan SSR Nazirlər Sovetlərinə tapşırılırdı ki, köçürmə ilə əlaqədar bir ay müddətində tədbirlər planı hazırlayıb SSRİ Nazirlər Sovetinə məlumat versinlər.

Necə deyərlər, kağız üzərində bütün məsələlər “qanunun aliliyinə” əsaslanır, Sovet vətəndaşlarının bütün hüquqları təmin edilirdi. Gerçəklik necə idi?

Ən vacib məsələlərdən biri SSRİ Dəmir Yolları Nazirliyinin köçürələn şəxsləri sənişin vaqonlarında deyil yük vaqonlarında heyvanlarla birlikdə köçürülməsi deportasiyanın ən acı təhqiramiz motivlərindən xəbər verir. İkinci Dünya müharibəsindən qələbə ilə çıxmış SSRİ Azərbaycan kimi müharibədə ümumi vətən anlayışına söykənərək qəhrəmanlıqlar göstərmiş canı-qanı, nefti ilə müharibənin taleyində müstəsna xidmətləri olmuş bir xalq kimi nədən sürgün edilməli idi? Həm də yük vaqonlarında heyvanlarla birlikdə? Bu idimi SSRİ-nin yaratdığı xalqlar dostluğu sosial bərabərlik prinsiplərinə söykənən dövlət siyasəti? Əslində bu vəhşi sürgün siyasəti SSRİ-nin insanlara heyvani münasibətinin təzahürü idi.

KÖÇÜRÜLMƏ ZAMANI BAŞ VERMİŞ HÜQUQ POZUNTULARI

Tədqiqat zamanı topladığımız şəxsi həyat hekayələrinə müraciət edək. Göyçə, Zəngibasar, Vedibasar, Dərələyəz mahallarının rayon mərkəzlərindən və ayrı-ayrı kəndlərindən Salyana deportasiya edilən şəxslər təsdiq edirlər ki, onlarla gələn əhalinin bir hissəsi yerli iqlimə uyğunlaşmayaraq dünyasını dəyişib. Eyni zamanda deportasiya olunmuş şəxslər arasında kütləvi şəkildə xəstəlik baş versə də onlara lazımı vaksinlər vurulmadığı üçün əhalinin bir qisminin ölümünə səbəb oldu. Hətta oradan gətirilən mal-qaranın da əksəriyyəti qısa müddətdə yerli iqlim şəraitinə uyğunlaşa bilməyib tələf olub.

Vaxtilə tərəfimizdən Dərələyəz və Göyçə mahallarından Bərdə rayonunun İmirli kəndində köçürülən əhali qrupu arasında apardığımız tədqiqat zamanı oxşar hadisələrə qarşılaşmışdıq. Nümunə üçün qeyd edək ki, Şərur-Dərələyəz qəzasının Sallı kəndindən Bərdə rayonunun İmirli kəndinə köçürülmüş Əli Eyvazovun əmisi oğlu Məhəmməd Eyvazov iqlim dəyişikliyi nəticəsində dünyasını dəyişmişdir.

Qərbi Azərbaycandan “kənüllü” köçürülən əhalinin deportasiyası ilə bağlı araşdırmalar onu göstərir ki, bu sürgün və soyqırımı aktı həyata keçirilərkən formal da olsa verilmiş qərara əməl edilməmişdir. Yuxarıda göstərilən faktlardan bəlli olur ki, köçürülmə aktı bütün platformalarda qanuna zidd olaraq həyata keçirilib.

Pozuntuları hüquqi baxımdan aşağıdakı kimi dəyərləndirə bilərik.

1) Köçürülmə SSRİ-nin o cümlədən Ermənistan SSR, Azərbaycan SSR-nin qüvvədə olan Konstitusiyasına zidd olaraq həyata keçirilib.

2) Köçürülmə ilə bağlı verilmiş qərarların əksər bəndlərinə əməl edilməyib.

3) Nəzərdə tutulan kompensasiya qismən ödənilib.

4) Dəmiryolu Nazirliyi ona verilmiş tapşırığa əməl etməyərək əhalini heyvanlarla birlikdə yük vaqonlarında daşıyıb.

5) Nəzərdə tutulmuş mənzil təminatı yerinə yetirilməyib.

6) Tibbi xidmət həyata keçirilməyib.

7) Əhalinin köçürülməsi nəticəsində SSRİ Konstitusiyası və müttəfiq respublikaların həmin dövrdə qüvvədə olan Konstitusiyaları ilə vətəndaşlara verilmiş insan hüquq və azadlıqlarının bütün normaları pozulmuşdur.

Birmənalı şəkildə deyə bilərik ki, həyata keçirilən sürgün aktının ruh atası İosif Stalin etnik baxımdan gürcü millətinə ideoloji baxımdan sosialist ideologiyasına mənsub olmasına baxmayaraq bu məsələdə I Pyotrun siyasətini davam etdirmişdir.

Qərarın bütün mahiyyəti sözügedən qərarın 11-ci maddəsində göstərilib. Maddədə deyilir: **“Ermənistan SSR Nazirlər Sovetinə icazə verilsin ki, azərbaycanlı əhalinin Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi ilə əlaqədar onların boşaltdıqları tikililəri və yaşayış evlərini xaricdən Ermənistana gələn erməniləri yerləşdirmək üçün istifadə etsinlər”.**

Bəli qərarın bütün mahiyyəti bu maddədə gizlənmişdir. Bir tərəfdən türk dünyası arasında xristian bufer zolağı yaratmaq digər tərəfdən isə ermənilərin “Böyük Ermənistan” yaratmaq xülyasına rəvac vermək məqsədi daşıyırdı.

Qeyd etdiyimiz kimi, SSRİ Nazirlər Sovetinin qərarlarından irəli gələn vəzifələrin yerinə yetirilməsi üçün Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti 1948-ci ildə 2 fevral 14 aprel tarixlərində xüsusi qərarlar qəbul etdi. Birinci qərarla həmin il Ermənistan SSR-dən köçürüləcək 10 min nəfər əhalini qəbul etmək və yerləşdirmək məsələlərindən bəhs olunurdu. Burada Salyan, Saatlı, Sabirabad, Əli Bayramlı, Puşkin, Ağcabədi və Xıllı rayon icraiyyə komitələrinə bir vəzifə olaraq tapşırılırdı: 1948-ci il fevralın 15-nə qədər köçürülənlərin yerləşdiriləcəyi kolxozlarda olan boş yaşayış evlərinin təmiri və bərpası üçün tikinti briqadaları yaratmaq; onları lazımı nəqliyyat vasitələri və əmək alətləri ilə təmin etmək; öz

yaşayış evlərinin bir hissəsini köçürülənlərə vermək istəyən kolxozçuları müəyyən etmək və uçota götürmək; kolxozlarda Ermənistan SSR-dən kolxozçuların və digər azərbaycanlı əhalinin Kür-Araz ovalığına köçürülməsinin qaydaları, şərtləri, təsərrüfat-siyasi əhəmiyyəti haqqında geniş izahat işləri aparmaq.

Azərbaycan SSR sovxozlar, kənd təsərrüfatı, su təsərrüfatı nazirliklərinə, Kür-Araz Ovalığı Suvarılan Torpaqların İstifadəsi və Kür-Araz Su Tikintisi idarələrinə tapşırılırdı ki, 1948-ci ilin birinci yarısında köçürülənləri qəbul etmək üçün lazımi yaşayış sahələrinin hazırlanması, sovxozlarda, tikinti kontorlarında, su vuran qurğularda onların işlə təmin olunması üçün hazırlıq işləri görsünlər.

Dövlət Plan Komitəsinə tapşırılırdı ki, kolxoz və sovxozlarda köçürülənlər üçün nəzərdə tutulmuş yaşayış evlərinin təmiri üçün lazımi tikinti materialları ayırsın.

Maraq doğuran məsələlərdən biri də Azərbaycan SSR Maarif Nazirliyinə tapşırılan 1948-1949-cu tədris ili üçün köçürülənlərin yerləşdiriləcəyi rayonlarda məktəblər və uşaq tərbiyə müəssisələri yaratmaq və genişləndirmək tapşırığı idi.

Əhalinin təhsil hüququ təmin edilirdimi? Əlbəttə bu sualın cavabında birmənalı şəkildə deyə bilərik ki, xeyr. 1949-cu ildə Vedibasar, Dərələyəz, Zəngibasar mahallarından Salyan rayonuna köçürülən əhalinin kütləvi şəkildə təhsil hüququ pozuldu.

Professor Ataxan Paşayevin arxiv sənədlərinə əsasən hazırladığı “Köçürülmə” kitabında da bu fakt öz təsdiqini tapmışdır.

Qeyd edək ki Salyan ərazisinə köçürülmüş Qərbi Azərbaycan əhalisinin yerləşdiyi yerlərdə əksəriyyət hallarda nə dükən nə də təhsil müəssisələri olmamışdır. Bir çox hallarda həmin təsisatların yaradılmasına köçürülmə ilə məşğul olan qurumlar

texniki dəstək verməmişdir.

Həmçinin qərara əsasən Ticarət Nazirliyi və Azərıtıftaq isə köçürülənlərə ticarət xidməti göstərmək üçün tədbirlər planı hazırlayıb baxılmaq üçün Nazirlər Sovetinə təqdim etməli idi. Digər məsələlərdə olduğu kimi bu problemin həlində Qərbi Azərbaycandan köçürülmüş əhali taleyin ümidinə buraxılmışdır.

Təsəvvür edin ki, normal yaşayışı olan evlərdən zorla köçürülərək qazmalarda yaşamağa məhkum edilmiş əhali adi bir ehtiyaclarını ödəmək üçün yaxın on kilometrlik ərazidə heç bir ticarət müəssisəsi olmadığı üçün iyirmi, otuz kilometrlikdə yerləşən rayon mərkəzinə getməli idilər. Buradan da SSRİ-nin köçürülmə ilə bağlı verdiyi qərarın bütün bəndlərinin icra edilmədiyinin şahidi olur.

Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin 1948-ci il 14 aprel tarixli qərarında isə SSRİ Nazirlər Sovetinin 1947-ci il 23 dekabr tarixli və 1948-ci il 10 mart tarixli qərarları və bu qərarlardan irəli gələn vəzifələr geniş izah edilir, bunların yerinə yetirilməsi üçün respublikanın ayrı-ayrı təşkilatları qarşısında duran vəzifələr dəqiqləşdirilirdi.

Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti 1948-ci il mayın 13-də bu məsələ ilə əlaqədar əlavə qərar, Azərbaycan K/b/P Mərkəzi Komitəsi isə 1948-ci il aprel ayının 13-də “Ermənistan SSR-dən kolxozçu və digər azərbaycanlı əhəlinin Azərbaycan SSR-ə köçürülməsi ilə əlaqədar kütləvi izahat işləri haqqında” qərar qəbul etdi.

Köçürmə işinin təşkilinə 1948-ci ildə Ermənistan SSR-dən azərbaycanlıların köçürüləcəyi rayonların siyahılarının tərtibindən başlandı. Hər rayondan neçə təsərrüfat və nə qədər adam köçürüləcəyi və onların Azərbaycanın hansı rayonlarında yerləşdiriləcəyi müəyyənləşdirilirdi. Bunun üçün 1948-ci ilin yanvarında Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti və Azərbaycan K/b/P Mərkəzi Komitəsinin nümayəndələri Ermənistan SSR-ə ezam olunurdular. Onların qarşısında Ermənistan SSR Nazirlər Soveti ilə birgə köçürmə ilə əlaqədar vahid tədbirlər planı işləyib hazırlamaq, eyni

vaxtda Ermənistandan köçürüləcək azərbaycanlılar arasında köçürmənin şərtləri, güzəştləri haqqında izahat işləri aparmaq vəzifələri dururdu.

1948-ci ilin martında isə Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin sədri T. Quliyev və Azərbaycan K/b/P Mərkəzi Komitəsinin katibi H.Seyidov Ermənistanda oldular. Onlar Ermənistan SSR rəhbərləri ilə azərbaycanlılar yaşayan rayonlara yollanaraq kolxozçular arasında köçürmənin qaydaları və şərtləri haqqında izahat işləri apardılar. Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin 1948-ci il 13 may tarixli qərarına əsasən, həmin il Ermənistan SSR-in İrəvan şəhərinin Stalin və Spandaryan rayonlarından, habelə Basarkeçər, Vedi, Artasəd, Noyenberyan, Oktenberyan, Zəngibasar və başqa rayonlardan Azərbaycana 2757 təsərrüfatın (12177 nəfərin) köçürülməsi planlaşdırılırdı. Onlardan 6215 nəfərini Kür-Araz ovalığında, 5962 nəfərini isə Azərbaycanın digər rayonlarında yerləşdirmək nəzərdə tutulurdu. Köçürülənlər Bakının Əzizbəyov və Vorosilov rayonlarında, habelə Gədəbəy, Xanlar, Şamxor, Martuni, Səfərəliyev, Qasım İsmayılov, Göyçay, Quba, Bərdə, Ağstafa, Ucar, Ağcabədi, Salyan kənd rayonlarında yerləşdirilməli idi. 1948-ci il iyulun 9-da respublika Nazirlər Sovetinin sədri T. Quliyev, SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin müavini V.M.Molotova məktubunda Kür-Araz ovalığında 1948-ci ildə köçürülməsi nəzərdə tutulmuş azərbaycanlı əhalini yerləşdirmək üçün yaşayış binalarının olmamasını nəzərə alaraq, onların bir hissəsini respublikanın başqa rayonlarında yerləşdirməyə razılıq verməyi xahiş edir. Həm də göstərir ki, köçürülən əhalinin bir hissəsi Ermənistanın dağ rayonlarında yaşadığı üçün Kür-Araz ovalığındakı iqlim şəraitinə çətin alışa bilər.

SSRİ Nazirlər Soveti bu xahişə müsbət cavab vermir. Nəticədə Kür-Araz ovalığına köçürülmüş on minlərlə azərbaycanlı arasında kütləvi ölüm halları baş verir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi bu proses köçürülmənin sonrakı illərində də davam edir.

1948-ci il mayın 18-də respublika Nazirlər Sovetinin sədri T. Quliyev Nazirlər Sovetinin Ermənistan SSR-dəki nümayəndəsinə təcili teleqramında bildirirdi ki, **“mayın 13-də köçürmə planı Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti tərəfindən yalnız Qubaya köçürüləcək 52 təsərrüfat və 232 adamın köçürmə vaxtını yazdan payıza keçirmək şərtlə qəbul edildi. Onu razılaşdırmaq üçün Ermənistan SSR Nazirlər Sovetinə təqdim edin. Bu məlumatı təxirəsalmadan köçürülənlərə çatdırın. Köçürmənin həyata keçirilməsi işinə başlayın”**.

Azərbaycan SSR ərazisində azərbaycanlı köçkünləri qəbul etmək üçün Nazirlər Sovetinin göstərişi ilə respublikanın rayonlarına 27 nəfər məsul şəxsdən ibarət nümayəndə göndərildi. Onların vəzifəsi rayonlarda köçürülənləri yerləşdirmək üçün tikililərin vəziyyətini müəyyənləşdirmək idi. Bu məsələ ilə əlaqədar rayon partiya və icraiyyə komitələrinə göndərilmiş məktubda deyilirdi ki, rayonlara göndərilən şəxslərə hərtərəfli şərait yaradılsın ki, onlar həmin rayonlarda olan boş yaşayış binalarına baxsınlar və onlardan yaşayış evləri kimi istifadə edib-etməməyin mümkünlüyünü təyin etsinlər.

Azərbaycan tərəfindən köçürülməyə rəhbərlik edən şəxslərin etnik tərkibi də məsələnin nə qədər acınacaqlı olduğunu göz önündə canlandırmağa imkan verir.

Əvvəlcə bu məsələlərə Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin şöbə müdiri N.A.Brutens sonra isə R.İ.Sevumyan rəhbərlik edirdi.

Ermənistandan köçürülən əhali arasında təbliğat aparmaq məqsədilə xüsusi briqadalar yaradılaraq Ermənistan SSR-in azərbaycanlılar yaşayan rayonlarına göndərilirdi.

1948-ci il mayın axırlarında SSRİ Nazirlər Sovetindən respublika Nazirlər Sovetinə zəng edərək köçürməyə hazırlığın gedişi haqqında məlumat tələb edirlər. İyunun 4-də Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin sədri T.Quliyevin imzası ilə SSRİ Nazirlər Sovetinə göndərilən məlumatda bildirilirdi ki, köçürmə ilə əlaqədar 1948-ci il may ayının 30-na qədər aşağıdakı işlər görülmüşdür:

Köçürmə planını təmin etmək üçün Azərbaycan SSR-nin 28 rayonuna inşaatçı-mühəndislər göndərilmiş və onların qarşısında yaşayış üçün yararlı binaları müəyyən edib, təmir işini təşkil etmək vəzifəsi qoyulmuşdur. “Kənd təsərrüfatında köçürmə işləri üzrə güzəştlər haqqında” SSRİ MİK və SSRİ XKS-in 1937-ci il 17 noyabr tarixli qərarı Azərbaycan dilinə tərcümə edilərək 4000 nüsxə nəşr olunmuşdur. 25 nəfərdən ibarət qrup bu günlərdə izahat işləri aparmaq üçün Ermənistan SSR-ə yola salınacaq. Mətbəə üsulu ilə Azərbaycan və rus dillərində 7000 nüsxə ərizə-anket, 5000 nüsxə isə köçürmə bileti hazırlanaraq Ermənistan SSR-yə göndərilib və onların doldurulması işinə başlanılıb. Köçürmə xərcləri üçün 1948-ci ilin respublika büdcəsindən 13 milyon manat vəsait ayrılması nəzərdə tutulub. 1948-ci ildə 12177 nəfərin köçürülməsi Ermənistan SSR Nazirlər Soveti ilə razılaşdırılıb.

Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin kolxoz təsərrüfatlarının köçürülməsi şöbəsi Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti yanında köçürmə idarəsinə çevrilmiş, Ermənistan SSR-dən kolxozçular və digər azərbaycanlı əhəlinin köçürüləcəyi dövr üçün Yerevan şəhərində Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin Ermənistan SSR-də nümayəndəliyi yaradılıb. Habelə arayışda köçürülənlər üçün tikiləcək evlərin 6 nümunəvi layihəsinin hazırlandığı, tikinti materialları və tikinti işlərini təşkil etmək üçün “Azərköçürmətikinti” trestinin və onun Salyan, Sabirabad, Əli Bayramlı, Puşkin rayonlarında tikinti kontorlarının yaradıldığı və s. haqqında məlumat verilir.

Ermənistan SSR-dən Kür-Araz ovalığına ilk köçkünlər 1948-ci il iyunun əvvəllərində gəlir. Azərbaycan SSR Sovxozlar Nazirliyinin həmin il iyunun 19 -da verdiyi məlumatda bildirilirdi ki, qəbul olunan ilk eşalonlarla 44 azərbaycanlı ailəsi gəlmiş, onlar Jdanov rayonundakı sovxozlarda yerləşdirilmişdir. Məlumatda göstərilirdi ki, gələnlər təmir olunmuş mənzillərlə təmin edilir. Onlar özləri ilə lazımi ev əşyaları gətirmiş, sovxozlar onları miçətgən ilə təmin etmiş, istəyənlər üçün bostan sahələri ayrılmış və imkan daxilində onlara toxumda verilmişdir. Əmək qabiliyyətli

əhali işlə təmin edilmişdir. Onlar əsasən bağlarda və bostanlarda işə düzəldilmişlər. Köçürülənlər arasında bir neçə nəfər ixtisaslı traktorçu da var və onlar müvəffəqiyyətlə pambıq tarlalarında kultivasiya işi ilə məşğul olurlar. Məlumatda bildirilirdi ki, bu günlərdə əlavə 23 ailəni qəbul etməyə hazırlaşırıq.

İyulun 29-da respublika Nazirlər Sovetinin müvəkkili Goranboy stansiyasından xəbər verirdi ki, **“iyulun 28-də səhər saat doqquzda 59 vaqondan ibarət eşalon daxil oldu. 101 təsərrüfat, 382 nəfər öz ev əşyaları və heyvanları ilə varid oldu. Qəbul və boşaldılma işləri lazımi qaydada həyata keçirildi. Artıq axşam saat 9-a qədər 98 ailə maşınlarla yüklənərək, kolxozlara yola salındı”**.

1948-ci il noyabrın 1-nə qədər Ermənistan SSR-dən Azərbaycan SSR-ə 1799 təsərrüfatda birləşən 7747 nəfər adam köçürüldü. Həmin müddətdə Ermənistan SSR-dən Azərbaycana özbaşına 2834 nəfərdən ibarət 429 ailə köçmüşdü. Beləliklə, 1948-ci il noyabrın 1-nə qədər Azərbaycana 2228 təsərrüfatda birləşən 10584 nəfər adam gəlmişdi.

Həmin ilin dekabrında isə Ermənistandan əlavə olaraq 120 təsərrüfatda birləşən 462 nəfər köçür. Onlardan 65 təsərrüfatda birləşən 209 nəfəri Noyanbəryan rayonunun Körpülü kəndinin, 64 təsərrüfatda birləşən 253 nəfəri isə Yerevan şəhərinin sakinləri idi.

Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinə, Azərbaycan K/b/P MK-ya verilmiş məlumatlardan görünür ki, bir sıra rayonlara, o cümlədən Tovuz rayonuna köçürülənlər çox soyuq qarşılanmış, onların bir hissəsi tövlələrdə yerləşdirilmişlər. Ona görə də Aşağı Körpülüdən köçürülənlərdən 16 təsərrüfat qonşu Gürcüstan SSR-in Borçalı rayonuna getmiş, 5 təsərrüfat Yuxarı Körpülü kəndinə qayıtmış, 2 təsərrüfat isə Allahverdi mədənlərində işə düzəlmişdir.

Köçürmənin birinci ili Kür-Araz ovalığında hazır yaşayış evləri, həyətyanı sahələr və suvarılan torpaqlar olmadığı üçün əhalinin bir hissəsi Azərbaycanın boş yaşayış evləri olan rayonlarına köçürülür. Hələ Ermənistan SSR-in bir sıra dağ rayonları

sakinlərinin tələbi ilə onlar düzən rayonlarının təbii şəraitinə davam gətirə bilməyəcəkləri üçün onları Azərbaycanın dağ rayonlarına köçürməyi xahiş edir və birinci il buna nail olurlar.

SSRİ Nazirlər Sovetinin 1947-ci il 23 dekabr tarixli qərarı ilə 1949-cu ildə Ermənistan SSR-dən Azərbaycana 40 min nəfər azərbaycanlının köçürülməsi planlaşdırılırdı. 1948-ci il köçürməsinin nəticələri göstərdi ki, qırx min nəfər adamı yerləşdirmək mükün deyil.

Belə ki, 1948-ci ildə köçürülən 10 min nəfər nisbətən daha çox mənzil ehtiyatı olduğu bir vaxtda köçürülməsinə, respublikanın müxtəlif rayonlarına paylanmasına baxmayaraq, onların çoxu qaramal tövlələrində yerləşdirilmişdi.

Belə bir şəraitdə 40 min nəfəri Kür-Araz ovalığına köçürmək və yaşayış evləri, həyətyanı sahələrlə təmin etmək praktiki cəhətdən qeyri-mümkün idi. Ona görə də respublika Nazirlər Sovetinin sədri yenidən SSRİ Nazirlər Sovetinə müraciət etməyə məcbur olur. O öz məktubunda bu çətinlikləri nəzərə alaraq, 1949-cu ildə Ermənistan SSR-dən 12 – 15 min əhalinin köçürülməsinə razılıq verməyi xahiş edir. Həm də xahiş edirdi ki, Ermənistan SSR-in dağ rayonlarından köçürülən əhalinin Azərbaycanın iqlim şəraiti əlverişli olan dağ rayonlarına köçürülməsinə, Kür-Araz ovalığına köçürülənlər üçün müəyyən olunmuş güzəştlərin onlara da aid edilməsinə icazə verilsin.

1949-cu ildə Respublika Köçürmə İdarəsi Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinə göndərdiyi məktub və arayışlarda dəfələrlə bildirirdi ki, yaşayış evlərinin çatışmaması nəticəsində Səfərəliyev, Ağcabədi rayonlarına köçürülənlər dözülməz şəraitdə yaşayırlar. Bəzən bir neçə ailə kiçik bir daxmada daldalanmalı olur, çox vaxt onlar mal-qara ilə bir tövlədə yaşayırlar. Məsələn, Ağcabədi rayonunun T.Quliyev adına kolxozunda üç ailə qapı-pəncərəsi olmayan, təmir edilməmiş, tavanı daman kiçik bir daxmada yerləşmişdi.

Köçkün Orucəli Əkbərovun ailəsi Səfərəliyev rayonunun

Caparidze adına kolxozunda Həyat Əmrahovanın evində yaşayır. Dekabrın əvvəllərində O.Əkbərovun əşyaları küçəyə atılmış, 5 nəfərdən ibarət ailə qış günündə açıq səma altında gecələməli olmuşdur. Köçkün Həcər Əkbərovanın ailəsi də dəfələrlə küçəyə atılmışdır. 8 nəfər ailə üzvü olan Hüseyn Əliyevi İlyasovun evində bir kiçik otaqda yerləşdirmişlər. Ev sahibi, onun arvadı və uşaqları H. Əliyev gündüz evdə olmayan vaxt uşaqlarını həmin otağa qatıb qapını bağlayır, söyüb təhqir edirdilər. Bu da köçürülənlər arasında haqlı narazılığa səbəb olurdu. Köçürmə idarəsi xəbər verirdi ki, köçkünlərin ərzaq və çoxişlənən mallarla təchizi işi də olduqca acınacaqlı vəziyyətdədir. Köçkünlər çay, qənd, duz, paltar sabunu, neft, lampa və s. çox işlənən mallar ala bilmir, rayon partiya komitələrinin katibləri və icraiyyə komitələrinin rəhbərləri isə onların ehtiyaclarına heç cür diqqət yetirmirlər. Nəticədə, köçürülənlər üçün dözülməz şərait yaranır, onların arasında narazılıqlar artır, dava-qalmaqal olur, bu isə köçürmənin ümumi gedişinə mənfi təsir göstərirdi. Bütün bunları nəzərə alaraq, Ermənistan SSR ilə razılaşdırılaraq 1949-cu ildə 15713 nəfərin, yaxud 3818 təsərrüfatın köçürülməsi planlaşdırılır. Onlardan 5420 nəfəri yazda, 10293 nəfəri isə payızda köçürülməli idi. Lakin həmin ilin sentyabrına qədər SSRİ Nazirlər Soveti bu planla razılaşmır. SSRİ Nazirlər Soveti yanında Baş Köçürmə İdarəsinin rəisi S.Çeremuşin Respublika Nazirlər Sovetinin sədri T.Quliyevə məktubunda bir daha xatırladır ki, 1949-cu ildə Ermənistan SSR- dən Azərbaycan SSR-ə 40 min azərbaycanlı əhali köçürülməlidir. Həmin ilin 9 ayı ərzində köçürmənin vəziyyəti haqqında SSRİ Nazirlər Sovetinə məlumat vermək üçün hesabat tələb edir.

Bu məsələ ilə əlaqədar respublika Nazirlər Sovetinin sədri T.Quliyev 1949-cu il sentyabrın 21-də yenidən SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin müavini G.M.Malenkova müraciət etməli olur. O bildirirdi ki, 90 min adamı və 21 min təsərrüfatı yerləşdirmək üçün ən azı 20 min yaşayış evi tələb olunur. Bununla yanaşı, istehsal binaları, məktəblər, xəstəxanalar, su təchizatı müəssisələri, ha-

mamlar və s. tikintisi də zəruridir. Bunun üçün ən azı 400 milyon manatlıq tikinti-quraşdırma işi görülməlidir. Belə böyük bir işin öhdəsindən isə Azərbaycan respublikası öz gücü ilə iki il müddətinə gələ bilməz. Bunları nəzərə alaraq, respublika Nazirlər Soveti 1949-cu ildə köçürmə planını 10 min nəfərə endirməyi xahiş edir.

1949-cu ilin oktyabrında Azərbaycan SSR Köçürmə İdarəsi Respublika Nazirlər Sovetinə məlumatında bildirirdi ki, həmin ildə 10 min azərbaycanlının köçürülməsi planlaşdırılıb, oktyabrın 22-nə qədər isə 983 təsərrüfat (4000 nəfər) köçürülmüş, 1500 təsərrüfatı (6000 nəfəri) əhatə edən azərbaycanlılara isə köçürmə bileti verilmişdir. Müvafiq qrafiklər üzrə dəmiryol eşalonlarında yola salınmaq üçün hazırlıq işləri görülmüşdür. İdarədə bildirirdi ki, köçürmə planı müvəffəqiyyətlə yerinə yetiriləcək. Lakin Ermənistan SSR-də azərbaycanlı əhalini dəmir yol stansiyalarına gətirmək üçün benzin çatışmır. Köçürmə planının yerinə yetirilməsi, azərbaycanlı əhalinin Ermənistanın dəmir yol stansiyalarına gətirilməsi məqsədilə Azərbaycan SSR öz yanacaq fondundan 60 ton benzin ayırır.

Ermənistan SSR Nazirlər Soveti sədrinin müavini A.Piruzyan həmin il dekabrın 2-də Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti sədrinə məktubunda bildirirdi ki, 1949-cu il planına görə Ermənistan SSR-dən Azərbaycan 3278 təsərrüfat, yaxud 15276 nəfər köçürülməlidir. Faktiki olaraq 2368 təsərrüfat, yaxud 10595 adam köçürülmüşdür. Plan üzrə köçürmək üçün tam hazır olan 628 təsərrüfat, yaxud 3201 nəfər çətin vəziyyətdə qalır. Onlar oktyabr-noyabr aylarında Azərbaycana köçürülməli idilər. Ona görə də köçkünlər öz evlərini, mal-qara üçün tədarük etdikləri yemi, qış yanacağını, ərzaq məhsullarını, bəzən isə ev əşyalarını da satmış, demək olar ki, açıq səma altında qalmışlar. Azərbaycan Köçürmə İdarəsi onları bu il köçürmək imkanı olmadığını bildirir. A.Piruzyan isə məktubunda T.Quliyevdən xahiş edir ki, bu işə qarışaraq həmin əhalinin köçürülməsinə köməklik göstərsin.

Ümumiyyətlə, 1949-cu ildə Ermənistan SSR-dən azərbay-

canlı əhali kütləvi şəkildə Kür-Araz ovalığındakı Zərdab, Əli Bayramlı, Kürdəmir, Göyçay, Mir Bəşir, Salyan, Sabirabad, Yevlax rayonlarına köçürülür. Yaşayış evlərinin, ictimai binaların, içməli suyun və s. olmaması həmin rayonların rəhbərlərini məcbur edirdi ki, bütün vasitələrdən istifadə edərək köçürülənləri qəbul etməkdən imtina etsinlər. Sənədlərdən aydın olur ki, Ermənistan SSR-dən gəlmiş eşalonlar günlərlə dəmir yol stansiyalarında dayanır, yalnız yuxarıdan təzyiq onları məcbur edirdi ki, köçürülənləri qəbul etsinlər.

Yevlaxda, Sabirabadda, Ucarda və s. rayonlarda bu cür hallara təsadüf olunurdu. Əgər qəbul edilirdilərsə də köçkünləri yerləşdirməyə yer tapılmır, onlar yerli kolxozçuların evlərinə paylanır, bu da həm gəlmələr, həm də yerli əhali üçün əlavə narahatlıqlar törədir, narazılıqlar yaradırdı. Buna görə də 1949-cu ilin dekabrında respublika Nazirlər Sovetinin sədri T.Quliyev bu məsələ ilə əlaqədar yenidən SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin müavini G.M.Malenkova müraciət etməli olur. T.Quliyev öz məktubunda göstərirdi ki, iki il müddətində köçürmə planının qeyri-kafi şəkildə yerinə yetirilməsinin başlıca səbəbi Kür-Araz ovalığına köçürülənlər üçün lazımı yaşayış evlərinin və mədəni-məişət ocaqlarının yaradıla bilməməsidir. 1948-1949-cu illərdə Ermənistan SSR-dən köçürülənlər əsasən yerli kolxozçuları sıxışdıraraq onların evlərinə yerləşdirilmişlər. Artıq respublika orqanlarının və rayon təşkilatlarının bu sahədə imkanları tamamilə tükənmişdir. Yeganə yol yeni evlər tikməklə köçürülənləri qəbul etməkdir. Məktubda göstərilirdi ki, Azərbaycan SSR-nin 1950-ci ilin xalq təsərrüfatı planında 3500 təsərrüfatın (15 min nəfərin) köçürülməsi planlaşdırılır. Bunun üçün isə 3500 ev tikilməlidir. Azərbaycan köçürmə tikinti trestinin və kolxozların illik tikinti imkanlarını nəzərə alaraq, Ermənistan SSR-dən Azərbaycan SSR-nin Kür-Araz ovalığına köçürüləcək əhali üçün köçürmə planında dəyişikliklər etmək, 1951-ci ildə 10 min, 1952-ci ildə 20 min, 1953-cü ildə 20 min, 1954-cü ildə isə 15 min adamın köçürülməsini nəzərdə tutmaq xahiş olunurdu.

Ermənistan SSR-dən azərbaycanlı əhalinin köçürülməsi ilə bağlı mübahisə doğuran məsələlərdən biri də oradan köçən əhaliyə verilməli olan ictimai və fərdi təsərrüfatlara məxsus mal-qaranın sayı ilə bağlı idi. Bununla əlaqədar 1949 və 1950-ci illərə aid çoxlu sənədlər qorunub saxlanılır. 1949-cu ilin dekabrında Ermənistan SSR-nin köçürmə idarəsinin teleqramında deyilirdi ki, dekabrın 26-na qədər köçənlər özləri ilə 8138 baş qaramal, 19237 baş dəvər, 312 baş at, 81 baş donuz aparmışlar. Onlardan da guya 5114 baş qaramal, 14824 baş dəvər, 257 baş at və 81 baş donuz kolxoz təsərrüfatlarının payına düşür.

Azərbaycan köçürmə idarəsinin məlumatına görə isə 1949-cu il dekabrın 1-nə qədər köçənlər özləri ilə cəmi 5019 baş qaramal, 9374 baş dəvər, 177 baş at gətirmişdilər ki, onlardan da 1677 baş qaramal, 4231 baş dəvər və 109 baş at ictimai təsərrüfatın payına düşürdü.

Bundan sonra bu məsələ ilə əlaqədar Moskva, Bakı və İrəvan arasında çox intensiv yazışma və teleqramlar mübadiləsi başlanır. Nəhayət, 1950-ci il yanvarın 11-də Ermənistan SSR Nazirlər Sovetinin sədri S.Karapetyan bu məsələni həll etmək üçün şəxsi məktubla öz müavini Astvasaturyanı Bakıya göndərir. Nəticədə, Azərbaycan SSR və Ermənistan SSR Nazirlər Sovetləri sədrlərinin adından SSRİ Nazirlər Sovetinə belə bir teleqram göndərilir ki, 1950 -ci ilin 1 yanvarına qədər Ermənistan SSR-dən Azərbaycan SSR-ə köçürülən əhali özləri ilə ictimai təsərrüfatlardan 4502 baş qaramal, 12720 baş dəvər, 206 baş at və 66 baş donuz, şəxsi təsərrüfatlardan isə 2607 baş qaramal, 4178 baş dəvər və 64 baş at gətirmişlər. Teleqramda xahiş olunurdu ki, həmin sayda heyvan Ermənistan SSR-in hesabından çıxarılaraq Azərbaycan SSR-in planına əlavə olunsun.

Köçürülən mal-qaranın sayı belə dəqiqliklə qeydiyyatdan keçirildiyi halda, 1948-1953-cü illərdə Ermənistan SSR-dən Azərbaycan SSR-ə köçürülmüş azərbaycanlı əhalinin dəqiq uçotu olmamış, köçürülənlərin sayı haqqında respublika Nazirlər Soveti

yanında Köçürmə İdarəsinin eyni ildə və hətta eyni ayda verdiyi məlumatlarda onların sayı müxtəlif cür göstərilmişdir. Məsələn, həmin idarə rəisinin SSRİ Nazirlər Soveti yanında Baş Köçürmə İdarəsinə 1952-ci il 25 sentyabr tarixli məktubunda 1948-1952-ci illərdə Ermənistan SSR-dən Azərbaycanın Kür-Araz ovalığına 8082 təsərrüfatın (34513 nəfərin), həmin il sentyabrın 17-də isə respublika Nazirlər Sovetinə yazdığı məlumatda isə 9123 təsərrüfatın (38767 nəfərin) köçürüldüyü göstərilir. Özü də Köçürmə İdarəsi Azərbaycan SSR-ə köçürülən və köçənlərin ümumi sayını deyil, yalnız Kür-Araz ovalığına köçənlərin uçotunu aparmışdır.

1950-ci il yanvarın 10-da Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti və Azərbaycan K/b/P Mərkəzi Komitəsi “Ermənistan SSR-dən Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığı rayonlarına köçürülmüş kolxozçuların və digər azərbaycanlı əhalinin təsərrüfat cəhətcə yerləşdirilməsi ilə əlaqədar təxirəsalınmaz tədbirlər haqqında” qərar qəbul edir. Həmin qərarla göstərilirdi ki, 1948-1949-cu illərdə Ermənistan SSR-dən Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına 4674 təsərrüfat (20000 nəfər) köçürülmüşdür. Köçürülənlərdən 1410 ailə yerli sovetlər və kolxozlara məxsus evlərdə, 3264 ailə isə yerli kolxozçuları sıxışdırmaq hesabına yerləşdirilmişdir. Qərarda köçürülənlər üçün tikinti işlərinin keçirildiyi halda, 1948-1953-cü illərdə Ermənistan SSR-dən Azərbaycan SSR-ə köçürülmüş azərbaycanlı əhalinin dəqiq uçotu olmamış, köçürülənlərin sayı haqqında respublika Nazirlər Soveti yanında Köçürmə İdarəsinin eyni ildə və hətta eyni ayda verdiyi məlumatlarda onların sayı müxtəlif cür göstərilmişdir. Məsələn, həmin idarə rəisinin SSRİ Nazirlər Soveti yanında Baş Köçürmə İdarəsinə 1952-ci il 25 sentyabr tarixli məktubunda 1948-1952-ci illərdə Ermənistan SSR-dən Azərbaycanın Kür-Araz ovalığına 8082 təsərrüfatın (34513 nəfərin), həmin il sentyabrın 17-də isə respublika Nazirlər Sovetinə yazdığı məlumatda isə 9123 təsərrüfatın (38767 nəfərin) köçürüldüyü göstərilir. Özü də Köçürmə İdarəsi Azərbaycan SSR-ə köçürülən və köçənlərin ümumi sayını deyil, yalnız Kür-Araz

ovalığına köçənlərin uçotunu aparmışdır.

1950-ci il yanvarın 10-da Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti və Azərbaycan K/b/P Mərkəzi Komitəsi “ Ermənistan SSR-dən Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığı rayonlarına köçürülmüş kolxozçuların və digər azərbaycanlı əhalinin təsərrüfat cəhətcə yerləşdirilməsi ilə əlaqədar təxirəsalınmaz tədbirlər haqqında” qərar qəbul edir. Həmin qərarla göstərilirdi ki, 1948-1949-cu illərdə Ermənistan SSR-dən Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına 4674 təsərrüfat (20000 nəfər) köçürülmüşdür. Köçürülənlərdən 1410 ailə yerli sovetlər və kolxozlara məxsus evlərdə, 3264 ailə isə yerli kolxozçuları sıxışdırmaq hesabına yerləşdirilmişdir. Qərarla köçürülənlər üçün tikinti işlərinin Ermənistan SSR-dən yaz köçürülmə planını və həmin il avqustun 25-də isə payız köçürmə planını təsdiq edən iki qərar qəbul edir. Birinci qərarla yazda 1672 təsərrüfatın (6510 nəfərin), payızda isə 1747 təsərrüfatın (7851 nəfərin) köçürülməsi planlaşdırılırdı.

1950-ci ildə köçürmə ilə əlaqədar respublika təşkilatları qarşısında duran başlıca vəzifə köçürülənlər üçün yeni evlər tikmək işinin təşkili idi.

Sənədlərdən göründüyü kimi, 1950-ci il köçürmənin ən ağır ili olmuşdur. Köçürülənləri yerləşdirmək üçün yaşayış evləri yox idi. Azərbaycan Köçürmə Tikinti Tresti və onun rayonlardakı kontorları bu işin öhdəsindən gələ bilmirdi. Məsələn, həmin ilin yanvarında Qaradonludan alınmış teleqramda göstərilirdi ki, **3-cü sutkadır ki, 11 köçkün vaqonu boşalmır.** Həmin ilin noyabrında Ucardan alınmış digər teleqramda deyilirdi ki, **Zərdab rayonuna köçürülmək üçün Ucar stansiyasına gəlmiş 52 ailə bir aydan artıqdır ki, açıq səma altında gecələyir, vəziyyət çox ağırdır.** Köçürülənlərin bir qismi Jdanov rayonunda yerləşdirilmələrini xahiş edirdilər. Çünki onların qohum - əqrabaları, həmyerliləri əvvəllər bu rayonuna köçürülmüşdü. Göründüyü kimi, Ermənistanın bir kəndindən gələnlər müxtəlif rayonlara, kəndlərə, kolxoz və sovxozlara paylanırdılar. Bu da onların haqlı narazılığına səbəb

olurdu. Onlar müxtəlif kolxozlara səpələnir gətirdikləri ictimai əmlak və mal-qara isə bu və ya digər kolxozda qalırdı.

1950-ci ildə köçürülənlər üçün 3500 ev tikmək planlaşdırılmış, faktiki isə 470 ev tikilmiş, plan 13,4 % yerinə yetirilmişdi. 1488 köçkün ailəsi həyatıyanı təsərrüfat sahəsi ilə təmin olunmamışdı. 1950-ci ildə köçürülənlər üçün ev tikmək və mal-qara almaq məqsədilə ayrılmış 19 milyon manat kreditin yalnız 13,9 milyon manatı (73%-i) xərclənmişdi.

...1950-ci ilin noyabrında Ermənistan SSR-in Zəngibasar rayonu Rəhimabad kəndindəki “Azad” kolxozundan Azərbaycan SSR-in Ağcabədi rayonunun Molotov adına kolxozuna köçürülmüş Əmir İsmayılov 1951-ci il avqustun əvvəllərində yenidən öz doğma kəndinə qayıdır. Avqustun 13-də isə İrəvandan Moskvaya İ.Stalinin adına aşağıdakı məzmununda teleqram göndərir: **“Əziz atamız Stalin! Sizə məlum edirəm ki, bizi 1950-ci ildə Ermənistan SSR-dən Azərbaycan SSR-ə köçürdülər. Yenə də geriyyə Ermənistana qayıtmalı olduq. O səbəbə ki, Azərbaycanda bizim yaşayışımız üçün şərait yoxdur. Azərbaycanın iqlim şəraiti bizə uyğun deyil. Uşaqlarımız orada tələf oldu, özümüz isə bu günə qədər də xəstəyik. Əziz ata! Sizdən xahiş edirik ki, bizə imkan verəsiniz, yenə də Ermənistan SSR-də yaşayaq”**.

Xalqın müsibətlərinin əsl səbəbkarının adına göndərilmiş bu teleqramın sürəti Moskvadan Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin sədri T.Quliyevin adına göndərilərək xəbər verilir ki, SSRİ Nazirlər Sovetinin tapşırığı ilə Baş Köçürmə İdarəsinin inspektoru V.Nesteroviç həmin ərizəni yerində yoxlamaq məqsədilə Azərbaycana gəlib Ağcabədi rayonunda olacaq, oradan isə Ermənistan SSR-in Zəngibasar rayonuna gedəcək. Ona hərtərəfli köməklik göstərilməsi tapşırılırdı.

Sənədlərdən görünür ki, V.Nesteroviç Azərbaycan və Ermənistan köçürmə idarələrinin nümayəndələri ilə birlikdə yuxarıda göstərilən rayonlarda olmuşdur. Lakin, həmin yoxlamanın nəticələri barədə arxivdə heç bir sənəd mövcud deyil. (faktlar arxiv məlumat-

ları professor A.Paşayevin “Köçürülmə” kitabından götürülüb).

1951-ci ildə SSRİ Nazirlər Soveti yanında Baş Köçürmə İdarəsi özünün kollegiya iclaslarında üç dəfə azərbaycanlı əhalinin Ermənistan SSR-dən Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi vəziyyətini müzakirə etmişdir. Hər dəfə də köçürmə işinin qeyri-qənaətbəxş getdiyi qeyd olunmuşdur. Köçürmə idarəsi kollegiyasının 31 yanvar 1951-ci il tarixli qərarında qeyd olunurdu ki, 1948-1950-ci illərdə Ermənistan SSR-dən köçürülmüş 8110 ailədən 4878-i yaşayış evləri ilə təmin olunmamışdır.

Həmin il aprelin 28-də və avqustun 28-də bu məsələ yenə də SSRİ Nazirlər Soveti yanında Baş Köçürmə İdarəsində müzakirə olunur və köçürmə işinin yarıtılmaz vəziyyəti ilə bağlı SSRİ Nazirlər Sovetinə məlumat vermək haqqında qərar qəbul edilir.

Görünür ki, Baş Köçürmə İdarəsinin 1951-ci ildə Azərbaycana köçürmə ilə əlaqədar məsələlərə belə maraq göstərməsi səbəbsiz deyildi. Həmin il Ermənistan SSR-dən Kür–Araz ovalığına köçürülmüş azərbaycanlı əhali arasında geri qayıtma hallarına təsadüf edilirdi. Ermənistan SSR-dən azərbaycanlılar ictimai təsərrüfatları qoyaraq özbaşına Azərbaycana köçərkən Ermənistan SSR rəhbərləri susur, bir dəfə də olsun buna etirazlarını bildirmirdilər. Lakin Kür–Araz ovalığına köçürülmüş azərbaycanlıların öz dədə-baba yurdlarına qayıtması halları müşahidə edilən kimi, Ermənistan SSR rəhbərləri, necə deyərlər, əsl həyəcan təbili çalır-dılar. 1951-ci ilin may-iyun aylarında Ermənistan SSR Nazirlər Soveti, onun köçürmə idarəsi, rayon icraiyyə komitələri Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinə, SSRİ Nazirlər Soveti yanında Baş Köçürmə İdarəsinə məktub və teleqramlar göndərərək geri qayıtma halları ilə əlaqədar böyük hay–küy kampaniyası başlayırlar. Ermənistan SSR köçürmə idarəsinin rəisi mayın 27-də 360 ailənin, Ermənistan SSR Nazirlər Sovetinin sədri S.Karapetyan mayın 29-da 376 ailənin, Axta rayon İcraiyyə Komitəsinin sədri isə təkcə Axta rayonuna 117 ailənin qayıtdığını bildirirlər. Onları qorxudan başlıca məsələ qayıdan ailələrin hələ köçürülməmiş ailələr arasın-

da apardıqları təbliğat idi. S.Karapetyan öz teleqramında bildirirdi ki, hökumət tərəfindən müəyyən olunmuş köçürmə qaydalarını pozduqları üçün geri qayıdanları Ermənistan qəbul edə bilməz.

Ermənistan SSR tərəfindən qayıtma ilə əlaqədar qaldırılmış bu qalmaqal nəticəsində Azərbaycan rəhbərliyi Azərbaycan SSR Köçürmə İdarəsindən geri qayıdanlar haqqında arayış tələb edir. Arayış göstərilirdi ki, Ermənistana qayıdan ailələrin sayı S. Karapetyanın teleqramında göstərildiyi kimi, 376 deyil, cəmi 215 arasında geri qayıtma hallarına təsadüf edilirdi. Ermənistan SSR-dən azərbaycanlılar ictimai təsərrüfatları qoyaraq özbaşına Azərbaycana köçərkən Ermənistan SSR rəhbərləri susur, bir dəfə də olsun buna etirazlarını bildirmirdilər. Lakin Kür–Araz ovalığına köçürülmüş azərbaycanlıların öz dədə - baba yurdlarına qayıtması halları müşahidə edilən kimi, Ermənistan SSR rəhbərləri, necə deyərlər, əsl həyəcan təbili çalırdılar. 1951-ci ilin may-iyun aylarında Ermənistan SSR Nazirlər Soveti, onun köçürmə idarəsi, rayon icraiyyə komitələri Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinə, SSRİ Nazirlər Soveti yanında Baş Köçürmə İdarəsinə məktub və teleqramlar göndərərək geri qayıtma halları ilə əlaqədar böyük hay–küy kampaniyası başlayırlar. Ermənistan SSR köçürmə idarəsinin rəisi mayın 27-də 360 ailənin, Ermənistan SSR Nazirlər Sovetinin sədri S.Karapetyan mayın 29-da 376 ailənin, Axta rayon İcraiyyə Komitəsinin sədri isə təkcə Axta rayonuna 117 ailənin qayıtdığını bildirirlər. Onları qorxudan başlıca məsələ-qayıdan ailələrin hələ köçürülməmiş ailələr arasında apardıqları təbliğat idi. S.Karapetyan öz teleqramında bildirirdi ki, hökumət tərəfindən müəyyən olunmuş köçürmə qaydalarını pozduqları üçün geri qayıdanları Ermənistan qəbul edə bilməz.

Ermənistan SSR tərəfindən qayıtma ilə əlaqədar qaldırılmış bu qalmaqal nəticəsində Azərbaycan rəhbərliyi Azərbaycan SSR Köçürmə İdarəsindən geri qayıdanlar haqqında arayış tələb edir. Arayış göstərilirdi ki, Ermənistana qayıdan ailələrin sayı S.Karapetyanın teleqramında göstərildiyi kimi, 376 deyil, cəmi

215–dir. Qeyd edilirdi ki, 1948-1950-ci illərdə Ermənistan SSR-dən cəmi 8018 təsərrüfat (34382 nəfər) köçürülmüşdür. Ermənistan SSR-in Aran rayonlarından Kür – Araz ovalığına köçürülmüş azərbaycanlılar buranın kolxoz və sovxozlarında vicdanla işləyirlər. Ermənistanın Axta, Basarkeçər, Qarabağlar kimi dağ rayonlarından köçürülmüş əhali isə dəfələrlə Kür–Araz düzənliyinin iqliminin onlara düşmədiyindən şikayətlənir, Azərbaycanın dağ rayonlarına köçməyə icazə verilməsini xahiş edirlər. Lakin SSRİ Nazirlər Sovetinin qərarında yalnız Kür–Araz ovalığına köçürmək nəzərdə tutulduğu üçün onların tələbləri yerinə yetirilmir. Arayışda göstərilirdi ki, Azərbaycanın dağ rayonlarına köçməyə icazə verilərsə, onda onları bir neçə günün içərisində Azərbaycana qaytarmaq olar. Lakin onların qeyri–qanuni tələbi yerinə yetirilərsə, bu, gələcəkdə köçürmə işinə mənfi təsir göstərə bilər. Çünki Azərbaycana köçürülmək üçün əsasən dağ rayonlarının əhalisi qalıb. Əgər indikilərə güzəştə gedilsə, onlar da dağ rayonlarına köçürülmələrini tələb edə bilərlər.

S.Karapetyanın 29 may tarixli teleqramı ilə əlaqədar olaraq, Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti həmin il iyunun 7-də xüsusi qərar qəbul edir. Bu məsələnin Nazirlər Sovetində müzakirəsi zamanı azərbaycanlıların geri qayıtması əsl faciə kimi qarşılır. Bütün günahlar Azərbaycan Köçürmə İdarəsi rəhbərlərinin üzərinə qoyulur, bu hadisəyə siyasi qiymət verilərək onlar siyasi kütlükdə ittiham olunurlar.

Respublika Nazirlər Sovetinin qərarı ilə N.Allahverdiyevin rəhbərliyi altında Azərbaycan SSR Köçürmə İdarəsinin işçiləri həmin ilin iyun–iyul aylarında Ermənistana gedib orada yerli rayon icraiyyə komitələri ilə birlikdə geri qayıdanların siyahısını dəqiqləşdirirlər. Müəyyən olunur ki, 1951-ci il iyunun 1-nə qədər 376 təsərrüfat deyil, cəmi 217 təsərrüfat (872 nəfər) geri qayıtmışdır. Köçürmə İdarəsi işçilərinin respublika Nazirlər Sovetinə təqdim etdiyi arayışda göstərilirdi ki, S.Karapetyanın teleqramındakı rəqəmlərə köçürmə zamanı, həbsdə, ordu sıralarında olmuş,

düzgün olmayaraq, köçürmə siyahısına salınmış adamlar da daxildir. Arayışda göstərilirdi ki, təkcə onların yoxladıkları rayonlarda 1948-1950-ci illərdə 1000 təsərrüfatdan yuxarı azərbaycanlı ailəsi ictimai əmlakına toxunmadan Ermənistan SSR-ni tərk etmiş, Azərbaycanın müxtəlif rayonlarına köçmüşlər.

Əvvəlki illərdə olduğu kimi, 1951-ci ildə də köçürmə məsələsi Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin diqqət mərkəzində olmuşdur. Həmin il oktyabrın 11-də Nazirlər Soveti “Ermənistan SSR-dən köçürülənlərin təsərrüfat cəhətdən yerləşdirilməsi və 1951-ci il payız köçürmə planının yerinə yetirilməsinin gedişi haqqında” qərar qəbul etmişdir. Qərarda göstərilirdi ki, 1952-ci ilin 9 ayı ərzində 3400 yeni ev tikilərək köçürülənlərə təhvil verilməli idi. Lakin cəmi 2231 ev tikilmiş, tikinti planı 65,7 % yerinə yetirilmişdi.

KOLXOZÇULAR VƏ DİGƏR AZƏRBAYCANLILAR KİMDİR?

Sözügedən deportasiyanın ən maraq doğuran nüanslarından biri də qərarda qeyd edilən kolxozçular və digər azərbaycanlılar məsələsidir. SSRİ Nazirlər Sovetinin Ermənistan SSR-dən azərbaycanlı kolxozçuların köçürülməsi ilə birlikdə digər azərbaycanlılar deyilən şəxslər kimdir bəs?

1951-ci ildə cəmi 1500 təsərrüfatın Ermənistan SSR-dən Azərbaycanın Kür-Araz ovalığına köçürülməsi planlaşdırılmışdı. ***Köçürülməsi nəzərdə tutulan 400 ailə İrəvandan olan müəllimlər, müxtəlif idarə işçiləri, redaksiya əməkdaşları, həkimlər, evdar qadınlar və başqaları idi. Onların ixtisaslarına uyğun Kür-Araz ovalığının pambıqçılıq rayonlarında iş olmadığı üçün Ermənistan SSR Köçürmə İdarəsi 1951-ci il köçürmə planından 400 təsərrüfatı çıxaraq 1100 təsərrüfatı köçürməyi təklif edir.***

1951-ci ilin yazında 300 ailənin köçürülməsi planlaşdırılmış, əslində isə 311 ailə köçürülərək, plan 103,6% yerinə yetirilmişdi.

1952-ci il yanvarın 17-də Azərbaycan SSRİ Nazirlər Soveti “1952-ci ildə Azərbaycan SSR-ə köçürmə planı və köçürülənlər üçün yaşayış evlərinin hazırlanması haqqında” qərar qəbul edir. Qərarda göstərilirdi ki, 1951-ci il köçürülməsi üçün yaşayış evlərinin tikilməsi işi qeyri-qənaətbəxş şəkildə aparılmışdır. Planda 1100 təsərrüfatın köçürülməsi nəzərdə tutulmuş, əslində isə 909 təsərrüfat köçürülmüş, köçürmə planı 82,6% yerinə yetirilmişdir. 1951-ci ilin planında 5000 yaşayış evinin tikintisi planlaşdırılmış, əslində isə 3704 ev tikilib istifadəyə verilmiş, plan 74,1% yerinə yetirilmişdir.

Qərarda 1952-ci ildə Kür –Araz ovalığına 1200 təsərrüfatın köçürülməsi planlaşdırılırdı. Həmin ildə köçürülənlər üçün 2500 yaşayış evi tikmək nəzərdə tutulurdu. Əlbəttə, illər keçdikcə köçürmə idarəsinin köçürmənin təşkili ilə əlaqədar təcrübəsi də artırdı. Köçürülənlər üçün tikilən evlərin sayı çoxalır, yeni qəsəbələr salınır, kəndlərin görkəmi dəyişirdi. Bununla yanaşı, köçürülənlər üçün hələ də lazım olan şərait yaradılmamışdı. İçməli su, mənzil–məişət, səhiyyə və mədəni xidmətin səviyyəsi olduqca aşağı idi.

Ermənistan SSR-in Vedi rayonundan Ağdaş rayonu Qoşaqovaq kəndinə köçürülmüş 24 ailə adından İzzət Əliyev, İbrahim Allahverdiyev, Cavad Cavadov, Yolçu Əliyev və başqalarının 1953-cü il aprelın 3-də Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinə yazdıqları ərizədə oxuyuruq: **“Biz 1952-ci ilin oktyabrında Ermənistan SSR-in Vedi rayonundan köçüb Ağdaş rayonuna gəlmişik. Yeni köçüb gəlmiş 24 ev yararsız, təmirə ehtiyacı olan darısqal binalarda yerləşdirmişlər. Gələrkən bizə yazda yeni yaşayış binalarının tikiləcəyini vəd etdikləri halda, hələ də biz ev sahibləri ilə gündə qalmaqla salmaqla həmin evlərdə yaşayıyıq. Ev sahibləri bizə verilən evlərdən tezliklə çıxmağı tələb edirlər. 15-16 kvadratmetr sahəsi olan evdə 10-12 nəfər qalıyıq... Rayon sahibləri yeni köçüb gələn kolxozçuların kənddən çıxıb getməsinə çalışırlar”** (A.Paşayev “Köçürülmə”).

Sənədlərdən göründüyü kimi, “Köçürmətikinti” trestinin

tikdiyi evlərin çoxu çiy kərpicdən olub, divarları saman qatılmış palçıqla suvanırdı. Yeraltı suların daha çox üzdə olduğu Kür–Araz ovalığında tikilmiş belə binalar hədsiz dərəcədə davamsız olur, yaz vaxtları tezliklə nəm çəkərək üçüb dağılırdı. Bu cür binaların bir tərəfdən əlverişli olmaması, digər tərəfdən isə çox baha başa gəlməsi köçürülənlərin ciddi narazılığına səbəb olurdu. 1952-ci ildə respublika Nazirlər Soveti tərəfindən SSRİ Nazirlər Sovetinə yazılmış məktubda bildirilirdi ki, nümunəvi layihələr əsasında tikilən evlərin ikiotaqlı və 25,7 kvadratmetr olması, köməkçi tikililərin (tövlə, evdamı, ayaqyolu və s.) yoxluğu, tikintinin baha başa gəlməsi köçkünləri narazı salır. Onlar həmin evləri qəbul etməkdən imtina edirlər. Kolxozçuların bu evlərdən imtina etməsi nəticəsində kolxozlar banklara 17 milyon manata qədər pul borclu qalıblar. Bütün bunları nəzərə alaraq respublika Nazirlər Soveti İttifaq hökumətindən xahiş edirdi ki, yaranmış şəraiti nəzərə alaraq tikilmiş evlərin qiymətinin 50%-i kolxozçulara güzəştə gedilsin. 1952-ci ildə Ermənistan SSR-dən köçürmə planı 124,6% yerinə yetirilir. Köçürülənlər üçün evlər tikilməsi planı isə 80.6% ödənilir.

1953-cü il fevralın 5-də respublika Nazirlər Soveti “1953 – cü ildə Azərbaycan SSR-də köçürmə planı və köçürülənlər üçün yaşayış evləri hazırlamaq haqqında” qərar qəbul edir.

5 mart 1953-cü ildə SSRİ Nazirlər Sovetinin sədri türk düşməni İosif Stalin ölümündən sonra deportasiyanın intensivliyi aşağı düşdü. Geri qayıdanların isə dinamikası artmağa başladı. Ermənistan SSR rəhbərləri buna qəti etirazlarını bildirirlər.

1954-cü ilin aprelində Azərbaycan SSR Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin nümayəndə heyəti başda nazir müavini Möhsün Poladov olmaqla Ermənistan SSR-in azərbaycanlılar yaşayan rayonlarını gəzir, onların geri qayıtması səbəblərini araşdırırlar. Onlar öz məlumatlarında göstərirdilər ki, geri qayıtmağın başlıca səbəbi Kür-Araz ovalığında köçürülənlər üçün lazımi şəraitin olmaması, Ermənistanın dağ rayonlarından köçürülən azərbaycanlıların bu yerlərin iqliminə uyğunlaşa bilməməsidir. Onların məlumatına

görə, 1954-cü ilin aprelinə qədər 1155 təsərrüfat geriye, özlərinin əvvəlki yerlərinə qayıtmışlar.

Arayışda geriye qayıtmanın qarşısını almaq üçün konkret təkliflər irəli sürülürdü. Bu təkliflər sırasında Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığında onlar üçün əlverişli şərait yaradılması, Ermənistan SSR-ə dönənləri orada yenidən məskunlaşmağa qoymamaq, özləri üçün yeni evlər tikməyə, həyatıyanı təsərrüfat yaratmağa icazə verməmək və sairə təklif olunurdu.

1954-cü ilin mayında və sentyabrında azərbaycanlı əhalinin köçürüldüyü rayonların icraiyyə komitələrinin sədrələrinə və rayon partiya komitələri katiblərinə respublika partiya və hökumət rəhbərlərinin imzası ilə göndərilmiş məktubda həmin rayonlara köçürülənlərin Azərbaycan SSR-in başqa rayonlarına getməsinə və Ermənistan SSR-yə qayıtmasının tezliklə qarşısını almaq tapşırılırdı. Məktubda göstərilirdi ki, bu günə qədər Kür-Araz ovalığına köçürülmüş ailələrdən 1000-dən çoxu özləri üçün yaşayış evi ala bilməmiş, hələ də yerli kolxozçuların evlərində yaşayırlar. Bərdə rayonunun Malenkov adına kolxozunda isə onlar yeraltı qazmalar-da daldalanırlar. Məktubda deyilirdi ki, onlar üçün mənzil-məişət şəraiti yaradılmalı, içməli su ilə təmin olunmalı, köçürülənlərə səhiyyə xidməti kökündən yaxşılaşdırılmalı, Kür-Araz ovalığına köçürülənləri dəqiq siyahısı tərtib edilməlidir.

Azərbaycan SSR Kənd Təsərrüfatı Nazirinin 1954-cü il oktyabrın 14-də Azərbaycan KP MK-yə və respublika Nazirlər Sovetinə yazdığı məktubunda göstərilirdi ki, **1948-1953-cü illərdə Ermənistan SSR-dən respublikanın Kür-Araz ovalığına 11.914 təsərrüfat (53. 000 nəfər) köçürülmüşdür.**

Azərbaycana köçürülənlərin sayı ilə əlaqədar bir məsələyə də xüsusi diqqət yetirmək lazımdır. Sənədlərdən aydın olur ki, həmin illərdə rəsmi köçürmə ilə yanaşı, köçürülən yerlərə getmək istəməyənlər, yaxud Ermənistanda yaradılmış dözülməz şəraitdən, təhqirlərdən canını qurtarıb Azərbaycana pənah gətirənlər də az olmamışdır. Onlar kütləvi surətdə Azərbaycanın müxtəlif rayonla-

rına, əsasən isə Ermənistanla sərhəd olan Gədəbəy, Tovuz, Şamxor, Zəngilan və b. rayonlara köçmüşlər. Ermənistanda məharətlə pərdələnmiş təqiblərdən baş götürüb qaçanları Azərbaycanda da gülürüzlə qarşılamırdılar. Sənədlər bu faktı açıq-aşkar sübut edir. “Kommunist beynəlmiləçiliyi” mövqeyində sədaqətlə dayanan respublika rəhbərliyi onları incitmiş, qayıtmaq istəyənlərə mane olmuş və onları yalnız SSRİ Nazirlər Sovetinin qərarında nəzərdə tutulan Kür-Araz ovalığı rayonlarına getməyə məcbur etmişlər.

PLANDANKƏNAR KÖÇÜRÜLMƏLƏR

Azərbaycan türklərinin Qərbi Azərbaycandan məcburi şəkildə Kür-Araz ovalığına köçürülməsindən ruhlanan ermənilərin əhaliyə qarşı təzyiqi daha da artırdı. Nəticədə təlaşlanan əhali kortəbii şəkildə köçməyə məcbur olurdu.

Ermənistan SSR Basarkeçər rayonu Zod kəndinin sakini Bala Hacıyev 1948-ci ilin fevralında Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin sədri T.Quliyevin qəbulunda olmuş və öz kəndliləri adından xahiş etmişdir ki, 100 ailənin Azərbaycanın Xanlar rayonuna köçməsinə icazə versin. Onların xahişi yerinə yetirilmiş və həmin 100 ailə Xanlar rayonuna köçmüşdür.

1948-ci il aprelin 20-də Respublika Nazirlər Sovetinin əməkdaşı A.Buxovski Nazirlər Sovetinin sədrinə verdiyi məlumatda bildirirdi ki, Ermənistan SSR-in Qəmərli rayonunun Sabunçu kəndindəki “Zəhmət” kolxozunun üzvü Kazım Məmmədov Nazirlər Sovetinə müraciət edərək onunla birlikdə Sabunçu kəndindən 10 ailənin, qonşu Qaraqoyunlu kəndindən isə 6 ailənin, cəmi 51 nəfərin, o cümlədən 27 nəfər əmək qabiliyyətli sakinin Ermənistan SSR-dən Azərbaycana köçərək, hazırda Tovuz rayonunun Nizami kolxozunda yaşadığını yazmışdır. K.Məmmədov göstərirdi ki, aprelin 4-də onların kəndinə İrəvan şəhərindən Balabəy Martirosyan və Hüseyn Məmmədov gəlib bildirmişlər ki, azərbaycanlı əhali öz evlərini və əmlaklarını sataraq Azərbaycan SSR-ə

köçməlidirlər. Kəndin sakinlərindən çoxu öz evlərini dəyərdəyməzinə satmış və hazırda evsiz-eşiksiz qalmışlar.

Habelə həmin ailələrə məxsus mal-qaranı da dabaq xəstəliyi bəhanəsi ilə aparmağa qoymamış, satmağa məcbur etmişlər. K.Məmmədov respublika hökumətinə müraciət edərək onların Tovuz rayonunda məskunlaşmasına razılıq verməyi xahiş etmişdir.

Başqa bir məktubda Vədi rayonunun Avşar kənd sakini Mircəlal Məmmədov xahiş edirdi ki, Ermənistan SSR-də sement zavodunda işlədiyi üçün ona Tovuz sement zavodunda işləməyə icazə verilsin.

Sonrakı illərdə də azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindən Azərbaycanın ayrı-ayrı rayonlarına özbaşına köçməsi davam etmişdir. 1949-cu ilin aprelində Sovet İttifaqı Qəhrəmanı, Azərbaycan SSR Ali Sovetinin deputatı, hərbi qulluqçu, əslən Ermənistan SSR-in Kirovakan rayonunun Gözəldərə kəndindən olan Xıdır Mustafayev respublika Nazirlər Sovetinə göndərdiyi məktubunda yazırdı ki, köçürmə idarəsinin razılığı ilə anasını və qardaşlarını Xanlar rayonuna köçürmək istəmişdir. Rəsmi razılıq olmasına baxmayaraq, Xanlar Rayon İcraiyyə Komitəsinin sədri Atanesov Xanlar şəhərində xeyli boş mənzil ola-ola, onlara zirzəmiləri və yararsız daxmaları təklif etmişdir. X. Mustafayev isə öz məktubunda xahiş etmişdir ki, onun ailəsinə yararlı mənzil verilsin.

Həmin il aprel 27-də Azərbaycan K/b/P Naxçıvan Vilayət Komitəsinin katibi Y.Yusifov Azərbaycan K/b/P Mərkəzi Komitəsinə məktubla birgə Ermənistan SSR Zəngibasar rayonu Elyas kəndindən kolxozçuların ümumi iclasının protokolunu da göndərir. Məktubda qeyd olunur ki, 220 nəfər kolxoz üzvünün iştirakı ilə keçən iclas Naxçıvan MSSR rəhbər orqanlarına üz tutub bu kolxoza daxil olan 150 təsərrüfatı Naxçıvan Muxtar Respublikasında yerləşdirməyi xahiş edir. Kolxozçuların qəbul etdikləri qərarla deyilirdi: ***“Kolxozumuz varlı kolxozdur. Belə bir kolxoza kəndlərə dağıtmaq yaxşı deyil. Bütün kolxozun bir yerə köçməsi təsərrüfatımızın iqtidarını pozmaq. Noraşen rayonunun iqlimi və suyu da bizə***

düşür. Orada tezliklə əkin əkə bilərik. Qoşqu qüvvəmiz və toxumumuz var. Naxçıvan MSSR Ali Sovetindən və Nazirlər Sovetindən xahiş edilsin ki, bizim kolxozun üzvlərinin Noraşen rayonunun Şəngiley və Dərəkənd kəndlərinə köçməsinə icazə versinlər”.

Y.Yusifov AK/b/P MK-dan xahiş edirdi ki, həmin təsərrüfatların və əlavə 150 təsərrüfatın da (cəmi 300 təsərrüfat) Noraşen rayonunda qəbuluna icazə verilsin.

1949-cu ilin sentyabrında Sisian rayonunun Şəki kəndinin kolxozçuları da Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinə göndərdikləri ərizədə onlara Naxçıvan MSSR-in Şahbuz rayonuna köçməyə icazə verilməsini xahiş edirlər. Elə həmin vaxt Ermənistan SSR Axta rayonu S.Ağamalıoğlu adına kolxozun üzvləri də respublika Nazirlər Sovetindən Azərbaycan SSR-ə köçməyə icazə verməsini xahiş edirlər. Bu ərizələrə cavab olaraq respublika Köçürmə İdarəsi bildirir ki, Şahbuz rayonu Kür-Araz ovalığına daxil olmadığı üçün Şəki kəndinin sakinləri oraya dövlət tərəfindən mütəşəkkil şəkildə köçürülə bilməzlər. Axta rayonu Ağamalıoğlu kolxozunun sakinlərini isə Kür-Araz ovalığında istədikləri yerə köçürmək imkanı var.

1949-cu il noyabrın 23-də Vədi Rayon Soveti İcraiyyə Komitəsinin sədri A.Məmmədov Ermənistan SSR Nazirlər Sovetinin sədri S.Karapetyana bildirirdi ki, 1948-1949-cu illərdə təkcə Vədi rayonundan 700-dən yuxarı azərbaycanlı təsərrüfatı özbaşına Azərbaycanın müxtəlif rayonlarına köçmüşlər. O yazırdı ki, təkcə son beş gündə əlavə 75 təsərrüfat da Vədiyə tərək edərək özbaşına Azərbaycana getmiş və bu cür gedənlərin sayı gündən-günə artmaqdadır. 1948-ci ildə Kür-Araz ovalığına daxil olmayan Gədəbəy, Qazax, Şamaxor, Səfəraliyev, Kirovabad, Xanlar, Quba, Dəstəfur, Bakının Maştağa və Əzizbəyov rayonlarına köçürülmüş əhali üçün SSRİ Nazirlər Sovetinin 1947-ci il 23 dekabr tarixli qərarında nəzərdə tutulan güzəştli şərtlərdən istifadə haqqında Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin xahişinə baxmayaraq, İttifaq hökuməti razılıq verməmişdir. Bu da həmin rayonlara köçürülmüş əhəlinin həyat şəraitini daha dözülməz etmişdir. Lakin buna baxmayaraq,

onlar Kür-Araz ovalığının ilan mələyən düzlərinə getməmişlər.

1950-ci ilin fevralında respublika Köçürmə İdarəsi, Naxçıvan Vilayət Partiya Komitəsi və Nazirlər Sovetinin 1950-ci ilin yazında 500 təsərrüfatın Ermənistan SSR-dən Noraşen rayonuna köçürülməsinə icazə vermək barədəki xahişinə cavab olaraq bildirdi ki, hazırda yalnız Kür-Araz ovalığına köçürmədən danışılmasına baxmayaraq, Naxçıvan MSSR Ermənistan SSR-in Qarabağlar, Vedi, Artasat rayonlarından özbaşına gələn azərbaycanlı əhalini qəbul edir. Onların arasında Kür-Araz ovalığına köçürmə bileti olanlar da vardır. Köçürmə İdarəsi Naxçıvan MSSR rəhbərliyini xəbərdar edirdi ki, gələcəkdə bu cür hallara yol verməsin.

Ermənistan SSR-dən köçürülən azərbaycanlı əhalinin Kür-Araz ovalığına deyil, Azərbaycanın digər rayonlarına kütləvi surətdə özbaşına köçməsinin qarşısını almaq məqsədilə 1950-ci ilin martında Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin sədri və Azərbaycan KP MK katibinin imzası ilə rayon icraiyyə komitələri sədrlərinə və rayon partiya komitələri katiblərinə xüsusi məktub göndərilir. Məktubda göstərilirdi ki, Qazax, Tovuz, Ağstafa, Şamxor, Gədəbəy, Xanlar, Dəstəfur, Mirbəşir, Bərdə, Ağdam və başqa rayonların rəhbərləri Ermənistan SSR-dən özbaşına gələn azərbaycanlı əhalini qəbul edirlər. Bu isə Ermənistan SSR-dən köçürülən əhalinin işçi qüvvəsini lazımi rayonlarda yerləşdirməyə imkan vermir. Məktubda Ermənistan SSR-dən özbaşına gələn azərbaycanlıların Kür-Araz ovalığına daxil olmayan rayonlarda qəbulunu dayandırmaq tələb olunurdu.

Köçürmə İdarəsinin məlumatında göstərilirdi ki, tam olmayan məlumata görə, 1949-cu ildə Ermənistan SSR-dən Azərbaycana özbaşına 4396 nəfəri birləşdirən 856 ailə köçmüşdür. 1949-cu ildə Şamxor rayonuna 215 təsərrüfat (1173 nəfər), Gədəbəyə 77 təsərrüfat (427 nəfər), Qazağa 86 təsərrüfat (425 nəfər) və s. köçmüşdür. Ermənistan SSR-dən azərbaycanlı əhalinin Azərbaycana kütləvi şəkildə köçməsi halları sonrakı illərdə də davam etmişdir. Köçürmə İdarəsinin məlumatlarının birində göstərilir ki,

nümayəndələrin gəzdirdiyi bir neçə rayondan təkcə 1948-1950-ci illərdə mindən yuxarı ailə özbaşına Azərbaycana köçmüşdür. ***Bütün bunlar nəzərə alınarsa, şübhəsizdir ki, 1948-1953-cü illərdə Ermənistan SSR-dən 100 min nəfərdən yuxarı azərbaycanlı köçürülmüş və ya köçməyə məcbur olmuşdur.***

Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti yanında Köçürmə İdarəsinin nümayəndəsi Əbdürəhmanov, DQMV İcraiyyə Komitəsi sədrinin müavini Kərimov, Vilayət Daxili İşlər İdarəsi rəisinin müavini Venediktov və Vilayət Partiya Komitəsi kənd təsərrüfatı şöbəsi müdirinin müavini Süleymanyannın iştirakı ilə Ermənistan SSR-dən DQMV Martuni rayonuna köçürülmüş azərbaycanlı əhalinin yerləşdirilməsi haqqında 1949-cu il yanvarın 15-də aparılmış yoxlamadan sonra Stepanakertdə (Xankəndində) tərtib olunmuş arayışda göstərilirdi ki, 1948-ci ilin avqustunda Ermənistan SSR-dən DQMV-in Martuni rayonuna 131 təsərrüfat (570 nəfər) gəlmişdir. Onlardan 86 təsərrüfat (355 nəfər) Qışi, 17 təsərrüfat (82 nəfər) Güney-Çartaz və 25 təsərrüfat (120 nəfər) Xunuşnak kəndlərində yerləşdirilmişlər. Göstərilirdi ki, köçürülənlər üçün son dərəcə dözülməz şərait yaradılıb. Martuni Rayon Xalq Maarif şöbəsinin müdiri Ulubabyan “gəlmə” azərbaycanlılara həqarətlə baxır, onların uşaqlarının təhsilə cəlb olunması üçün heç bir tədbir görmür, hətta buna mane olurdu. Güney-Çartaz kəndində heç bir səbəb olmadan azərbaycanlı müəlliməni Azərbaycan dili dərsi deməkdən kənar edərək, bu işi müvafiq ixtisası olmayan məktəb müdürinə tapşırır. Xunuşnak kəndinə köçürülmüş uşaqlar həmin kənddə Azərbaycan qrupu olmadığı üçün qarlı-saxtalı günlərdə Qışi kəndinə gedib-gəlməyə məcbur olurlar. Köçürülənlərin əksəriyyəti işlə və həyətyanı torpaq sahələri ilə təmin edilmirlər: Çoxuşaqlı ailələrin vəziyyəti xüsusilə dözülməz idi: 8 uşaq anası Qəmər Abbasovanın, 6 uşaq anası Kübra Babayevanın və başqalarının bir əmək günü belə yox idi: Yoxlama günü bu ailələrin heç birində yeməyə ərzaq olmamışdır. Arayışda göstərilirdi ki, Ermənistandan gələnlər əsasən ucuq daxmalarda yerləşdirilmişlər. Onla-

ra ev tikmək üçün ayrılan tikinti materialları Horadiz stansiyasında yatıb qalır. Rayon rəhbərliyi, rayon İcraiyyə Komitəsinin sədri Əmirxanyan, rayon Partiya Komitəsinin katibi Baxşıyan köçürülənlərin şikayətlərinə etinasız yanaşır, onların həyat şəraitini yaxşılaşdırmaq üçün heç bir tədbir görmürlər.

Lakin bu yoxlamanın da heç bir xeyri olmur. Köçkünlər respublika hökumətinə müraciət etməyə məcbur olurlar.

AZƏRBAYCANDILLİ TƏDRİS MÜƏSSİSƏLƏRİNİN KÖÇÜRÜLMƏSİ

Azərbaycanlıların bir hissəsini köçürdükdən sonra ermənilər gələcək köçürülmələr üçün əvvəlcədən şərait yaradır və təməllər atırdılar.

“Kür-Araz ovalığı rayonlarını işçi qüvvəsi ilə təmin etmək” bəhanəsi altında Yerevanda yaşayan azərbaycanlılarla bərabər Azərbaycan dilində olan pedaqoji məktəb və onun 200 tələbəsi də Xanlar rayonuna, Yerevan Pedaqoji İnstitutunun Azərbaycan bölməsi isə Bakıya köçürülüb Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutuna birləşdirildi. Onlara dərs deyən müəllimlərdə ya Xanlara, ya da Bakıya köçürüldü. Ermənistan SSR-dəki Azərbaycan dilli tədris müəssisələri ya bağlanır, ya da Azərbaycana köçürülürdülər.

LƏMBƏLİLƏRİN DEPORTASIYASI VƏ XALQ ŞAİRİ SƏMƏD VURĞUNA MÜRACİƏT

1954-cü ilin aprelində Azərbaycan SSR kənd təsərrüfatı nazirinin müavini Möhsün Poladovun Ermənistan SSR-ə ezamiyyətəndən sonra respublika Nazirlər Sovetinə yazdığı məlumatda bildirilir ki, 1949 -cu ildə Ermənistan SSR Nazirlər Sovetinin sədri S.Karapetyanın qanunsuz göstərişi ilə Ləmbəli kəndindəki azərbaycanlılar yaşayan kolxoz ləğv olunaraq heç bir əsas olmadan kənddə subtropik bitkilər sovxozu yaradılır və oradakı 225

azərbaycanlı ailəsi zorla çıxarılır. 1949-cu il dekabrında Ləmbəlidən qovulmuş azərbaycanlılar Gürcüstan SSR-in azərbaycanlılar yaşayan kəndlərinə sığınır. Lakin burada da onlar gürcülərin “sürpriz” münasibəti ilə rastlaşırlar. Bir neçə gün sonra Gürcüstan SSR yerli hakimiyyət orqanlarının göstərişi ilə ləmbəlilər Gürcüstan ərazisindən çıxarılırlar. Onlar geriye, öz kəndlərinə qayıtmağa cəhd edirlər S.Karapetyanın göstərişi ilə onlar Ləmbəliyə buraxılmayaraq, Basarkeçər rayonuna göndərilirlər.

Ləmbəlilərin evləri isə bura köçürülən erməni ailələri arasında paylanır. Həmin müddətdə Ləmbəlidəki azərbaycanlı qəbiristanlıqlarını da dağıdaraq, oranın daşlarından yeni binaların tikintisində istifadə edirlər. Məzarlıqları dağıtmaq erməni xalqının köhnə şəkəridir. İşğal altında olan bütün Azərbaycan yaşayış məntəqələrində yüzlərlə qəbiristanlıqlar dağıdılıb məhv edilmişdir.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, hazırda aktualıq kəsb edən bu məsələyə həsr edilmiş Qərbi Azərbaycan İcmasının İdarə Heyətinin sədri, Milli Məclisin deputatı Əziz Ələkbərlinin “Qərbi Azərbaycan irsi: Ermənistanda azərbaycanlılara məxsus qəbiristanlıqların sistemli qaydada dağıdılmasının nəticələri və beynəlxalq hüquqi məsuliyyətə dair hesabat və materiallar” kitabının ölkə miqyasında geniş şəkildə təqdimatlı keçirilir.

Qeyd edək ki, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin tövsiyəsi ilə Qərbi Azərbaycan ərazisində azərbaycanlıların tarixən yaratdığı dövlətçilik ənənələri, maddi və qeyri-maddi mədəni irsi, məruz qaldıqları tarixi ədalətsizliklər və cinayətlər, itirdikləri maddi-mənəvi sərvətlər haqqında davamlı tədqiqatlar aparılmaqdadır. Bu istiqamətdə müasir elmi yanaşmalara uyğun yeni fundamental araşdırma – “Qərbi Azərbaycan İrsi” tədqiqatlar seriyası nəşr edilməyə başlanılıb. “Qərbi Azərbaycan İrsi: Ermənistanda azərbaycanlıların maddi-mədəni irsinin–qəbiristanlıqların sistemli qaydada dağıdılmasının nəticələri və beynəlxalq hüquqi məsuliyyətə dair hesabat və materiallar” kitabının I cildi seriyanın ilk nəşridir və Azərbaycan, ingilis, rus dillərində nəfis tərtibatla çap edilib.

Seriyanın 5 hesabatdan ibarət olması nəzərdə tutulub. I, II, III hesabatlarda Qərbi Azərbaycanda Ermənistan dövləti tərəfindən məqsədli şəkildə dağıdılan azərbaycanlılara məxsus qəbiristanlıqlar, IV hesabatda məscidlər, V hesabatda isə pirlər və türbələr öz əksini tapacaq.

Kitabın I cildində 1991-ci ilə qədər Qərbi Azərbaycan – indiki Ermənistan ərazisində mövcud olmuş, indi isə yalnız xarabalıqları qalmış 700-dən çox azərbaycanlı qəbiristanlığının 201-nin əvvəlki və indiki vəziyyətindən bəhs edilir.

Tədqiqat zamanı 1890-1991-ci illərdə Rusiya imperiyası və daha sonra Sovet İttifaqının Baş Qərargahı tərəfindən tərtib və nəşr edilən, uzun müddət məxfilik statusunda saxlanılan müxtəlif ölçülü 250-dən çox topoqrafik xəritədən, ötən əsrə və müasir dövrə aid Amerika Birləşmiş Ştatlarının kəşfiyyat peyklərinin təsvirlərindən, Rusiya, Türkiyə, Gürcüstan və Azərbaycan arxivlərində saxlanılan sənədlərdən, Almaniya, ABŞ, Rusiya kitabxanalarındakı mənbələrdən, foto-video materiallardan, Ermənistandan deportasiya edilmiş azərbaycanlıların xatirələrindən istifadə edilib.

Araşdırmada istinad edilən xəritə kolleksiyaları Berlin Humboldt Universitetinin Coğrafiya Departamentindən, Greifsvald Universitetinin Coğrafiya və Geologiya İnstitutundan, İndiana Universitetinin Elmi Kitabxana Fondundan, ABŞ Milli Konqres Kitabxanasından, Rusiya Coğrafiya Cəmiyyətinin Tarixi kartoqrafiya bölməsindən toplanılıb.

Elmi əsərlərin yazılması üçün dünyada tanınan “Çikaqo 17 nəşr üslubu”nda hazırlanmış tədqiqat işində multispektral təhlil metodları mühüm yer tutur. Kitabda ABŞ Geoloji Xidmətinin EROS mərkəzindən əldə edilən “Landsat-4” və “Landsat-5” peyklərinin 3-cü və 4-cü sensorlarından alınmış multispektral təsvirlər əsasında landşaft transformasiyaları və bitki örtüyü dinamika təhlil olunub. İnfraqırmızı və qırmızı spektral diapazonlarda aparılan analizlər torpaq örtüyündə və torpaq istifadəsindəki dəyişikliklərin, eləcə də qəbiristanlıqların landşaft mühitinin

dəyişməsinin aşkarlanmasına imkan verib.

İki hissədən ibarət olan kitabın birinci hissəsində hesabatın məqsədi və tədqiqatın predmeti müəyyən edilir, tədqiqatın metodologiyasından bəhs olunur. İkinci hissədə isə Qərbi Azərbaycanın hər bir rayonu üzrə qruplaşdırılmış qəbiristanlıqların yerləşdiyi kəndlərin tarixi inkişafı, demografik göstəriciləri, kəndlə bağlı toponimik və inzibati dəyişikliklər, əhalinin köç və deportasiya prosesi, qəbiristanlıq və digər mədəni irs obyektlərinin mövcud vəziyyəti sistemli şəkildə təqdim edilir.

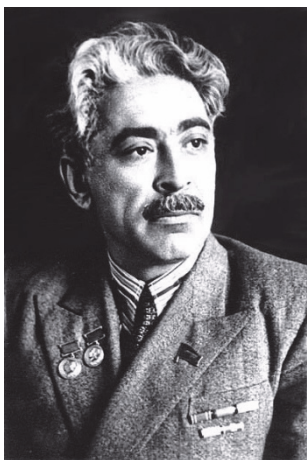

Qayıdaq ləmbəlilərin 1948-1951-ci il deportasiyası zamanı başlarına gələn faciələrə. Ləmbəlilər Basarkeçərdən geri qayıdaraq Ermənistanla Gürcüstan sərhəddində, Ləmbəliyə yaxın bir yerdə özlərinə yeraltı qazmalarda yaşayırlar. 1954-cü ilin əvvəllərinə qədər onlar beləcə məşəqqətli ömür sürür, amma zorakılığa tabe olmur. Stalinin ölümündən sonra ləmbəlilər Moskvaya, SSRİ

Nazirlər Sovetinin yeni sədri G.M.Malenkova dalbadal məktub, ərizə və teleqramlarla müraciət edərək zorla əllərindən alınmış evlərinin geri qaytarılmasını tələb edirlər. Ləmbəlilərin mübarizəsi qarşısında Ermənistan rəhbərləri və yerli hakimiyyət orqanlarının nümayəndələri güzəştə getməyə məcbur olurlar. Ləmbəlilərə sovxozun tikdirdiyi binalarda yaşamağı və sovxozda fəhlə işləməyi təklif edirlər. Ləmbəlilərsə bu təklifi qəti rədd edir və öz evlərini qaytarmağı tələb edirlər. SSRİ Nazirlər Sovetinin göstərişi ilə SSRİ Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi Baş Köçürmə İdarəsi rəisinin müavini başda olmaqla xüsusi komissiya yerdə vəziyyətlə tanış olmaq üçün Ləmbəliyə gəlir. Ətraflı

yoxlamadan sonra onların qaldırdıqları bütün məsələlər faktlarla təsdiqlənir. Komissiya ləmbəliyə tələblərini haqlı sayır. Komissiya Ermənistan SSR rəhbərliyinin qanunsuzluqlara yol verməsi barədə Ermənistan KP MK-nın birinci katibi Tovmasyana məlumat verir. Fakt qarşısında qalan Tovmasyan və Ermənistan KP MK **“Ləmbəlidə evlərin keçmiş sahiblərinə qaytarılması və onların sovxozda işə qəbul edilməsi barədə”** qərar qəbul etməyə məcbur olur. Beləliklə dörd ildən yuxarı gərgin mübarizə nəticəsində ləmbəlilər qalib gəlirlər.

Geri qayıtmağa çalışan ləmbəlilər bütün vasitələrdən istifadə edir, inandığı, güvəndiyi şəxslərə müraciətlər edirdilər. Həmin dövrdə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının vitse-prezidenti işləyən dahi şairimiz Səməd Vurğun da belə ünvanlardan biri idi. Belə səciyyəvi müraciətlərdən biri də AMEA Əlyazmalar İnstitutunun Şəxsi Arxivlər Fondunda Xalq şairi Səməd Vurğuna aid qovluqda saxlanılan 1948-ci ildə Ermənistanın Noyanberyan rayonunun Ləmbəli kəndində yaşayan şəxslərin adından Binnət İnsanov tərəfindən deportasiya ilə bağlı Səməd Vurğuna yazılmış məktubdur.

“Möhtərəm Səməd!

Sizə səmimi salamlarım təbiidir. Mən Sizdən çox üzr istəyirəm, ona görə ki, indiyədək biz şəxsən tanış deyilik. Mən çox arzu edirəm ki, Sizin yanınıza gəlim, lakin işdən məni buraxmırlar. Əziz Səməd, yəqin ki, Siz Ermənistanda yaşayan azərbaycanlıların Azərbaycana köçürülməsi haqqında çoxdan xəbərdarsınız. Bu məsələ barədə xalanız oğlu Hüseynalı Sizə məlumat verib və mən də müraciət edib, kömək istəyirəm.

Mən Ermənistanın Noyanberyan rayonunun Ləmbəli kən-

dində kolxoz sədri işləyirəm. İndi bizim kəndi 1948-ci ilin sonuna kimi Azərbaycana köçürürlər. Ancaq hansı ayda və hansı rayona köçürülməsi məlum deyil. Odur ki, bu məsələnin həlli haqqında mən Bakıya gələsi idim, məni buraxmadılar.

Ona görə də Sizdən bir xahiş etmək istəyirəm. Verəcəyim zəhmətə görə məni bağışlayın.

Əzizim Səməd!

Bizə kömək elə ki, köçəcəyimiz yer - rayon bizim iqlimə uyğun olsun. Məsələn: Qazağa, Ağstafaya, ya da Şəmkirə. Mənim fikrimcə bu rayonlarda bizim camaat uyğunlaşa bilər. Xahiş edirəm, bizim məsələ haqqında lazımı orqanlarla danışib mümkün qədər kömək edəsiniz.

Məndən salam olsun Mehdişana, Yusifə, Vəqifə və bütün qohumlara. Hələlik, sağlqla qalın.

Salamlarla Binnət İnsanov”

Şübhəsiz ki, bu məktub Xalq Şairi Səməd Vurğuna olan xalq sevgisinin və inamının ifadəsidir. Lakin Səməd Vurğun Stalin repressiyasının qarşısında durmaq gücündə deyildir. Səməd Vurğunun mənsub olduğu vəkilovlar nəslı Stalinin ağır repressiyasına məruz qalmış nəsilərdən biri idi. Bu nəsiləndən olan onlarla insan general İbrahim ağa Vəkilovun oğlu polkovnik Qalib bəy Vəkilov, görkəmli dövlət xadimi İlyas Vəkilovun qardaşı Əli bəy Vəkilov, Musavatçı Abbas bəy Vəkilov və. b güllələnmiş. İstiqlal bəyannaməsinin mətnin müəllifi Rəhim bəy Vəkilov intihar etmiş, hüquqşünas Həsənalısultan bəy Vəkilov, Azərbaycan Cümhuriyyətinin Daxili İşlər naziri Mustafa bəy Vəkilov mühacirət etmək, nəslin bir çox nümayəndələri soyadlarını dəyişmək məcburiyyətində qalmışdılar.

1948-1953-CÜ İL DEPORTASIYASI ERMƏNİLƏRİN SİYASİ RİYAKARLIĞI KONTEKSTİNDƏ

Qərbi Azərbaycandan həmvətənlərimizin 1948-1953-cü illər deportasiyası Geqard Fondu araşdıraraq politoloq Hranuş Xaratyan fikrini yayır. Heç bir məntiqə tarixi faktlara söykənməyən fikirləri tirajlayan erməni politoloq absurd iddialar irəli sürür. Özünəməxsus şəkildə bu tarixi cinayəti səciyələndirən H.Xaratyan bu məsələdən Ermənistanın zərər çəkməsi tezisini irəli sürür. Eyni zamanda bu aktın Mircəfər Bağırov tərəfindən icra edildiyini hətta ermənilərdə deportasiya edildiyini söyləyir.

Politoloq Hranuş Xaratyan kimdir?

O, 18 fevral 1952-ci il tarixində Azərbaycanın Şəmkir rayonunda, Dağ Cəyir kəndində anadan olmuşdur. O, 1975-ci ildə İrəvan Dövlət Universitetinin (İDU) tarix fakültəsini bitirmişdir. Xaratyan 1979-cu ildə Moskvada Antropologiya və Etnoqrafiya İnstitutunda elmlər namizədi

alimlik dərəcəsi almışdır.

Xaratyan 1979–1989-cu illərdə Ermənistan Milli Elmlər Akademiyasının Şərqşünaslıq İnstitutunda elmi işçi kimi çalışmışdır. O, 1989–1992-ci illərdə İDU-nun Etnoqrafiya kafedrasında elmi işçi olmuşdur. Xaratyan 1994–2000-ci illərdə həmin şöbəyə rəhbərlik etmişdir. O, 1992–1993-cü illərdə Ermənistanın paytaxtı İrəvan merinin müavini kimi fəaliyyət göstərmişdir. Xaratyan 2004-cü ildə Ermənistan hökumətində Milli Azlıqlar və Dini Məsələlər Şöbəsinin müdürü təyin edilmiş, 2008-ci ildə bu vəzifədən istefa vermişdi. Xaratyan 2012-ci ilin noyabrından "Qurucu Parlament" vətəndaş təşəbbüsünün üzvüdür. Xaratyan erməni, rus və Azərbaycan dillərini mükəmməl bilir.

Sovet Ermənistanından azərbaycanlıların deportasiyası, 1948-1950: Azərbaycan saxtakarlığı – Geaqord Fondu

İkinci Dünya Müharibəsindən sonra Sovet Ermənistanında Sovet Azərbaycanına azərbaycanlıların könüllü köçürülməsinə səbəb olan proses başlandı. Daha sonra azərbaycanlılar bu barədə spekulyasiya edərək bunu azərbaycanlıların deportasiyası, ermənilərin soyqırımı kimi səciyyələndirdilər. İkinci Dünya Müharibəsi zamanı həqiqətən nə baş verdi?

Stalinin yaratdığı “Repatriasiya” proqramının azərbaycanlıların köçürülməsi ilə nə əlaqəsi var idi? Geqard Fondu mövzu ilə bağlı etnoqraf Hranuş Xaratyanla danışdı.

- Niyə Stalin Vətən Müharibəsindən sonra “Repatriasiya” proqramını hazırlamaq qərarına gəldi?

Təəssüf ki, biz bu halda və ya diasporadan Ermənistana köçmə halında repatriasiya sözünü işlətməməliyik. Bu, SSRİ-də Rusiya-Türkiyə münasibətlərinə və Moskvaya xüsusi tətbiq olunan siyasi termindir. Ermənilər Qərbi Ermənistanı öz vətənləri kimi unudacaqlar. İstər Qərbi Ermənistan, istərsə də Kilikiya ərazisindən soyqırımdan qaçqın düşmüş, başqa ölkələrə pənah gətirmiş ermənilər Ermənistana qayıdış repatriasiya kimi qəbul edildi (siyasi mənada onlar artıq öz vətənlərinə qayıtmışdılar, başqa hansı vətəndən danışırıq?). Amma gəlin bunu hələlik sonraya saxlayaq.

Bəli, İkinci Dünya Müharibəsinin ikinci hissəsində, faşist Almaniyasının impulsunun artıq pozulduğu və koalisiyanın müharibənin gedişatını dəyişdirdiyi açıq-aşkar görünəndə Stalinin müharibədən sonrakı dövr üçün siyasi planları yetişməkdə idi. Lakin müharibə illərində də 1942-ci ildən SSRİ keçmiş tarixi Atrpatakanı, indiki İranın şimal hissəsini işğal etdi və bu sahədə praktiki siyasət Azərbaycana yönəldi. Azərbaycanda o dövrdə Mərkəzi Komitə Birinci katib Qafqazda “Yerli Stalin” adlanan Bağirov idi və onlar Beriya ilə birlikdə tarixi Atrpatakan və ya indiki halda İranın Təbriz ətrafının türkdilli əhalisini ümumi cəbhə ilə ruhlandırmağa çalışırdılar.

Azərbaycan kimliyi və adı. Bu, vacib məsələ idi. Çünki 1936-cı ilə qədər SSRİ-də Azərbaycan əhalisi adı Türk adlanırdı. Millətin rəsmi adı Türk idi.

“Mən azərbaycanlıyam”, “Mənim dilim Azərbaycan dilidir” sözləri yeni idi və bu sözlərin əhəmiyyətini heç kim başa düşmürdü. Sovet Azərbaycanının özü bu sözlərlə barışmalı idi. Amma SSRİ-nin siyasi proqramı ümumi böyük Azərbaycan dövləti və Azərbaycan kimliyinin yaradılmasına yönəlmişdi ki, bunu Bağirov həyata keçirdi.

Əlavə edirəm ki, dediklərim bugünkü Azərbaycanda çap olunan materiallara və ədəbiyyata əsaslanır. Çox seçmə arxiv sənədləri var, amma əsas odur ki, Bağirovun zəhmətini göstərən o sənədlər var.

Bu, böyük bir iş idi və bu işə bütün Azərbaycan ziyalıları cəlb olunmuşdu. Stalinin planına görə, İran Azərbaycanı Sovet İttifaqına daxil olmalı idi.

Azərbaycan, hamı azərbaycanlı olacaqdı, amma eyni proqramla Qars Ermənistanı qaytarılmalı idi (Qars itkisi dərk olunurdu, başa düşülürdü və Qars sovet ərazisinə qayıdırdı). Və beləliklə humanist tərəf Stalinə təqdim olunsun. Proqramda müxtəlif ölkələrdə yaşayan ermənilər öz vətənlərinə qayıtmalı, həmin vətən isə əsasən Qars olmalı idi. Bu, çox geniş proqram idi və SSRİ-nin müxtəlif ölkələrdəki bütün səfirlikləri həmin proqrama cəlb olunmuşdu.

Təsəvvür edin, həmin dövrdə səfirliklər müraciət edən ermənilərdən Daşnaksütyun üzvü olub-olmadıqlarını qeyd etməyi tələb edirdilər. Yəni, uyğun hesab etdikləri siyasi oriyentasiyalı insanları seçirdilər. Qayıtmaq istəyənlər isə ya Daşnaksütyunla əlaqələrini rəsmi şəkildə pozduqlarını və ya Daşnaksütyun üzvü olmadıqlarını sənədlə sübut etməli idilər. Qeyd edək ki, 300 min belə müraciət daxil olub. Və söhbət 300 min erməninin Ermənistanı, gələcəkdə Qarsa köçürülməsindən gedirdi. 1946-cı ildə bu planın baş tutmayacağı məlum oldu. Təbii ki, Türkiyə hay-küy saldı. O,

Böyük Britaniya və ABŞ tərəfindən dəstəkləndi. Aydın idi ki, o zamanlar bunlar SSRİ-yə qarşı yönəlmişdilər, amma hər halda bu proqram bir proqram olaraq aradan qalxa bilməzdi və buna başlamaq lazım idi. Buna görə də 1946-cı ildən ermənilərin mühacirəti müəyyən dərəcədə başlayır. Əvvəlcədən deyim ki, bu proqram çox tez dayandı. 1947-ci ildə gəmi partladı. Həmin gəminin partladılmasının günahı guya Amerikadan qayıdan ermənilərin üzərinə qoyulmuşdu. ABŞ-dan qayıdan ermənilərin arasında casusların (agentlərin) olduğu elan edildi (SSRİ casus manyaklığı idi, elə deyilmi?). Bu vəziyyətdən proqramın bağlanması üçün istifadə olundu və 90 minə yaxın adam gəldi bu da ermənilərin girişini dayandırdı. Ancaq ondan əvvəl, Ermənistan, Gürcüstan və Azərbaycan SSRİ-nin ümumi böyük siyasətinin tərkib hissəsi kimi bu proqrama hazırlaşdılar. Buna görə də ermənilər Qarsa gedə bilmirlərsə, o zaman hara getməlidirlər? Ermənistandan müraciət göndərilir ki, siz Qarabağı Ermənistana birləşdirmək imkanı versəniz, biz bundan istifadə edə bilərik.

- Təkcə Artsaxın bir hissəsi yoxsa Naxçıvan?

Xeyr, söhbət sırf Dağlıq Qarabağ bölgəsindən gedirdi. Söhbət hətta Dağlıq Qarabağın ərazisindən yox, inzibati muxtar vilayətdən gedirdi. Bir sözlə, əminliklə demək olar ki, SSRİ və ya Stalin Bağirova bu məsələyə öz fikrini bildirməyi tapşırırdı. Bir sözlə “İki respublikada müzakirə et, birgə ərizə gətir” deyərək təklifi Bağirova göndərilir. Ancaq burada çox vacib bir əsas məsələ var ki, ona adətən nadir hallarda toxunulur. Bağirov o zaman yazırdı ki, Şuşa rayonu istisna olmaqla, Qarabağın Ermənistanla birləşdirilməsinin əleyhinə deyil, əvəzində onun sözlərinə görə, əsasən müsəlmanların yaşadığı Vardenis, Yeğeqnadzor və s. həmişə Azərbaycanın tarixi ərazisi olan Cənubi Dağıstanı istəyirlər.

- Onlar elə bir şey təklif edirdilər ki, təbii ki, Sovet İttifaqı yerindəcə rədd edərdi.

Təkcə o yox. Bütün problem ondan ibarət idi ki, bu cür

tələbləri irəli sürən şəxs, təbii ki, onları əvvəllər mərkəzi hakimiyyətə razılaşdırıb. Onlar sadəcə olaraq belə yaradılmayıb. Bu həm də mərkəzi hökumət vasitəsilə həmin ərazilərin əhalisini siyasi ambisiyalarından qorxutmağın çox adi üsulu idi. Təşəbbüs kimi o vaxtkı Mərkəzi Komitənin iki katibi Bağirov və Harutyunov birgə Moskvaya müraciət edərək bildirdilər ki, Mingəçevir kanalı, Kür-Araz ovalığında pambıq əkinə üçün işçilərə ehtiyac var. Və təklif var ki, Ermənistanda yaşayan azərbaycanlı əhali Azərbaycana köçürülsün, repatriasiya olunmuş ermənilər Qarsa getməsələr, onlardan boşaldılmış ərazilərdə məskunlaşdırılsın. Bu əslində macəralı sənəd idi. Sonradan qərara gəldi ki, könüllü köçürülsünlər. Etiraf etmək lazımdır ki, “könüllü köçürmə” SSRİ-də daha çox məcburi köçürmə anlamına gəlirdi. Bu, mürəkkəb proses idi, yəni SSRİ-də 52 etnik köçürmə həyata keçirilibdir ki, bunların da çox ağır şərtləri var idi. Bu yeganə qərar idi ki, SSRİ üçün o vaxtlar kreditlərin verilməsi üçün əla şərait var idi. Köçürmə tamamilə SSRİ dövlət büdcəsi hesabına idi. Köçməmişdən əvvəl yerində mənzillərin tikilməsi və həmin şəxslərə mənzillərin verilməsi nəzərdə tutulurdu. Həmçinin bütün əmlakın və əşyaların köçürülməsi və s.

- Yəni adamlar bütün kolxozu ilə Sovet Ermənistanından Sovet Azərbaycanına köçürdü?

- Bəli. Komissiya yarandı. Üstəlik, maraqlısı odur ki, birinci sənəddə 130 min azərbaycanlının köçürülməsi qeyd olunub. Nəzəri cəhətdən bunu, 1939-cu il siyahıyaalınması zamanı Ermənistanda yaşayan azərbaycanlıların sayı olduğunu düşünmək olardı. Komissiya yaradıldı, komissiya Azərbaycandan idi. Komissiya gəldi, yoxladı, məlum oldu ki, Ermənistanda 100 mindən çox azərbaycanlı yoxdur. Bu, SSRİ siyahıyaalmalarının siyasi mətbəxinin necə olduğunu bir daha göstərmək üçün çox yaxşı materialdır. Bunun niyə belə olduğunu fikirləşin. Hələlik buna toxunmıyıq. Sənəd 100.000-ə dəyişdirildi. Azərbaycanlıların könüllü köçməsi haqqında sənəd tərtib olundu və 1948-ci ildə həmin könüllü

köçürmə başladı. Orada yazılmışdı ki, 1948-49-50-ci illərdə bu qədər adamın təxminən 1/3-i hər il getməli idi.

Əvvəl gedənlər - deportasiya edilənlər təəccübləndi. Kənddə yerləşdilər. Onlar qatardan düşəndə, onlara salam verən olmadı. Əşyaları ilə günəşin və yağışın altında qaldılar. Bu insanlar heç kimə lazım deyildi.

Sonra onları yerləşdirmək üçün götürürlər, heç nə hazır deyildi: ev yox idi, yer yox idi, qohum-əqrəbənin arasına səpələdilər, birini bir kəndə, birini başqa kəndə aparırdılar. Onlar getdikləri kolxozlarda bu insanların həyatını qurmaq kimi növbəti vəzifəni qoydular. Həmin kolxozlar onlara əlavə vəsait yaratmalı idi. Yəni dövlət büdcəsindən ayrılan külli miqdarda vəsait başqa məqsədlərə, hətta ola bilsin ki, ayrı-ayrı şəxslərin ciblərinə gedirdi və bu adamlara heç bir şey qalmırdı. Doğrudan da, onlar çox çətin vəziyyətə düşürdülər.

Xanım Xaratyan, deyə bilərikmi, bu, Sovet Azərbaycanının “səhlənkarlığından”dır?

- Yox.

Sovet İttifaqının?

- Yox, bu, mən deyərdim ki, Sovet Azərbaycanının siyasəti idi. Nə səhlənkarlıq? Sözlər təyinatı üzrə istifadə edilməlidir. Səhlənkarlıq nəyisə başa düşməməkdir. Hər şey planda var, bunu necə etməmək olar? .

Yəni o pulu xüsusi olaraq ciblərinə qoyublar və...

- Bəli, xüsusi təşkil olunub, o adamları sadəcə ümitsiz vəziyyətə salıblar. Bu, məsələnin bir tərəfidir. Məsələnin digər tərəfi odur ki, onları Kur-Araz ovalığına yerləşdirməli idilər. Məqsəd bu idi ki, onları istədikləri yerə, hətta Dağlıq Qarabağa da Martuni rayonunda, Mardakertdə yerləşdirdilər. Heç olmasa, onları, türklərin yaşadığı Şuşa rayonuna aparardılar. Amma onları erməni kəndlərinə yerləşdirdilər. Sonra da bu erməni kəndlərini məcbur edirdilər ki, onlara təhsilini təşkil etsinlər. Bunu praktikada təsəvvür edə bilməzsiniz. Məsələnin sivilizasiya və dəyər tərəfinə belə toxun-

maq fikrində deyiləm. Sadəcə gündəlik şeylər. Gələnlər onları qəbul edənlər də çox çətin vəziyyətdə idilər. Yəni hər kəsin həyatını cəhənnəmə çevirdilər. Elə birinci ildə gedənlər yenidən Ermənistana qaçmağa başladılar.

- Xanım Xaratyan, açar deyilən şey buradadır. Əgər onlar geriyyə qaçırdılarsa, bu gün azərbaycanlılar bu hadisədən istifadə edirlər, konkret olaraq deportasiyanın, soyqırımın olduğunu vurğulayaraq, təkcə Sovet İttifaqını deyil, o vaxtkı Sovet Ermənistanının rəhbərliyini də günahlandırırlar? Biz burada sübut edə bilərikmi ki, soyqırıma məruz qalan insanlar, camaat soyqırımı törədənin yanına necə qayıda bilər? Axı faktlar ortadadır.

- Ümumiyyətlə bugünkü, təqdimat başdan-ayağa siyasiləşib: Onlara görə bu proqram Ermənistandakı Azərbaycan icmasını və insanların taleyini məhv etdi. Lakin şərait yarandı ki, onlar...1954-cü ilə qədər 35 min nəfər geri qayıtsın, Azərbaycanda qalan yarısının həyat şəraiti çox ağır və mürəkkəb idi və təsəvvür edin ki, problem o yerə çatdı ki, Ermənistan birtərəfli qaydada həmin proqramı dayandırdı. Məktublar alırdılar, ya da Azərbaycan nümayəndə heyətləri gəlirdilər, davam etməyi xahiş edirdilər. O məktublar var, bəziləri çap olunub. Bu proses Ermənistan SSRİ-nin mərkəzi hökumətinə proqramın dayandırılmasını xahiş edəndə qədər davam etdi. Bu, Ermənistan üçün fəlakət idi. İnsanlar tamamilə çılpaq, müflis, uşaqlı qayıdırdılar: Ev yox, mal-qara, şərait, kolxoz yox idi. Həmin insanlar yenidən köçürülməli idi. Bütün bunların nəticəsində yaranmış məişət və mənəvi mühiti təsəvvür edə bilərsinizmi? Əlbəttə, təbii ki, 1960-cı illərdən sonra başlayan və geniş yayılmış Azərbaycan saxtakarlığı burada da böyük həcmdə çirkli pulları mənimsəmək fərsətini əldən vermədi. Bunun Ermənistan tərəfindən azərbaycanlılara qarşı soyqırımı olduğunu söyləyənlərin yalanının dozasının yüksək olduğunu görürük. Həmin illərdə böyük erməni deportasiyası baş verdi. Yəni 1949-cu ildə SSRİ-nin ermənilərə qarşı deportasiya proqramı Azərbaycan, Ermənistan, Gürcüstan və

Rusiyanın cənubunu əhatə edirdi. O deportasiya proqramında “erməni” sözü yox idi, “keçmiş türk təbəələri” adı var idi. Keçmiş türk təbəələri, sözün əsl mənasında, sadəcə olaraq, soyqırımdan sağ çıxanlar və daşnaklar idi. Daşnaklar, ilk növbədə, Qərbi ermənilər idi. Bu, belə demək mümkünsə, SSRİ haqqında formalaşmış təsəvvür idi. SSRİ üçün siyasi cəhətdən xoşagəlməz olanlar deportasiya edilirdilər. Və təbii ki, təkcə keçmiş türk təbəələri deyil, Ermənistanın digər sakinləri də deportasiya edilib. Ümumilikdə həmin plana görə 13 min insan deportasiya edilməli idisə, 20 minə yaxın insan deportasiya edilib. Türk təbəələrinin əvvəlki qərarını nəzərə alaraq Tomsk vilayətinə gedənlər orada türk kimi kimliklərini rəsmiləşdirdilər. Bugünkü SSRİ repressiyalarının materiallarına baxsanız görərsiniz ki, nə qədər qurbanlar olub, bunlar əsasən keçmiş türk təbəələri olub. Təkcə ermənilər deyil, təbii ki, orada yunanlar da var. Bütün bunların o illərdə necə baş verdiyini indiki nəsilin təsəvvür etməsi çox çətindir. Bu barədə ucadan danışmaq olmazdı, yoxsa səni siyasi zorakılığa məruz qoya bilərdilər, əmrlərə təbə olmalısən, əmrlər isə ziddiyyətlidir, mənimsəmələr, çirkli pulların yuyulması vardır. Bu ekstremal şəraitdə həmin insanlar, şübhəsiz ki, qurbanlar idi.

- Bəli, bu, insan nöqtəyi-nəzərindən faciə idi, amma siyasi baxımdan bu, başqa yerə aparır.

- Amma görün, mənim üçün problem nə idi: hətta bu şəraitdə o azərbaycanlılar, o zamanlar sadəcə olaraq müsəlman, türk və s., fərqi yoxdur, onların arasında kürdlər var idi, o azərbaycanlılar Ermənistana qayıtmağa üstünlük verdilər, çünki Azərbaycanda onlara heç bir şərait yaradılmadı. Komendaturanın olduğu, Sibir sürgünləri bundan yaxşı idi. Burada hər şey Azərbaycan xalqının iradəsinə, öz xalqına cəhənnəmi yaşatmaq istəyən Azərbaycan hakimiyyətinin iradəsinə buraxılmışdı. Üstəlik, bütün bunlar guya pambıq tarlalarında edilirdi. O pambıq sahələrinə qulluq və məhsul yığımı kimin üzərinə düşürdü? Həmin ərazidə yaşayan əhalinin məktəbliləri pambıq yığımına cəlb edilirdilər. Ümumiyyətlə, bütün bun-

lara kompleks şəkildə baxsaq, bu, nəsillərə, millətlərə, insanların həyatına qarşı qəddar rəftar idi. Mən deyərdim ki, bu siyasətin əsl müəllifi, məsuliyyəti, icraçısı, ilhamvericisi öz qəddarlığı, insanlara ən yüksək nifrəti ilə çox məşhur olan Mir Cəfər Bağirov idi. Proqramın bütün prosesi məhz belə bir sonluq üçün nəzərdə tutulmuşdu.

- Sonradan Bağirov yenidən Sovet Ermənistanına məktub yazıb, proqramı davam etdirməyi xahiş edib?.

Bu, Azərbaycan üçün çox sərfəli proqram idi: yalnız insanlar əziyyət çəkirdi, Azərbaycan elitası isə insanların transferindən pul qazanırdı. Ermənistan bu proqramı dayandırmaq üçün hər addımı atmağa, səy göstərməyə məcbur oldu. Bu insanların həyatının digər bir istehzal məqamı isə elmi hesab edilən analitik ədəbiyyat vasitəsilə azərbaycanlıların, Ermənistana qaçqın kimi qayıdan insanların deportasiyası kimi təqdim olunmasıdır. Sözün əsl mənasında bu, azərbaycanlıların yenidən deportasiyası və ya Azərbaycandan Ermənistana qaytarılması idi, çünki insanlar Azərbaycandan qaçıb Ermənistana qayıtmağa məcbur oldular. Burada da çox çətin idi. Moskva sonra onlara yaşayış şəraiti yaratmağı əmr etdi, repatriasiya olunmuş ermənilər bir tərəfdən gəldi, qaçqın azərbaycanlılar bir tərəfdən müharibədə çox böyük itkilər vermiş, ümumiyyətlə, yumşaq desək, ən ağır həyat şəraitində olan Ermənistanda onlara yaşayış şəraiti yaratmaq çətin idi. Bilirsiniz, ümumiyyətlə, hansı tərəfdən baxsanız, SSRİ-nin bütün daxili proqramlarında belə nüanslar çoxdur. Müharibə xarici dünya ilə əlaqələrdən əlavə, təəssüf ki, SSRİ üçün milli məsələləri həll etmək üçün yeni bir fürsət oldu. Bir şey qərribə idi: SSRİ-Türkiyə dostluğu: sanki donub qalmalı idi. Müharibə zamanı Türkiyə hər an hücumə hazır olan nəhəng bir ordu ilə sərhəddə dayanmışdı.

- Hər halda onlar barrikadanın müxtəlif tərəflərində idilər?

Bəli. Türkiyə yalnız 1945-ci ilin ikinci yarısında Almaniyaya müharibə elan etmək qərarına gəldi. Və qaliblərin ordusunda özünü tapdı. Lakin həmin dövrdə SSRİ ordusunun böyük bir hissəsi

Cənubi Qafqazda dayanıb, hər an həmin hücumu gözləyirdi. Müharibədən sonra Türkiyə tez bir zamanda NATO-ya üzv olmağa çalışdı. SSRİ-Türkiyə münasibətləri çox mürəkkəb olmalı idi. Bəs niyə 1949-cu ildə, məsələn, keçmiş türk təbəələrinin bu ərazilərdən deportasiyası haqqında qərar verildi? Türkiyənin tələbi erməni qaçqınlarını sərhəddən 60 km uzaqlıqdakı vətənlərindən çıxarmaq idi. Çünki onlar qisasçı idilər. Türkiyə indi nə qədər soyqırım olmadığını desə də, onu təqib edən əsas narahatlıq qisas ideyası idi.

https://www.youtube.com/watch?v=V9_yUy_-Mt4&t=1s

Materialı erməni internet resurslarından əldə edərək bizə təqdim edən Qafqazşünas Həsən Əhmədova təşəkkür edirəm.

Yazıçı Məmməd Orucun “Köçürülmə” romanı 1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Qərbi Azərbaycandan deportasiyasına həsr edilmiş ilk əsər hesab edilməlidir. Yazıçı özü də Vedibasar mahalından Beyləqan rayonuna deportasiya edildiyi üçün özünün ifadəsi ilə desək uşaqlığının tarixçəsidir. Son dövrlər Qərbi Azərbaycana qayıdış platformasının irimiqyaslı fəaliyyətdə olduğu bir məqamda “Köçürülmə” romanı aktuallıq kəsb etməyə başladı. Odur ki, yazıçı Məmməd Orucun əsərlə bağlı mətbuata verdiyi müsahibəsini sizlərə təqdim edirik.

Məmməd Oruc: “Köçürülmə” mənim uşaqlığımın tarixçəsidir”

Tanınmış yazıçı Məmməd Orucun yaradıcılığında “Köçürülmə” romanının xüsusi yeri var. Müəllif 1948–1951-ci illərdə Qərbi Azərbaycan torpaqlarından zorla köçürülən həmvətənlərimizin faciəsindən bəhs edən “Köçürülmə” romanından danışır.

– Məmməd müəllim, öncə “Köçürülmə”nin mövzusu və yaranma tarixçəsindən danışaq. Əsəri nə vaxt yazmağa başladınız? 1980-ci illərin sonlarında Ermənistanda yaşayan soydaşlarımızın başına gətirilən faciələrin romanın yazılmasına nə dərəcədə təsiri oldu?

– “Köçürülmə” mənim uşaqlığımın tarixçəsidir və əslində, bu romanımda Amerika-zad açmamışam, uşaqlıq illərimi xronoloji ardıcılıqla “ipə-sapa” düzmüşəm. Niyə? Çünki acınacaqlı məqamlarla dolu bu hadisələr məni həmişə düşündürüb. Səksəninci illərin sonlarında “Köçürülmə”ni tamamlamaqla sanki ürəyimi boşaltmışam. Əsərin yazılma tarixinə gəlincə, bunu müəyyən bir çərçivəyə sala bilmərəm. Çünki “Köçürülmə”ni bir roman kimi başlayanda bu əsərdə motivlərləndən ara-sıra istifadə etdiyim “Göz dağı” povestini bitirmişdim və “İntizardan sonra” kitabımı da çap etdirmişdim,

romana ayrıca fəsil kimi əlavə etdiyim “Şanqo” povesti də artıq hazır idi. Yeri gəlmişkən, “Şanqo” povest kimi yalnız Moskvada rus dilində çıxan “Rəqs melodiyası” kitabımda çap olunmuşdu. Yəqin ki, “Şanqo” vaxtında Azərbaycanda, Azərbaycan dilində çap olunsaydı, mən onu ayrıca fəsil kimi “Köçürülmə” romanına daxil etməzdim. Ermənistanda yaşayan soydaşlarımızın dedə-baba yurdlarından didərgin salınması isə məni neçə illərdən bəri rahatlıq verməyən əhvalatları bədii əsər kimi yazmağa istiqamətləndirdi. Yeri gəlmişkən, bu zaman artıq Krım tatarlarının Krımdan, Ahıska türklərinin Ahıska ellərindən sürgün olunması sovet mətbuatı üçün yasaq mövzu sayılmırdı. Qorbaçovun “yenidənqurması” sel kimi gəlirdi. Sel isə, təəssüf ki, yalnız səngiyəndən sonra durulur və yalnız onda bilirsən ki, bu sel özüylə nə aparıb, nə gətirib...

– Romanın yazılma prosesi necə oldu? Onu nə qədər müddəyə tamamladınız?

– İki aylıq məzuniyyət götürüb Yurmalaya – Yaradıcılıq evinə getdim və elə bu iki ay ərzində də romanı tamamladım. Yadımdadır, hətta elə gün olurdu ki, 10-15 səhifə yazırdım. Çünki nəsə uydurmağa ehtiyac yox idi – gördüklərimi, yaddaşımda olanları yazırdım. Buna ruslar “povestvovaniye” deyirlər. Amma əlyazmanı “Karvan” jurnalında oxuyanlar janrı həcminə görə müəyyənləşdirib “bu, romandı” dedilər.

– “Köçürülmə” bir xalqın, etnosun dərdini əks etdirən ağrı romanıdır. Həmin ağrını romanlaşdırmaq sizin üçün nə dərəcədə çətin oldu?

– Məncə, insanı iş-gücünü atıb yazmağa vadar edən elə ağrıdır. O cümlədən məni də qələmi əlimə almağa həmişə yalnız ağrı vadar eləyib.

– Oxucuların çoxu ən uğurlu əsərinizin “Oyun havası” olduğunu düşünür. “Köçürülmə”, sizcə, o biri əsərlərinizə nisbətən diqqətdən kənar qalmayıbmı?

– Bəzi oxucularla müəyyən mənada həmrəyəm. “Köçürülmə”yə gəlincə, roman, güman etdiyiniz kimi, o qədər də diqqətdən

kənar qalmayıb – “Karvan” jurnalında çap olunan il M.F.Axundov mükafatına layiq görülüb. Bu, sıradan bir təltif deyildi. Arxasında 2500 manat pul dururdu və o dövr üçün bu heç də az məbləğ deyildi. İkincisi, Azərbaycan yazıçılarının X qurultayında roman təqdir olundu. Nəsr üzrə məruzəçi Vilayət Quliyev onun haqqında ətraflı bəhs elədi.

– **Bəzi oxucuların fikrincə, əsərin müəyyən yerlərində sanki bir qədər uzunçuluq var; məsələn, sovet buğası – Şanqo ilə bağlı hissədə sovet hökumətinin mahiyyətini ifşa edən təfərrüatları nümunə gətirə bilərik...**

– Bu gün özüm də romanı yeni gözlə varaqalayanda lüzumsuz parçalar görürəm, amma sovet buğası – Şanqo ilə bağlı fəsil, məncə, romanın ən uğurlu yeridir.

– **“Köçürülmə”ni indi yazsanız, orada nələri dəyişər, nələri əlavə edərdiniz?**

– “Köçürülmə”ni indi yazsaydım, üç paralel aparardım: azərbaycanlılarla yanaşı, Krım tatarlarının, Axıska türklərinin deportasiyasını da bu romanda qələmə alardım və bu üç toplumun nümayəndələrini Orta Asiya çöllüklərində görüşdürərdim. Çünki hər üç deportasiyanın səbəbi eynidi. Səbəb eynidirsə, nəticə fərqli ola bilməz.

– **Əsas obrazlardan biri olan Almurad əsərdə deyir ki, Vedi torpağı əvvəl-axır bu gün zorla köçürülən adamları yenidən başına yığacaq. Ümumiyyətlə, torpağın, məkanın hansısa mistikası ola bilərmi?**

– Hər şey göz qabağındadır. Bu gün sonsuz çətinliklərə baxmayaraq Krım tatarları, Ahıska türkləri yurd-yuvalarına qayıdırlar... Elə isə Azərbaycan türkləri nədən Qərbi Azərbaycana qayıtmırlar? Krım tatarlarını, Ahıska türklərini bu gün doğma ocağa qaytaran nədir? Məncə, qan yaddaşı heç də gəlişigözlə bir söz deyil, gerçəklikdi.

– **Vedidən çıxanda neçə yaşınız var idi və yadınızda ən çox nələr qalıb?**

– Mən 1947-ci ilin martında doğulmuşam. Bizi Vədidən 1951-ci ilin payızında deportasiya eləyiblər. Bu fəslin dəqiq yadında qalması atamın köç-külfətimizlə bir yerdə Daşburun stansiyasına gətirdiyi armud yeşikləri ilə bağlıdır. Atam o armuddan bizə vermirdi, stansiyada satırdı ki, dolanışq üçün pul eləsin.

– **“Köçürülmə” romanının girişində bir daşdan söz açırınsınız. O daş indi də sizə nələrisə yazdırır?**

– O daş yazıçı təxəyyülünün bəhrəsi – uydurma-filan deyil. Həqiqətən, köçürülmə ərəfəsində deyirdilər ki, gedəcəyiniz yerdə daş yoxdur. Mən də o daşı götürmüşdüm ki, yeni məkanımızda əlimə qoz, fındıq düşsə, sındıra bilim. Amma doğrusu, ümumiyyətlə, daha heç nə yazmaq istəmirəm, bir ağac böyütmək mənim üçün hər şeydən maraqlıdır.

– **Romanın motivləri əsasında film çəkilsə, sizcə, nə dərəcədə uğurlu olar?**

– Məncə, bu, rejissordan asılıdır. Türklərin eyni mövzuda çəkdikləri “Sürgün” serialı çox maraqla qarşılanmışdı. Yeri gəlmişkən, hələ roman gündəmdə olanda rejissor Rasim İsmayilov romanın ssenari variantını yazıb ovaxtkı bədii şuraya təqdim etmişdi, amma ömür ona aman vermədi. Ssenari, yəqin, indi arxivində qalar. Hər halda, film çəkilsə, yaxşı olardı. İnternet və telekanallar, təbii olaraq, oxucuları əlimizdən aldı, elə bizim özümüzü də tamaşaçıya çevirdi.

– **Bir qədər öncə dediniz ki, daha heç nə yazmaq istəmirsiniz, bir ağac böyütmək sizin üçün daha maraqlıdır, amma son üç ildə iki roman çap etdirmisiniz: “Qısa qapanma” və “Qara güzgü”...**

– ...“Qara güzgü”, əslində, “Köçürülmə”nin əvvəli, “Qısa qapanma” isə müəyyən mənada ardıdır. Amma gəlin görək, bu iki romanı redaktorları, korrektorları çıxmaq şərtiylə on-on beş adam oxuyubmu? Hərdən fikirləşirəm, görən, biz niyə yazırıq? Necə deyərlər, əgər qaloş geyinən yoxdursa, qaloş fabriki nəyə lazımdır? Amma yox, mən bədbin deyiləm, söz dünyası xiridarlardan xali

deyil. Bir də ki yalnız yazılan qalır. Əbədi olan da yalnız ədəbiyyatdır. **(Material jurnalist Elmin Nurinin müsahibəsindən götürülmüşdür)**

Cümhuriyyət irsinin dəyərli tədqiqatçısı Lətif Babayevin vaxtilə “Vətən səsi” qəzetində çalışdığı dövrlərdə Qərbi Azərbaycandan deportasiyaya məruz qalmış şəxslərlə bağlı araşdırması da maraq doğurur. Odur ki, L. Babayevin vaxtilə hazırladığı və bu gün də aktuallığını saxlayan yazısını sizlərə təqdim edirik.

“Vətən səsi” qəzetində işlədiyim dövrdə Azərbaycanın müxtəlif rayonlarına ezamiyyətlərim zamanı Ermənistandan didərgin salınmış soydaşlarımızın necə acınacaqlı duruma düşdüklərinin çox şahidi olmuşdum. Ermənistandan qaçqın düşənlərin ilk qrupu ilə hələ Zəngilan rayonunda işləyərkən, 1988-ci ilin yanvar-fevral aylarında rastlaşmışdım. Evləri yandırılmış, talan edilmiş, yaxınları öldürülmüş, yaxud yaralanmış, nəinki əmlaklarını, hətta geyim əşyalarını götürməyə macal tapmamış bu insanlar olduqca ağır vəziyyətdə idilər. Rayon camaatı, yerli hakimiyyətin nümayəndələri onlara imkanları çatan qədər kömək göstərsələr də, aramsız davam edən qaçqın axınının qarşısında bunlar deryada damla təsiri bağışlayırdı. Hər yerdən ümidi kəsilən insanların əksəriyyəti Bakıya, ölkənin digər şəhər və kəndlərinə üz tuturdular. İndi həmin dövrdə çəkilmiş fotolara baxanda öz dədə-baba torpaqlarından amansızlıqla qovulmuş insanların məruz qaldıqları vəhşiliklər adamın damarlarında qanını dondurur. “Vətən səsi”ndə işlədiyim vaxtlar eyni mənzərələrlə tez-tez rastlaşmışdım. Təəssüf ki, dəhşətli günlər yaşamış insanların bir çoxu doğma Azərbaycanda da xeyli müddət əzab-əziyyət

içərisində yaşadılar. Həmin səfərlərdə gördüklərimin bir çoxunu indiyədək unuda bilmirəm. Belə mənzərələrdən biri ilə Ağdam rayonunda qarşılaşmışdım. Burada qaçqınlardan bir qrupunu keçmiş koloniya ərazisində yerləşdirmişdilər.

“Bizim nə günahımız var ki, bu koloniyada yerləşdiriblər?” – deyə bir qadın məndən soruşdu. – **Yaxşı, tutaq ki, biz günahkarıq, bəs uşaqların nə günahı?”** dedi.

Sonra ayağında rəngi tamamilə getmiş, süzülmüş səndəl olan 10-11 yaşlı qız uşağını göstərib dedi: “Bunun nə təqsiri var ki, ayaqları qıc olub”.

Başqa bir qadın: **“Niyə bizə açıq demirlər ki, çıxın, gedin. Daha bu qədər zülm niyə verirlər?”** dedi.

60 yaşlarında bir kişi isə: **“Əgər sən də başqa gələnlər kimi yazıb bir tərəfə çıxarmayacaqsansa, onda dərdimizi tərpətmə”,** - dedi və sonra da əlavə etdi: **“Gecələr arvadlarımız otaqdan çölə çıxmağa qorxurlar. Çünki yaxınlıqda koloniyada dustaqlar saxlanılır, sonra da əli ilə məftil torun o üzünü göstərib: “bax orada gəzirlər”,** dedi.

Ermənistandakı doğma torpaqlarından didərgin salınarkən çəkdikləri müsibətlərin bitdiyini zənn edən qaçqınlar belə vəziyyətə düşəcəklərini heç ağıllarına da gətirə bilməzdilər. Sanki yağışdan çıxıb, yağmura düşmüşdülər.

Başqa bir qaçqın qadın körpə qızının əlində soyduğu kartofu alma bilib dişləməsindən, digər birisi 14 nəfərlik ailənin darısqal bir otaqda yerləşdiyinə görə gecə yan-yana uzanıb yatmağa belə yerin çatmamasından, üçüncüsü azyaşlı uşaqlarını zirzəmidə siçovulların hücumundan güc-bəla ilə qorumasından danışmışdı. Gözlərimlə şahidi olduğum bu mənzərələri unutmaq mümkündürmü? Hərdən xalqın bu çəkilməz müsibətlərə dözüb yaşadığına inanmağım gəlmir. Ancaq bütün bunlar reallıqdır. Bəlkə həmin dəhşətləri yaşayanların özlərinə də hərdən yuxu kimi görünən acınacaqlı reallıq.

Bu qəzetdə işlədiyim dövrdə özümə bağlı bir məsələni də

qeyd etmək istərdim. Mənə neçələri Ermənistanda doğulmusan, qaçqın olduğunu, sənədlərini itirdiyini desən Bakıda boşalmış evlərdən birinə yerləşib, yataqxanadan canını qurtararsan, demişdilər. Qaçqınların yerləşdikləri mənzillərdən çıxarılmasının qarşısının alınması üçün gün ərzində 4-5 ünvana baş çəkərək, canı dildən çalışdığımı, qəzetə bu barədə müxtəlif vəzifə sahiblərinə ünvanlanmış materiallar yazdığımı görən həmkarlardan biri ailənə yazığın gəlsin, kimdir sən qaçqın adından istifadə edib-etmədiyinlə maraqlanan demişdi. Ancaq həmin günlər bir yox, yüz dəfə geri qayıtsa belə mən qaçqın adından istifadə edib, onların haqqı çatan, ehtiyacları olan nəyəsə göz dikməzdim. Həmin söhbətlərdən 13 il sonra da yataqxanada yaşadım. Məndən daha çox ailəm bu əzablara qatlaşdı, hər cür şəraitə dözdülər.

1948-1953-CÜ İLLƏR DEPORTASIYASI SSRİ KONSTITUSIYASI VƏ BEYNƏLXALQ HÜQUQ ASPEKTİNDƏN DƏYƏRLƏNDİRİLMƏSİ

SSRİ rəhbərliyi bu köçə nədən könüllü donu geyindirməyə çalışırdılar?

Məsələnin hüquqi aspektlərini araşdırarkən maraqlı mənzərə ilə rastlaşmalı olursan. Gəlin diqqət edək, həmin dövrdə qüvvədə olan SSRİ Konstitusiyası belə bir aktı icra etməyə hüquqi təminat verirdimi? Əlbəttə yox. Elə bu səbəbdən SSRİ rəhbərliyi məcburi köçürülmə aktını könüllülük pərdəsi altında etməyə çalışırdılar.

Onu da qeyd edək ki, 5 dekabr 1936-cı ildə qəbul edilmiş SSRİ-nin Konstitusiyası tarixə "Stalin Konstitusiyası" kimi düşmüşdür.

1936-cı il SSRİ Konstitusiyası, "Stalin konstitusiyası", digər qeyri-rəsmi adı isə "Qalib gəlmiş sosializmin konstitusiyası" VIII (fövqaladə) SSRİ Sovetlər Qurultayı tərəfindən qəbul edilmiş və 1977-ci ilədək qüvvədə olmuş SSRİ-nin Əsas Qanunu.

1936-cı il dekabrın 5-də VIII Fövqaladə Ümumrusiya

Sovetlər qurultayı tarixə "Stalin Konstitusiyası" adı ilə düşmüş SSRİ-nin yeni Konstitusiyasını qəbul etdi. Bu Konstitusiya 1924-cü il SSRİ Konstitusiyası qəbul edilən dövrdən sovet ictimai və dövlət quruluşunda baş vermiş dəyişiklikləri əks etdirdi, SSRİ-də sosializmin qələbəsi faktını təsbit etdi. 1937-ci ildə müttəfiq respublikalarda 1936-cı il SSRİ Konstitusiyası əsasında və ona müvafiq olaraq yeni konstitusiyalar qəbul edildi. Azərbaycan SSRİ-in Konstitusiyası 1937-ci il martın 14-də Fövqaladə IX Ümumazərbaycan Sovetlər qurultayında təsdiq edilmişdir.

"Stalin Konstitusiyası"nın əsas xüsusiyyətləri ondan ibarət idi ki, bu Əsas Qanun sosialist tipli konstitusiyasının V.İ.Lenin tərəfindən işlənib hazırlanmış səciyyəvi xüsusiyyətlərini, dövlət quruculuğunun Lenin prinsiplərini qoruyub saxlayır və inkişaf etdirir. O, 1924-cü il Konstitusiyasının ideya və prinsiplərinin varisliyini qoruyub saxlayırdı, ancaq bu varislik həmin müddəaların təkrarlanması deyildi. Bu, onların inkişaf etdirilməsi, həmin dövrün tələblərinə uyğun olan yeni məzmunla zənginləşdirilməsi demək idi.

"Stalin Konstitusiyası"nda sovet siyasi sistemi, SSRİ-nin iqtisadi sistemi, sosial inkişaf və mədəniyyət, xarici siyasət və vətənin müdafiəsi, dövlət və şəxsiyyət, SSRİ-nin milli dövlət quruluşu və s. məsələlər öz konkret əksini tapmışdır.

1976-cı ilə qədər 5 dekabr – həmin gün qeyri iş günü idi və Konstitusiya Günü kimi qeyd edilirdi. Məktəblərin tarix dərslində 1936-cı il SSRİ Konstitusiyasının yaradıcısı kimi İ.V.Stalinin adı qeyd olunurdu.

1936-cı il SSRİ Konstitusiyasının 41 ildən artıq qüvvədə olduğu dövrdə sosializm cəmiyyətində dərin dəyişikliklər baş vermiş, inkişaf etmiş sosializm cəmiyyəti qurulmuş və Sovet dövləti ümumxalq dövlətinə çevrilmişdir ki, bu da yeni konstitusiya qəbul edilməsi məsələsini meydana çıxarmışdı.

Yeni Əsas Qanun layihəsinin işlənib hazırlanması üzrə konstitusiya komissiyasına Sovet İttifaqı Kommunist Partiyası və

Sovet dövlətinin görkəmli xadimləri, bütün müttəfiq və bir çox muxtar respublikaların nümayəndələri daxil edilmişdi. Konstitusiyanın layihəsinə 1977-ci il mayın 24-də Sov. İKP MK-nın plenumunda və SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin 1977-ci il 27 may tarixli iclasında baxılmış və o, əsasən bəyənilmişdir. 1977-ci il iyunun 4-də Konstitusiya layihəsi ümumxalq müzakirəsinə verilmişdi. Həmin müzakirələr nəticəsində konstitusiyanın 118 maddəsinə dəyişikliklər edilmiş, 1 maddə əlavə olunmuşdur. 1977-ci il oktyabrın 7-də SSRİ Ali Sovetinin növbədənənar yeddinci sessiyasında yeni SSRİ Konstitusiyası təsdiq edilmişdir.

"Stalin Konstitusiyası"nın əsas xüsusiyyətləri ondan ibarət idi ki, bu Əsas Qanun sosialist tipli konstitusiyasının V.İ.Lenin tərəfindən işlənilib hazırlanmış səciyyəvi xüsusiyyətlərini, dövlət quruluşunun Lenin prinsiplərini qoruyub saxlayır və inkişaf etdirir. O, 1924-cü il Konstitusiyasının ideya və prinsiplərinin varisliyini qoruyub saxlayırdı, ancaq bu varislik həmin müddəaların təkrarlanması deyil, onların inkişaf etdirilməsi, həmin dövrün tələblərinə uyğun olan yeni məzmunla zənginləşdirilməsi demək idi.

SOVET SOSIALİST RESPUBLİKALARI BİRLİYİNİN KONSTITUSİYASI (ƏSAS QANUNU)

5 dekabr 1936-cı ildə SSRİ Sovetlərinin Fövqəladə VIII qurultayı tərəfindən təsdiq edilmişdir (sonrakı dəyişikliklər və əlavələrlə).

Maddə 1. Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqı fəhlə və kəndlilərin sosialist dövlətidir.

Maddə 2. SSRİ-nin siyasi əsasını mülkədarların və kapitalistlərin hakimiyyətinin devrilməsi, proletariat diktaturasının zəbt edilməsi nəticəsində böyüyüb möhkəmlənən Fəhlə Xalq Deputatları Sovetləri təşkil edir.

Maddə 3. SSRİ-də bütün hakimiyyət zəhmətkeş xalq deputatları Sovetləri tərəfindən təmsil olunan şəhər və kənd zəhmətkeşlərinə məxsusdur.

Maddə 4. SSRİ-nin iqtisadi əsasını kapitalist təsərrüfat sisteminin ləğvi, əmək alətləri və istehsal vasitələri üzərində xüsusi mülkiyyətin ləğvi nəticəsində yaranmış sosialist iqtisadi sistemi və istehsal alətləri və vasitələrinə sosialist mülkiyyət təşkil edir. və insanın insan tərəfindən istismarının ləğvi.

Maddə 5. SSRİ-də sosialist mülkiyyəti ya dövlət mülkiyyəti (ictimai mülkiyyət), ya da kooperativ-kolxoz mülkiyyəti (fərdi kolxozların mülkiyyəti, kooperativ birliklərinin mülkiyyəti) formasına malikdir.

Maddə 6 , eləcə də şəhərlərdə və sənaye mərkəzlərində kommunal müəssisələri və əsas mənzil fondu dövlət mülkiyyətidir, yəni ictimai mülkiyyətdir.

Maddə 7. Kolxozlarda və kooperativ təşkilatlarında ictimai müəssisələri öz diri və ölü alətləri, kolxoz və kooperativ təşkilatlarının istehsal etdikləri məhsullar, habelə onların ictimai binaları kolxozların və kooperativ təşkilatlarının sosial, sosialist mülkiyyətini təşkil edir. Hər bir kolxoz həyatında ictimai kolxozdan əldə edilən əsas gəlirdən əlavə, şəxsi istifadə üçün kiçik təsərrüfat torpaq sahəsi və təsərrüfat sahəsində yardımçı təsərrüfatın şəxsi mülkiyyəti, yaşayış evi, məhsuldar mal-qara, ev quşları və xırda kənd təsərrüfatı alətləri - kənd təsərrüfatı artelinin nizamnaməsinə uyğun olaraq.

Maddə 8. Kolxozların zəbt etdiyi torpaqlar onlara pulsuz və müddətsiz, yəni əbədi istifadəyə verilir.

Maddə 9. SSRİ-də üstünlük təşkil edən təsərrüfat forması olan sosialist təsərrüfat sistemi ilə yanaşı, ayrı-ayrı kəndlilərin və sənətkarların şəxsi əməyinə əsaslanan və başqalarının əməyinin istismarını istisna edən xırda şəxsi təsərrüfatına qanunla yol verilir.

Maddə 10. Vətəndaşların əmək gəlirlərinə və əmanətlərinə şəxsi mülkiyyət hüququ, yaşayış binası və yardımçı təsərrüfat,

məişət və məişət əşyaları, şəxsi istehlak və rahatlıq əşyaları, habelə vətəndaşların şəxsi əmlakına vərəsəlik hüququ. vətəndaşlar qanunla qorunur.

Maddə 11. SSRİ-nin təsərrüfat həyatı dövlət xalq təsərrüfat planı ilə ictimai sərvətin artırılması, zəhmətkeşlərin maddi və mədəni səviyyəsinin durmadan yüksəldilməsi, SSRİ-nin müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi və müdafiə qabiliyyətinin möhkəmləndirilməsi maraqlarına uyğun olaraq müəyyən edilir və istiqamətləndirilir.

Maddə 12. “İşləməyən yeməz” prinsipinə əsasən, SSRİ-də əmək, əmək qabiliyyətli hər bir vətəndaş üçün borc və şərəf işidir. SSRİ-də sosializm prinsipi həyata keçirilir: **“hər kəsdən qabiliyyətinə görə, hər kəsə işinə görə”**.

Maddə 13. Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqı bərabər hüquqlu Sovet Sosialist Respublikalarının könüllü birliyi əsasında yaradılmış ittifaq dövlətidir:

Maddə 14. Ali dövlət hakimiyyəti orqanları və hökumət orqanları ilə təmsil olunan Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqının yurisdiksiyasına aşağıdakılar tabedir:

a) beynəlxalq münasibətlərdə SSRİ-nin təmsil olunması, SSRİ-nin digər dövlətlərlə müqavilələrinin bağlanması, ratifikasiyası və denonsasiyası, ittifaq respublikalarının xarici dövlətlərlə münasibətlərində ümumi nizamın yaradılması;

b) müharibə və sülh məsələləri;

c) SSRİ-yə yeni respublikaların qəbulu;

q) SSRİ Konstitusiyasına riayət olunmasına nəzarət və müttəfiq respublikaların konstitusiyalarının SSRİ Konstitusiyasına uyğunluğunun təmin edilməsi;

e) ittifaq respublikaları arasında sərhədlərdə dəyişikliklərin təsdiq edilməsi;

g) SSRİ-nin müdafiəsinin təşkili, SSRİ-nin bütün Silahlı Qüvvələrinə rəhbərlik, ittifaq respublikalarının hərbi birləşmələrinin təşkili üçün rəhbər prinsiplərin müəyyən edilməsi;

h) dövlət inhisarı əsasında xarici ticarət;
i) dövlət təhlükəsizliyinin qorunması;
j) SSRİ xalq təsərrüfat planlarının müəyyən edilməsi;
k) SSRİ-nin vahid dövlət büdcəsinin və onun icrası haqqında hesabatın təsdiq edilməsi, ittifaq, respublika və yerli büdcələrin formalaşdırılması üçün daxil olan vergilərin və gəlirlərin müəyyən edilməsi;

l) SSRİ-nin vahid dövlət büdcəsinin və onun icrası haqqında hesabatın təsdiq edilməsi, ittifaq, respublika və yerli büdcələrin formalaşdırılması üçün daxil olan vergilərin və gəlirlərin müəyyən edilməsi;

m) ümumittifaq tabeliyində olan bankların, sənaye və kənd təsərrüfatı idarə və müəssisələrinin, habelə ticarət müəssisələrinin idarə edilməsi; sənayeyə və ittifaq-respublika tabeliyində tikintiyə ümumi rəhbərlik;

n) ümumittifaq əhəmiyyətli nəqliyyat və rabitəni idarə etmək;

o) pul-kredit sisteminin idarə edilməsi;

p) dövlət sığortasının təşkili;

q) kreditlərin bağlanması və verilməsi;

r) torpaqdan istifadənin, habelə yerin təkindən, meşələrdən və sulardan istifadənin əsas prinsiplərinin müəyyən edilməsi;

s) təhsil və səhiyyə sahəsində əsas prinsiplərin müəyyən edilməsi;

t) xalq təsərrüfat uçotunun vahid sisteminin təşkili;

u) əmək qanunvericiliyinin əsaslarının müəyyən edilməsi;

y) məhkəmə sistemi və məhkəmə icraatı haqqında qanunvericiliyin əsaslarının, mülki və cinayət qanunvericiliyinin əsaslarının müəyyən edilməsi;

v) ittifaq vətəndaşlığı haqqında qanunvericilik; əcnəbilərin hüquqlarına dair qanunvericilik;

w) nikah və ailə haqqında qanunvericiliyin əsaslarının müəyyən edilməsi;

x) ümumittifaq amnistiya aktlarının nəşri.

Maddə 15. Müttəfiq respublikaların suverenliyi yalnız SSRİ Konstitusiyasının 14-cü maddəsində göstərilən hüdudlarda məhdudlaşdırılır. Bu hüdudlardan kənarda hər bir ittifaq respublikası dövlət hakimiyyətini müstəqil həyata keçirir. SSRİ ittifaq respublikalarının suveren hüquqlarını qoruyur.

QAYIDIŞIN HÜQUQİ TƏMİNATLARI

Milli qanunvericilik bazasının formalaşdırılması böyük dövlət adamı Heydər Əliyevin hakimiyyəti dönmindən əsası qoyulmuşdur. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti 18 dekabr 1997-ci il tarixdə (№ 656) 1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyası haqqında, 28 mart 1998-ci il tarixli "Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında" Fərmanlarla Qərbi Azərbaycana qayıdışın təmin olunması istiqamətində fəaliyyət üçün hüquqi təminatlar yaradıldı.

Azərbaycan Respublikasında iqtisadi rayonların yeni bölgüsü haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 07 iyul 2021-ci tarixli Fərmanı ilə Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunun (Cəbrayıl, Kəlbəcər, Qubadlı, Laçın və Zəngilan rayonları) yaradılması da bu sahədə atılmış ən vacib addımlardan biridir. Beynəlxalq hüquqi çərçivə və zamanətləri özündə əks etdirən Qərbi Azərbaycana Qayıdış Konsepsiyası uzun müddətli starteji hədəflərə çatmaq üçün yol xəritəsidir.

Qərbi Azərbaycandan zorakılıqla çıxarılmış şəxslərin öz yurdlarına qayıtmasının beynəlxalq hüquqi təminatlarına gəlincə isə şübhəsiz ki, 10 dekabr 1948-ci il tarixli BMT-nin "İnsan hüquqları haqqında Ümumi Bəyannaməsi", 28 iyul 1951-ci il "Qaçqınların statusu haqqında Cenevrə Konvensiyası", 1967-ci il Konvensiyaya əlavə Protokol, "İnsan hüquqları haqqında Beynəlxalq Bill"

BMT-nin Baş Məclisin 16 dekabr 1966-cı il tarixli 2200 A (XXI) nömrəli Qətnaməsi ilə qəbul edilmiş “İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında” Beynəlxalq Pakt, “Genosid cinayətinin qarşısının alınması və onun cəzalandırılması haqqında” Konvensiyaya, “İşgəncələrə və digər qəddar, qeyri-insani, yaxud ləyaqəti alçaldan rəftar və cəza növlərinə qarşı” Konvensiyaya, “Uşaq hüquqları haqqında Konvensiya” (BMT-nin Baş Məclisinin 44-cü sessiyasında 20 noyabr 1989-cu ildə qəbul edilib) “İrqi ayrışikliyin bütün formalarının ləğvi haqqında Beynəlxalq” Konvensiya (21 dekabr 1965-ci ildə Baş Məclis tərəfindən qəbul edilib) “Mülki və siyasi hüquqlar haqqında” Beynəlxalq Pakt, (Pakt Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş Assambleyası tərəfindən 16 dekabr, 1966-cı ildə qəbul edilmiş və 23 mart, 1976-cı ildə qüvvəyə minmişdir), “Qadınlara qarşı ayrışikliyin bütün formalarının ləğv edilməsi Haqqında” Konvensiya (*BMT* Baş Assambleyası tərəfindən 1979-cu ildə qəbul olunmuş, 3 sentyabr 1981-ci ildə qüvvəyə minmişdir) və s. beynəlxalq sənədlərdə Qərbi Azərbaycandan deportasiya edilmiş vətəndaşlarımıza verilmiş hüquq və azadlıqlar kobud şəkildə pozulmuş və eyni zamanda onların öz yurdlarına qayıtması üçün hüquqi təminatlar yaradır.

1948-1953-CÜ İL DEPORTASIYASI SSRİ-TÜRKİYƏ MÜNASİBƏTLƏRİ KONTEKSTİNDƏ

Qərbi Azərbaycandan 1948-1953-cü illər deportasiyasını yaradan şəraitə diqqət etsək görürük ki, II Dünya müharibəsindən qələbə ilə çıxan SSRİ vaxtilə Almanıyanın müttəfiqi olmuş Türkiyəyə qarşı torpaq iddiaları irəli sürmüşdür. II Dünya müharibəsinin əvvəlindən Türkiyə Almaniya ilə müttəfiq olsa da, sonda Türkiyə Almaniya ilə əlaqələri kəsdi hətta 1945-ci ilin mart ayında Türkiyə formal olaraq Almaniya qarşı müharibə elan etdi. Lakin SSRİ-nin müharibədən qələbə ilə çıxması ermənilər üçün yeni bir fürsət yaratdı. Artıq “İzvestiya” və “Pravda” qəzetlərində erməni və gürcü alimlərinin imzası ilə Qars və Ərdahanın tarixi erməni və gürcü torpaqları olması ilə bağlı məqalələr dərc edilirdi.

Türkiyənin böyük dövlət adamlarından olan professor Fuat Köprülü erməni və gürcü alimlərinin əsassız iddialarına mətbuatda əsaslı dəlillərlə cavab verirdi. SSRİ-də artıq ictimai rəyi hazırlayaraq Qars və Ərdahanın SSRİ-yə qatılması üçün zəmin hazırlanırdı.

Onu da qeyd edək ki, Fuat Köprülü 1925-1948-ci illərdə SSRİ Elmlər Akademiyasının üzvü olub. Sonra (9 dekabr 1950 -20 iyun 1956-cı ilədək) isə Türkiyənin Xarici İşlər Naziri vəzifəsində çalışıb. Onun bu vəzifədə ən böyük uğuru 18 fevral 1952-ci ildə Türkiyənin NATO-ya üzv qəbul edilməsi olmuşdur. SSRİ Elmlər Akademiyası Fuat Köprülünün SSRİ-nin torpaq iddialarına qarşı həm də NATO-ya üzvlüyə yönəlik xarici siyasətini nəzərə alaraq onu 1948-ci ildə Akademianın üzvlüyündən xaric edirlər. Sonralar Türkiyə SSRİ münasibətlərində yumşalmsını nəzərə alaraq F.Köprülüə yenidə

SSRİ Elmlər Akademiyasına üzvlük təklif edilsədə o bunu rədd etmişdir.

Qayıdaq SSRİ-də deportasiya məsələlərinə Azərbaycan türklərinə qarşı deportasiyaya qədər SSRİ-də Axıska və Krım türkləri və digər xalqlar qarşı sürgün aktları həyata keçirilmişdi. Lakin SSRİ-də yeganə rəsmi qərarla deportasiya məhz Azərbaycan türklərinə qarşı həyata keçirilən deportasiya oldu. Təbii ki, Qərbi Azərbaycanda yaşayan həmvətənlərimizin deportasiya edilməsi oraya xaricdən ermənilərin gətirilməsi Türk dünyasının quru sərhədlərinin pozmaq xristiyan bufer zolağı yaratmağa xidmət etdiyi üçün, məsələ həm də Türkiyə-SSRİ münasibətləri kontekstində dəyərləndirilməlidir.

TÜRKİYƏ AZƏRBAYCAN QARDAŞLIĞININ ÇANAQQALA, SARIQAMIŞ, QAFQAZ İSLAM ORDUSU NÜMUNƏLƏRİ – BİR MİLLƏT İKİ DÖVLƏT!

Çanaqqala döyüşü türkün şərəf tarixidir. 1915-ci ildə Antanta dövlətləri Çanaqqala boğazını, daha sonra İstanbulu ələ keçirib Osmanlı imperiyasını diz çökdürmək niyyətində idilər. Müttəfiqlər boğazları ələ keçirməklə Rusiyaya yardım etməyi və ən əsası Osmanlı imperiyasını çökdürməklə Almanıyanı mühüm bir müttəfiqindən məhrum etməyi və bu yolla cəbhə xəttini daraldıb müharibəni tezliklə bitirməyi planlayırdılar. Lakin Antantanın bütün texniki üstünlüklərinə (təminat və təchizat) baxmayaraq, Çanaqqalada türkün mənəvi gücü qalib gəldi. Türk əsgəri vətən uğrunda şəhid olmağı, qeyri-adi şücaəti ilə dünyaya bir örnək oldu. Bu qələbə olmasaydı, İngiltərə və Fransa dövlətləri Almanıyanı mühüm müttəfiqindən məhrum edərək Şərq cəbhəsində Rusıyanı dəstəkləyəcək və müharibənin taleyini tezliklə öz xeyirlərinə həll edəcək, Osmanlı ərazilərini də öz aralarında bölüşdürəcəkdilər.

Çanaqqala zəfəri 259 gün (25.IV.1915 - 09.I.1916) davam edən və böyük insan itkisi (türklər 250869, ingilislər (216014) və fransızlar (47745) ilə nəticələnən mənəvi gücün maddi və texniki üstünlüklər üzərində qələbəsinin rəmzidir. Türk əsgərinin nəyin bahasına olursa-olsun, öz şərəfini, ləyaqətini, əqidəsini qoruma gücündə olduğunu göstərən bir ölçü meyardır. Çanaqqala zəfəri türk əsgərinin qürur mənbəyidir. Türk əsgərinin şücaəti nəticəsində Çanaqqala döyüşü Antanta üçün əsgəri bacarıqsızlıq və fəlakət simvolu olaraq tarixdə qaldı. Bu qələbədə Azərbaycan xalqının da payı var və eyni zamanda bu tarixi qələbə o zaman Azərbaycanda gedən ictimai-siyasi proseslərə də çox mühüm təsir göstərirdi. Çanaqqaladakı məğlubiyyət nəticəsində Antanta dövlətləri, müttəfiqləri olan çar Rusiyasına yardım edə bilmədilər. Bu da öz növbəsində Rusiyada hökm sürən sosial, siyasi və digər sahələrdəki ziddiyyətləri kəskinləşdirdi və nəticədə 1917-ci ilin Fevral inqilabı baş verdi. Fevral inqilabından sonra Azərbaycan milli hərəkəti özünün keyfiyyətə ən yüksək mərhələsinə daxil oldu və bu da öz məntiqi yekunu kimi 1918-ci il mayın 28-də Azərbaycan Cümhuriyyətinin yaranması ilə nəticələndi. Çanaqqala zəfərinin ən gözəl

poetik ifadəsi isə Türkiyə Cümhuriyyətinin milli marşının müəllifi, böyük mütəfəkkir, şair Mehmet Akif Ərsoyun Çanaqqala şəhidlərinə adlı şeərində təzahür etmişdir. Çanaqqala zəfərinin bütün çalarlarını özündə əks elətdirən bu mükəmməl poyeziya nümunəsini sizə təqim etməklə bu fenomenal hadisə barədə daha dolğun təsəvvür yaradacağımıza inanırıq.

ÇANAKKALE ŞEHİTLERİNE

Şu boğaz harbi nedir? Var mı ki dünyâda eşi?
En kesif orduların yükleniyor dördü beşi,
-Tepeden yol bularak geçmek için Marmara'ya
Kaç donanmayla sarılmış ufacık bir karaya.

Ne hayâsızca tehaşşüd ki ufuklar kapalı!
Nerde - gösterdiği vahşetle " bu : bir Avrupalı"
Dedirir - yırtıcı his yoksulu, sırtlan kümesi.
Varsa gelmiş , açılıp mahbesi, yâhut kafesi!

Eski dünyâ, yeni dünyâ, bütün akvâm-ı beşer,
Kaynıyor kum gibi, tûfan gibi, mahşer mahşer.
Yedi iklimi cihânın duruyor karşısın da,
Avustralya'yla beraber bakıyorsun: Kanada,

Çehreler başka, lisanlar, deriler rengârenk;
Sâde bir hâdisə var ortada: Vahşetler denk.

Kimi hindu, kimi yamyam, kimi bilmem ne belâ...
Hani, tâ'una da züldür bu rezîl istîla!

Ah o yirminci asır yok mu, o mahluk-i asil,
Ne kadar gözdesi mevcut ise hakkıyla, sefil,
Kustu mehmetçiğin aylarca durup karşısına;
Döktü karnındaki esrarı hayasızcasına.

Maske yırtılmasa hala bize afetti o yüz...
Medeniyet denilen kahpe, hakikat, yüzsüz
Sonra mel'undaki tahribe müvekkel esbab
Öyle müthiş ki: eder her biri bir mülk-ü harab.

Öteden saikalar parçalıyor âfâkı;
Beriden zelzeleler kaldırıyor a'mâkı
Bomba şimşekleri beyninden inip her siperin
Sönüyor göğsünün üstünde o arslan neferin

Yerin altında cehennem gibi binlerce lâğam
Atılan her lâğamın Yaktığı: yüzlerce adam
Ölüm indirmede gökler, ölü püskürmede yer
O ne müthiş tipidir: savrulur enkâz-ı beşer...

Kafa, göz, gövde, bacak, kol, çene, parmak, el, ayak,
Boşanır sırtlara, vâdilere, saġnak saġnak.
Saçıyor zırha bürünmüş de o namert eller,
Yıldırım yayılımı tûfanlar, alevden seller.

Veriyor yangını, durmuş da açık sînelere,
Sürü hâlinde gezerken sayısız tayyâre
Top tüfekden daha sık gülle yağan mermîler...
Kahraman orduyu seyret ki, bu, tehdîde güler!

Ne çelik tabyalar ister, ne siner hasmından;
Alınır kal'a mı, göğsündeki, kat kat îman?
Hangi kuvvet onu, hâşâ,edecek kahrına râm?
Çünkü te'sis-i îlahi o metîn istihkâm.

Sarılır, indirilir mevki'-i müstahkemler,
Beşerin azmini tevkîf edemez sun'-i beşer;
Bu göğüslerse Hudâ'nın ebedî serhaddi;
"O benim sun'-i bedi'im, onu çiğnetme" dedi.

Âsım'ın nesli... diyordum ya... nesilmiş gerçek:
İşte çiğnetmedi nâmûsunu, çiğnetmeyecek.
Şühedâ gövdesi, bir baksana, dağlar, taşlar...
O, rükû olmasa, dünyâda eğilmez başlar,

Vurulup tertemiz alnından, uzanmış yatıyor,
Bir hilâl uğruna, yâ Rap, ne güneşler batıyor!
Ey, bu topraklar için toprağa düşmüş, asker!
Gökten ecdad inerek öpse o pâk alnı değer.

Ne büyüksün ki kanın kurtarıyor Tevhîd'i...
Bedr'in aslanları gibi şanlı idi.
Sana dar gelmeyecek makberi kimler
"Gömelim gel seni târîhe" desem, sığmazsın.

Herc ü merc ettiğin edvâra da yetmez o kitâp...
Seni ancak ebediyyetler eder istîâb.
"Bu, taşındır" diyerek Kâbe'yi diksem başına;
Rûhumun vahyini duysam da geçirsem taşına;

Sonra gök kubbeyi alsam da, ridâ namıyla,
Kanayan lâhdine çeksem bütün ecrâmıyla;
Mor bulutlarla açık türbene çatsam da tavan,
Yedi kandilli Süreyyâ'yı uzatsam oradan;

Sen bu âvîzenin altında, bürünmüş kanına,
Uzanırken, gece mehtâbı getirsen yanına,
Türbedârın gibi tâ fecre kadar bekletsem;
Gündüzün fecr ile âvîzeni lebrîz etsem;
Tüllenen mağribi, akşamları sarsam yarana...

Yine, bir şey yapabildim diyemem hâtırana
Sen ki, son ehl-i salîbin kırarak savletini,
Şarkın en sevgili sultânı, selâhaddîn'i,
Kılıç arslan gibi iclâline ettin hayran...

Sen ki islam'ı kuşatmış, boğuyorken hüsrân,
O demir çenberi göğsünde kırıp parçaladın;
Sen ki rûhunla beraber gezer ecreamı adın;
Sen ki, a'sâra gömülse taşacaksın... Heyhât,

Sana gelmez bu ufuklar, seni almaz bu cihât...
Ey şehîd oğlu şehîd, isteme benden makber,
Sana ağûşunu açmış duruyor peygamber.

QAFQAZ İSLAM ORDUSU

Qafqaz İslam Ordusu 1918-ci ildə Azərbaycan hökumətinin xahişi ilə Türkiyədən Azərbaycana gəlmiş Osmanlı hərbi qüvvələri ilə Azərbaycan hərbi qüvvələrinin birgə təşkil etdiyi strukturdur. Azərbaycan hökumətinin xahişi ilə Azərbaycana hərbi yardıma gəlmiş Türkiyə hərbi qüvvələrinin komandanı təyin edilmiş Nuru Paşa Azərbaycan hökumətinin razılığı ilə Qafqaz İslam Ordusunun baş komandanı təyin edildi. O zaman Müsəlman korpusunun komandanı olan Əliağa Şıxlinski onun müavini oldu.

Qafqaz İslam Ordusu hərəkəti Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün qorunmasında, Azərbaycan xalqının erməni-daşnak qırğınlarından xilas edilməsi işində Azərbaycan və Türkiyə hərbi qardaşlığının ən parlaq nümunəsidir. Qafqaz İslam Ordusu yaradılması ilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin (AXC) ərazi bütövlüyünü qorumasında müstəsna xidmətləri danılmazdır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan xalqı Qafqaz İslam Ordusu gələnə qədər artıq könüllü taborlar təşkil edərək öz ərazilərini qorunmasını təşkil edirdilər. Belə könüllü taborlar Qərbi Azərbaycan ərazisində Vedibasar mahalında Abasqulu bəy Şadlinski, Dərələyəz mahalında Balo bəy Vəkilov, Sədərkdə Həsən Şahverdi, Düdəngədə Kərbəlayi Həbib bəy, Fətulla Hüseynov, Əziz bəy və.b nümunə göstərə bilərik. Əlbəttə silah-sursatla zəif təchiz olunmuş Azərbaycan könüllüləri canları bahasına vətən torpaqlarını qorusalar da qardaş köməyinə ehtiyacı

var idi. Qafqaz İslam Ordusu hərəkəti AXC-nin müstəqilliyinin, ərazi bütövlüyünün qorunmasında və bu dövrdə Azərbaycan xalqının real qırğınlardan xilas edilməsindəki müstəsna rolu danılmazdır. Həmçinin Qafqaz İslam Ordusu Azərbaycan və Türkiyə siyasi, hərbi qardaşlığının yüksək zirvəsi və şanlı ortaqlarımızdır.

Osmanlı dövləti və Azərbaycan Cümhuriyyəti arasında bağlanmış dostluq və əməkdaşlıq müqaviləsinin şərtlərinə görə, Azərbaycan türklərini bolşevik istilasından və ermənilərin törətdikləri qətlamlardan xilas etmək üçün türk ordusunun ilk heyəti 1918-ci il may ayının 25-dən Azərbaycana gəlməyə başladı. Qafqaz İslam Ordusunun sayı, hərbi sursatı, bu hərbi sursatın təyinatı barəsində podpolkovnik Rüştü öz hərbi memuarında müfəssəl məlumatlar verərək ordunun Gəncəyə iki qrup halında gəldiyini yazır. Birinci qrupda 147 zabıt, 2812 əsgər, digərində isə 110 zabıt və 2763 əsgər olan ordunun dislokasiyası, komplektləşdirilməsi işini Nuru Paşa sürətlə həyata keçirirdi.

SARIQAMIŞ QARDAŞLIĞI

17–18 yanvar 1919-cu ildə Qarsda keçirilən konqresdə Cənub-Qərbi Qafqaz Demokratik Respublikası Müvəqqəti Milli Şurası quruldu. Əvvəllər bu şuraya tərəfsiz olan ingilislər, sonra da hökuməti tanımayacaqlarını ifadə etdilər və Qars bölgəsinin Ermənistana verilməsini təkid etdilər. Bundan sonra müvəqqəti hökumət özünü buraxdı və Qars bölgəsi ermənilərə qaldı. Qısa zamanda hərəkətə keçən Erməni qüvvələri 17 fevral 1920-ci ildə Çıldıra qədər irəlilədilər.

İngilislər Artvin bölgəsinin Gürcülərə verilməsini istəyirdi. Ərdəhan və Batumidə hakimiyyəti ələ keçirdiyini bildirən "Qars Milli İslam Şurası" adlı hökumət Gürcülər tərəfindən dağıdıldı. Bu hadisələrlə paralel olaraq Batumidə "İslam Gürcüstani" təşkilatı bölgənin Gürcüstana birləşdirilməsi üçün çalışırdı. 1920-ci ildə Artvin, Ardanuç, Şavşat və Batumidən ingilislər çıxdıqdan sonra hakimiyyət Gürcülərin əlinə keçdi.

Gürcü və Erməni birliklərinin irəlilədiyi bir vaxtda Mustafa Kamal Atatürk Şərq Cəbhəsi komandanı Kazım Qarabəkir paşadan səfərbərliyə başlayaraq Dağıstan və Azərbaycan hökumətləri ilə əlaqə qurmasını istədi. Bu zaman 4 divizya, 15811 əsgər, 20782 tufəng, 56 pulemyot və 40 topla 15-ci Ordu hərəkətə gətirildi. Kazım Qarabəkir paşanın Ankara hökumətindən icazə istəməsi və icazənin gecikməsi ilə Sarıqamış əməliyyatı bir az gecikdirildi. Çünki bu zaman hələ Ankara hökumətinin başı Roma konfransına qarışmışdı və Sovet Rusiyası hökuməti ilə lazımi bağlantılar qurulmamışdı. Roma konfransından sonra Rusiya hökumətindən ermənilərin lehinə hərəkətə keçməyəcəkləri ilə bağlı razılıq alan Atatürk 20 sentyabr 1920-ci il tarixində əməliyyat əmrini verdi. 28 sentyabr 1920-ci il tarixində Kazım Qarabəkir paşanın başçılığı ilə ordu hərəkətə keçdi.

Baba bəy Behbud, Səməd Sayqın və Məmməd Ağpolad Türkiyə ordusunda

Azərbaycan Cümhuriyyətinin işğalından sonra 1920-ci ildə Türkiyəyə keçərək, İstiqlal Hərbinə qoşulan, qazi və şəhid olan azərbaycanlılar da az deyil. Azərbaycan sovetləşdirildəndən sonra Qarabağda olan Azərbaycan Milli Ordu hissələrinin bir qismi Zəngəzurda ermənilərlə savaşıaraq, Naxçıvana keçmiş, polkovnik Nuh bəyin və polkovnik Səməd Rəfibəylinin (Sayqın) rəhbərlik etdiyi 1200 nəfərlik bir hərbi birlik isə İran vasitəsilə Türkiyə ərazilərinə daxil oldu. 12-ci diviziyanın tərkibində Qarsı azad etmə əməliyyatında iştirak edən Azərbaycan birlikləri Milli Mücadilə dönməmində Şərq və Qərb cəbhələrində sonadək türk ordusu ilə çiyin-çiyinə vuruşublar. 1200 nəfərlik Azərbaycan birliyində 56 nəfər zabit olub, bu zabitlərdən bəzisi Türkiyə ordusunda general rütbəsinədək yüksə-

lib. Onlardan albay Yunus Xəzərli, topçu albay Məhəmməd Akpoad, topçu albay Aslan Berkan, albay Baba Behbud, yüzbaşı Çingiz Yurdçu, albay Saleh Aksoy, süvari albayı Firudin Dəryal, albay Vəli Yadigar, general Cahangir Berker, hava generalı Hüseyn Turqut, süvari generalı Səməd Sayqın (Rəfibəyov) və digərləri türk hərbi tarixində mühüm xidmətlər göstərərək və adlarını tarixə həkk edəblər. Süvari generalı Səməd Sayqın (Rəfibəyov) İran vasitəsilə Türkiyəyə keçən Azərbaycan birliklərinə komandanlıq edib, Mustafa Kamal paşa ilə şəxsən görüşüb. Mustafa Kamal paşa 28 yaşlı Səməd bəyə minbaşı rütbəsi ilə türk ordusunda xidmət keçməyi təklif edib, Səməd bəy də bunu qəbul edib. 1948-ci ildə general rütbəsi alan Səməd bəy Türkiyə ordusunda generallığa yüksəlmiş ilk xarici vətəndaş olaraq da tarixə düşüb.

İstər Balkan müharibələri, istər Birinci Dünya müharibəsi, istərsə də Milli Mücadilə dövründə Osmanlı ordusuna qoşulan könüllülərdən başqa, Azərbaycandan Türkiyəyə müxtəlif yardımlar da göndərilib. Rusiya hakimiyyət orqanlarının ciddi nəzarətinə baxmayaraq Azərbaycan xalqı hər çətinlikdə Osmanlı dövlətinin yanında oldu və ona yardımlar göstərdi. Nargin adasındakı türk əsirlərinə yardım edilməsi, onların qaçırılmasının təşkili ilə bağlı arxivlərdə yüzlərlə sənəd var. Bütün bu tarixi faktlar Azərbaycan-Türkiyə qardaşlığının dərin köklərə malik olduğunu və 1918-ci ildə təşkil edilən Qafqaz İslam Ordusunun da bu möhkəm mənəvi özlül üzərində qurulduğunu ortaya qoyur.

BORALTAN FACİƏSİNİN İBRƏT DƏRSLƏRİ

Türkiyə-Azərbaycan sarsılmaz qardaşlığın təəssüf ki, ibrətlik “Boraltan” adlı qara ləkəsi də var. Türk xalqlarının mədəni-mənəvi birliyi Turançılıq arzuları hər bir vətənsəvr türk övladının hədəfidir. Lakin sarsılmaz birlikləri, qardaşlıqları tarixdən ibrət almadan qurmaq mümkün deyil. Azərbaycan xalqının böyük dostu, Türkiyə Cümhuriyyətinin Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğan

tərəfindən populyarlıq qazanan Boraltan faciəsindən hər birimiz ibrət dərsi çıxarmalıyıq.

Tarixin ən böyük faciələrindən olan Xocalı soyqırımını baş verərkən Türkiyə Prezidenti Turqut Ozal Azərbaycanlıların kömək istəklərinə təəssüf ki, “Onlar Ələvi, İran yardım etsin” söyləməsi insanın qəlbini göynədən bir nəsnədir. Eyni zamanda Azərbaycanın eks Prezidenti Əbülfəz Elçibəyin dinc mülki vətəndaşlarımızı müharibə bölgəsindən çıxartmaq üçün Türkiyə Prezidenti Turqut Ozaldan helikopter istəməsi və buna olan laqeyd münasibət də acı gerçəkliklərimizdir. Təəssüf ki, Türkiyə Prezidenti Abdulla Gül dönəmində də Türkiyə Ermənistan sərhədlərinin açılmasına olan uğursuz cəhdlər fonunda Ermənistan Prezidentinə 11 min dollarlıq yumşaq kreslo sifariş verərək “Sarı gəlin” mahnısı sədaları altında Azərbaycan bayraqlarına edilən hörmətsizlik, erməni-türk “dostluğunu” simvolizə edən “İnsanlıq anıtı” adlı əcayib heykəlin qoyulması bu münasibətlər fonunda gərginləşən Azərbaycan Türkiyə münasibətlərini də bu sıraya yazmalı oluruq. Bu mənada artıq xalqın şifahi yaddaşında daşlaşmış Boraltan faciəsindən dərs çıxartmağın nə qədər vacib olduğunu anlamış olarıq. Heç şübhəsiz ki, bizim üçün ən gözəl nümunə 44 günlük Zəfər müharibəsi zamanı Türkiyə-Azərbaycan qardaşlığının nəyə qədər olduğuna bütün dünya şahidlik etdi. Bu zəfərdə “Bir milət iki dövlət” ideyasının payı çox böyükdür.

Türkiyəli araşdırmaçı yazar Mücahid Özden Hunun Boraltan faciəsi ilə bağlı araşdırmaları diqqətimizi çəkdi. Məsələnin aktuallığını nəzərə alıb araşdırmadan bəzi hissələri öz şərhlərimizlə birgə Sizə təqdim etməyi və faciə barəsində dolğun təsəvvür yaratmağı vacib bilirik. Mücahid Özden Hunun yanaşması

daha çox Türkiyə-Azərbaycan qardaşlığını qorumağa yönəldiyini nəzərə alaraq ona bu nəcib yanaşmasından dolayı öz təşəkkürümüzü bildirməyi borc bilirəm.

Eyni zamanda SSRİ-Türkiyə münasibətlərinin 1948-1953-cü illərdə Qərbi Azərbaycanlıların öz doğma yurdlarından deportasiya edilməsi probleminə təsirini də nəzərə alsaq problemin aktuallığı daha yaxşı dərk edilir.

BORALTAN FACİƏSİ HAQQINDA GERÇƏKLƏR

M.Özden İkinci Dünya Müharibəsi illərində Hüsnü Bingöl dövründən yazarkən istər-istəməz mətbuatda və məşhur mediada “Boraltan körpüsü faciəsi” başlıqlı onlarla yazı ilə qarşılaşdım. Baxmayaraq ki, əvvəllər bu mövzuda həm İqdırdakı jurnalist dostlarımdan, həm də müxtəlif universitetlərdəki müəllimlərdən onlarla telefon zəngi almışam. Bunun səbəbi, İğdır haqqında ətraflı araşdırma aparmağım və 2002-ci ildə “İğdır sevgisi” adlı əhatəli bir kitab nəşr etməm idi.

"İqdırdakı Araz çayı üzərində Boraltan adlı körpü varmı?" Mən həmişə eyni heyətlə cavab verirdim: "Mən nə Boraltan adını, nə də Boraltan körpüsünü heç eşitməmişəm!"

İlk baxışdan mediada və siyasi aləmdə uzun müddətdir davam edən “Boraltan körpüsü” müzakirəsinin Hüsnü Bingöl məsələsi ilə necə əlaqəsi var, deyə düşünə bilərsiniz. Aşağıda verdiyim iddiaları araşdırdığınız zaman görəcəyiniz kimi Boraltan faciəsinin tarixi iddialara görə dəyişir.

Hadisənin ümumiyyətlə 1941-1947-ci illər arasında, İğdır vilayətinin Araz çayı üzərində yerləşdiyi iddia edilən "Boraltan körpüsü"ndə baş verdiyi bildirilir. Bu illərdə Hüsnü Bingöl bütün əzəməti və qətiyyəti ilə İğdırdakı, hətta Şərqi Anadolu Bölgəsindəki vəzifədə idi. Əgər həmin illərdə Araz çayında “Boraltan körpüsü faciəsi” adlanan hadisə baş vermişdisə, məsələ ilə ilk növbədə Hüsnü Bingöl məşğul idi.

“Boraltan körpüsü” sualına cavab vermək, müəyyən mənada Hüsni Bingölün o dövrdə üzərinə götürdüyü işin ciddiliyini və xarakterini şübhə altına almaq deməkdir. Bundan əlavə, serial davam etdikcə Hüsni Bingölün Türkiyə Cümhuriyyətinə ən böyük töhfəsinin İkinci Dünya Müharibəsi illərində olduğunu görəcəyik.

“Boraltan körpüsü” iddiası əslində Türkiyə Cümhuriyyətinin qurulmasından bu yana davam edən iki əsas yanaşmanın – Misaki Milli və Turançılığın tərəfdarları arasında gizli çəkişmədir. Odur ki, “Boraltan körpüsü hadisəsi” mübahisəsi guya müharibə zamanı baş verən xırda bir detal deyil, Cümhuriyyət daxilində ciddi, gizli hesablaşmanın təzahürüdür. Ona görə də “Boraltan körpüsü hadisəsi” hərtərəfli araşdırılmalıdır.

BORALTAN FACİƏSİNİN TÜRKİYƏ GÜNDƏLİYİNƏ ÇIXARILMASI

İlk öncə oxucularıma xatırlatmaq istəyirəm ki, “Boraltan körpüsü” müzakirəsi Türkiyə gündəminə uzun bir fasilədən sonra o zamankı baş nazir və hazırkı prezident Rəcəb Tayyib Ərdoğanın 2012-ci ilin sentyabrında

AK Partiya qərargahında etdiyi çıxışla daxil oldu. Həmin gün Baş Nazir aşağıdakıları söylədi: **"CHP-nin on illərdir ört-basdır etməyə çalışdığı bu hadisə təəssüf ki, həm Türkiyə, həm də Azərbaycan tarixinə acı bir xatirə olaraq həkk olunub. 1945-ci ildə Stalinin zülmündən qaçan 146 azərbaycanlı ziyalı Araz çayı üzərindən Boraltan körpüsünü keçərək Türkiyəyə sığınır. Azərilər öz qardaşlarının yurduna gəlib onlarla qucaqlaşır. Stalin Türkiyədən dərhal bu azərbaycanlıların**

geri verilməsini istəyir. Dönəmin ÇHP hökuməti Araz çayı yaxınlığındakı keçid məntəqəsinə teleqrafla qaçqınların geri verilməsi tapşırığını çatdırırlar. Keçid məntəqəsinin rəisi gözlərinə, qulaqlarına inana bilmir. Göndərilən əmri dəfələrlə yoxlatdırır. Ancaq Ankaradan ÇHP hökumətindən qəti tapşırıq gəlir, Azərbaycanlıları geri verin. Vəziyyəti anlayan azərbaycanlılar Türk əsgərlərinin boynuna sarılıb yalvarırlar. Bizi gavurlara təslim etməyin bizi burada siz gülələyin öz torpağımızın öz bayrağımızın altında ölək. Lakin, Ankaranın əmri qətidir azərbaycanlılar ruslara təhvil verilməlidir. Keçid məntəqəsinin rəisi azərbaycanlıları təhvil vermək zorunda qalır. Azərbaycanlılar təhvil verildikdən həmişə sonra sərhəddi keçən kimi Türk əsgərlərinin gözü qarşısında gülələyirlər. Bu faciəli mənzərənin şahidi olan keçid məntəqəsinin rəisinin öznü öldürdüyü söyənilir”

Məsələni aktuallaşdıran səbəb nə idi? Türkiyə müxalifəti ÇHP başda olmaqla Suriyalı qaçqınların öz ölkələrinə geri qaytarılmasını tələb edirdilər. R.T.Ərdəğan Boraltan faciəsini aktuallaşdırmaqla belə bir faciənin onlar tərəfindən yenidən təkrar olunmayacağına bildirdi. Baş Nazirin bu çıxışından sonra məsələ Türkiyə və Azərbaycan ictimaiyyəti tərəfindən aktuallaşdı, hər kəs bu faciə ilə maraqlanmağa başladı.

BORALTAN FACİƏSİ İLK DƏFƏ NƏ VAXT QALDIRILIB?

1951-ci ildə Ədliyyə Naziri Rükəddin Nasuhioğluna TBMM-də deputatlardan Şevket Mocanın "Müxtəlif tarixlərdə ölkəmizə siyasi sığınacaq hüququna əsaslanaraq gəlmiş (156) qaçqının 1947-ci ildə dövlətlərarası hüquq qaydalarına zidd olaraq Sovet İttifaqına verildiyi düzdürmü?" - şəklindəki sualına cavab olaraq bildirmişdir.

Sualın davamında Şevket Mocan əlavə etmişdir: "Faciə qurbanlarının göndəriş forması göndərilən məbudların qaydlara uyğun olmayan aqibətləri görməyi səbəbindən, təhvil-təslim prosesində iştirak edən, ehtiyatda olan zabit, Poçt Müfəttişi Rəşadın əsəb pozğunluğu yaşadığı və psixi dispanserlərdən birində hələ də müalicə aldığı doğrudurmu?"

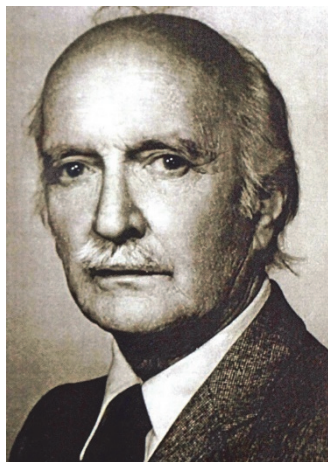
Nazir cavabında, Daxili İşlər, Xarici işlər və Müdafiə Nazirliklərindən əldə edilən rəsmi mənbələrə əsasən, "23 fevral 1945-ci ildə Almaniya və Yaponiyaya qarşı Türkiyənin müharibə elan etməyinə görə müttəfiqlərimizdən birinə çevrilən Sovet İttifaqının 22 may 1945-ci il tarixli müraciətinə görə Almaniya və ya Yaponiyaya müharibə elan etdiyimiz tarixdən etibarən Türkiyəyə sığınmış bütün Sovet hərbiçilərinin qarşılıqlı olaraq geri verilməsini təklif etmişdir. Nazirlər kabinetinin 1945 may 3/2563 tarixli qərarı ilə yalnız hərbiçilərin qarşılıqlı olaraq təhvil verilməsinə razılıq vermişdir. Bu əsasla, 6 avqust 1945-ci ildə Türkiyədəki 237 sovet hərbiçisinin 195-i Tıhmış sərhəd keçid məntəqəsindən Sovet İttifaqına təhvil verilmişdir. Lakin, Sovet Rusiyasının, oraya sığınmış bir zabit və iki əsgərimizin "izləri tapılmamışdır" deyilərək təhvil almaqdan imtina etmiş, ilk təhvil zamanı qaçan və digər hərbiçilərdə təhvil verilməmişdir. Bundan sonra Nazirlər Kabineti 1 sentyabr 1947-ci ildə qərara almışdır ki, Yozgatdakı düşərgə ləğv

edilsin və düşərgədəki Türk əsilli insanlara istədikləri təqdirdə Türkiyə vətəndaşlığı verilərək azad edilsin. Ənvər Anar (Ənvər Qaziyev) və Kadri Başaran (Adəm Qardaşbəyli) adlı iki şəxsin ilk göndərişdəki 195 nəfərin arasında olduğu müəyyən edilmişdir.

Bu cavab qarşısında Şevket Mocan təkrar çıxış edərək "Ənvər və Adəm adlı iki azəri zabitin əvvəllər Qızıl Orduda xidmət etdiklərini, lakin əsillərini unutmadıqlarını və sovet əqidəsini qəbul etməyərək Almaniya qaçmış, uzun müddət orada yaşamış, lakin daha sonra Türkiyəyə sığınmışlar. Onlar Konya millət vəkili Ziyad Ebüzziyanın qohumlarıdır. Onların "Ankaraya aparırıq" adıyla sərhəd keçid məntəqəsinə aparılıblar. Biz İsveç kralını təhvil verməmək üçün müharibə etmiş millətlik. İbni Suud belə qaçqınları geri təhvil vermədi, lakin o dövrün bizdəki rəhbərləri tariximizə belə bir ləkəni yazdılar" demişdir.

Konya millət vəkili Ziyad Ebuzziya hadisələri necə xatırlayır?

Ziyad Ebuzziya: "Berlindən gələn türk tələbələr arasında ruslarla döyüşmüş iki azərbaycanlı gənc var idi: ədəbiyyat müəllimi Ənvər və övladlığının anasının yaxın qohumu neft mühəndisi Adəm. Onlar Türkiyəyə çatan kimi bərədən düşən kimi əsl kimliklərini açıqladılar: "Biz azadlığa çıxdıq" dedilər, Bunu eşidən İstanbuldakı bütün azərbaycanlılar səhər yeməyini bitirməmiş, onları götürdülər. Mən həmin vaxtı "Tasvir" qəzetini çıxarırdım.

İnönünün əmri ilə Türkiyədən Rusiyaya təhvil verilən Azərbaycan türklərindən Ənvər Aşar Rusiya sərhəddində təhvil verməzdən əvvəl qohumu Ziyad Ebuzziyaya göndərdiyi məktubda bunları yazır:

“Əziz qardaşım Ziyad bəy;

Sarıqamışdan Qarsa qədər nələr çəkdik, Allah bilir... İntihara belə macal tapmadıq. İndi Qarsdan sərhədə doğru gedirik. İki-üç saatdan sonra həyatımız bitəcək. Komissar müavini Əli Rıza bəy əmimizi yaxşı tanıyırdı. Təəssüf ki, onunla son saatlarda görüşdük. Çözüm tapa bilmədi. Canım Əli Rıza bəyə saat və üzük göndərirəm. Həm də Almaniya sizin adınıza göndərdiyim kağız pullar. Əgər bu pulu ala bilsəniz, Kılıça 50 lirə borcunu qaytarmağınızı xahiş edirəm. Əlvida, sağol, əlvida, qardaş. Əmimin, bibimin, Vəliyə xanımın gözlərindən öpürəm. Onlara son salamımı çatdırın. Dünyada hamıdan çox sevdiyim bacım Məryəm xanımı və qardaşım Fuadı, anamı, dodaqlarından öpməyi təkrar-təkrar xahiş edirəm. Əlvida qardaşım gözlərindən öpürəm dönə-dönə.

İğdırlı yazıçı Ziya Zakir Acar yazır:

“1944-cü ildir. Kırım türklərinin Sovet İttifaqı tərəfindən kütləvi surətdə deportasiya edildiyi, türk toplumlarının parçalandığı, əsirlikdə türk qanının axar sulara axıdıldığı illər!... Şöhrət dolu türk tarixində belə bir hadisənin yaşanması həm inanılmaz,

həm də ürək ağrıdır. Azərbaycanlı soydaşlarımızın Türkiyədən sığınacaq istəmək üçün Boraltan körpüsündən keçmək istəyinin rədd edilməsi və onların ruslara təhvil verilməsi, hətta Qalipolisdə bağlanan düşmən əsgərlərinin yaralarını sarmağı şərəf sayan türk millətinin vicdanı, namusu, rüsvayçılıq kimi yaddaşlarda qalıb. diplomatiya və bürokratiya ilə 1944-cü ildə Orta Asiya Sovet

Rusiyası tərəfindən işğal edildi və kommunist sisteminə müqavimət göstərmək üçün edilən ən kiçik cəhd belə uğursuz oldu”.

Bu zülmədən qurtulub “vətən” gördükləri Türkiyəyə sığınan 417 nəfər Azərbaycan türküümüz İqdırda sərhəd qapısı yaxınlığından Araz çayı üzərindəki Boraltan körpüsündən keçərək, azadlığın sevincindən Türkiyə sərhəd zastavasına sığınıblar. Stalinin zülmündən qaçıb Türkiyəyə pənah gətirənlər azadlığın, qardaşlarına qovuşmağın, azan səsinin sözlə ifadə olunmaz sevinci ilə dolmuşdu. Sərhəddi keçəndə yeri sadəcə öpmədilər, demək olar ki, yaladırlar. Sərhəd zastavasında keşik çəkən Mehmetçikin (türk əsgəri) sözləri ürəyimi ürpədirdi. Onları belə görsəniz göz yaşı tökərdiniz.

Cəlal Bayarın nəvəsi Prof.Dr.Emine Gürsoy Nəskali və Liaisan Şahinin həmmüəllifi olduğu “Stalin və Türk Dünyası” (Kaknüs Yayınları) kitabında yazırlar:

“Türkiyəyə sığınan türk əsillilər Yozqat Qaçqınlar Düşərgə-sində saxlanılırdı. 1945-ci ildə hökumətin göstərişi ilə bu türklər Sovet İttifaqına qaytarılmaq üçün qatarla Qarsa göndərildi. Köçürülən türklərin sayı 1100 idi. Bu 1100 nəfər indiki Doğuya, sərhəd keçidində, Doğuyaq kimi tanınan Doğuyapağında Sovetlərə təhvil verildi. Tankla əzilmə hadisəsi olmayıb, amma bu türklərdən bəzilərinin güllələnərək edam edildiyinə dair ciddi şahidlər var”.

Taha Akyol: "1944-cü ildə Qızıl Ordu qorxusu var idi. Stalin zülmündən Türkiyəyə sığınan 147 Azərbaycan türkü qorxusundan sovetlərə təhvil verildi və Araz çayı üzərindəki Boraltan körpüsünün o biri tərəfində edam edildi. Bu,

dəhşətli faciə idi. Amma bəzilərinin iddia etdiyi kimi, "Türklük" deyildi. Birinci Dünya Müharibəsinin fəlakətlərini və ölkənin işğalını yaşamış İsmət, Fevzi, Karabəkir, Rauf nəslinin Türkiyəni İkinci Dünya Müharibəsi fəlakətindən qorumaq təlaşı idi!"

Qarsda təqaüdçü jurnalist və yazar Temraz Kəsəmənli baş nazir Rəcəb Tayyib Ərdoğanın gündəmə gətirdiyi Boraltan faciəsinin illərdir ictimaiyyətdən gizlədildiyini bildirib. Qarsın ilk muzey və mədəniyyət müdürü Kəsəmənli jurnalistlərə açıqlamasında

1945-ci ildə Stalinin zülmündən qaçan 146 azərbaycanlı qaçqının İsmət İnönünün göstərişi ilə ruslara təslim edildiyi hadisəni AKP Qars millət vəkili professor Dr.Yunus Kılıçla danışdığını deyib.

Kəsəmənli, Kılıçdan bu məsələni Baş nazir Ərdoğanə çatdırmasını istədiyini bildirib. "Kılıc Baş nazir Ərdoğanə çatdırdı və bu səbəbdən gündəmə gətirildi. Boraltan faciəsi Türkiyə tarixinə qaranlıq bir ləkə kimi düşdü" dedi.

Kəsəmənli izah edib ki, 1945-ci ilin ürəkəğrından hadisəsi kommunist rusların işğalı altında olan Azərbaycandakı rejimi qəbul etməyən həkim, hakim, mühəndis və müəllimlərin Türkiyəni

vətəni hesab edərək Türkiyəyə sığınmasından sonra baş verib. O, sözünü belə davam etdirdi: “O vaxt Stalinin rəhbərliyi ilə Sovet kommunist rejimi azərbaycanlıların izinə düşüb, onların yerini tapıb Türkiyədən geri qaytarılmasını tələb etdi. Dövrün hökuməti tərəddüd etmədən onlardan 146 nəfəri qatarlara yükləyib Boraltan sərhəddində ruslara təhvil verdi. Vağzalın yanından keçən 146 nəfər bütün qiymətli əşyalarını köynəklərini insanlara atdılar, “onsuz da biz sərhədi keçəndə öldürüləcəyik” dedilər.

Prof.Dr.Reha Oğuz

Türkkan: "1944-cü ilin əvvəlləri idi. Rusiyadan qaçıb Türkiyəyə sığınan türklərin, əsasən də azərbaycanlıların Rusiyaya təhvil verilməyini eşitdik. Prezidentin baş katibi Kamal Gedeleşə zəng etdim. O, atamın dostu

idi. Məqsədimi dəqiqləşdirmədən ona İsmət Paşa ilə görüşmək istədiyimi bildirdim. Ona dedim: “Qardaşlarımızı təslim etsələr, mütləq güllələnəcəklər!” Paşa dedi ki, bu işə qarışma, biz qərarımızı vermişik.

Dedim: "Qərarınız təslim olmaqdırsa, tarixin qarşısında çox ağır bir yük olacaqsınız. Bütün təzyiqlərə baxmayaraq, Osmanlı İmperatorluğu sığınacaq axtaran polyakları təslim etməkdən imtina etdi. Bu davranışına görə Osmanlı Böyük Vəzirinin İngiltərədəki arabası atsız qaldı və gənclər tərəfindən çəkildi. O, qəzəbləndi. "Get oxu. Niyə qarışırsan?" dedi və getdi. Sonra bu adamları təhvil verdilər. Dəhşətli senzura var idi və biz bu məsələ ilə bağlı bir xəbər də dərc edə bilmədik.

“Boraltan körpüsü” kitabının müəllifi Alper Aksoy “Xocalı” qəzetinə müsahibə verib.

SUAL: Gizli tarixin bu ağrılı hadisəsini tərəf tutmadan yazmaq çətin işdir. Bu çətinliyin öhdəsindən gəldiyinizə inanırsınız?

CAVAB: Qərəzsiz romançı, yazıçı anlayışına inanmıram. Alper

Aksoy qərəzli romançıdır, onun tərəfi isə türk millətidir, türk dünyasıdır. “Boraltan körpüsü”nü yazarkən mən heç vaxt anti-Rusiya əhvali-ruhiyyəsi daşımadım. Bir tərəfdə Stalin, digər tərəfdə İsmət Paşa və bu iki diktator arasında türklər, ruslar, gürcülər, hətta ermənilər də var. Romanımın qəhrəmanlarından biri erməni Nalbantiandır. O, Yozgat rayonunun kəndlərinə basqın edən və türk qonşularını evlərində diri-diri yandıran dəstənin üzvü olub. 1915-ci il deportasiyasından sonra Ermənistanda məskunlaşıb. Qəribədir ki, Nalbantian Boraltan körpüsü qaçqınları arasında idi. Romanımdakı ən diqqətçəkən səhnələrdən biri Yozgat Bozok Yaylası ilə erməni Nalbandyanın qarşıdurmasıdır.

SUAL: Türkiyə tərəfindən ekstradisiya edilən və Boraltan körpüsündə güllələnənlərin sayı ilə bağlı müxtəlif rəqəmlər var: 417, 407, 166, 146 və s. Siz faktiki sayı ilə bağlı sənəd tapmısınız-mı? Həqiqi rəqəm nədir?

CAVAB: Həm Stalinin, həm də İnönü rejiminin ört-basdır etdiyi bir mövzu olan Boraltan körpüsü hadisəsi Türkiyədə ictimai təsəvvürü xüsusilə zənginləşdirib. Necə ki, türk mifologiyasında dastanların formalaşmasında ictimai təxəyyül və gerçəklik elementləri iç-içədir. Mən bir romançı kimi ictimai təxəyyül elementlərinə hörmətlə yanaşdım və “Boraltan körpüsü”nü yazdım. Bununla belə, mən təxəyyülün bütün elementlərinə bağlı qalmadım; Əsas nüvəni faktlar üzərində qurdum. Türkiyədən ekstradisiya

edilən qaçqınların sayı 195 nəfərdir. Onların 80 nəfəri Azərbaycan türkləri ilə yanaşı, özbək, qırğız, qazax, Ahıska türkləri, gürcülər və ruslardır.

SUAL: Boraltan körpüsü qaçqınları hansı vasitələrlə Türkiyəyə daxil olublar? Mövzu ilə bağlı məlumat verənlər “Onlar Araz çayını keçərək 1945-ci ildə gəliblər, sərhəd zastavasında saxlanılıb, Ankara ilə yazışmalar aparılıb, “azərbaycanlıların təhvil verilməsi” əmri gəlib, təhvil verilib” deyirlər.

CAVAB: Bunlar yalandır. Onların gəliş tarixləri təkcə 1945-ci ili deyil, həm də dörd illik dövrü əhatə edir: 1941, 1942, 1943, 1944 və 1945.

Gələnlər nəinki “Araz çayını keçdilər”, həm də qərbdən Almaniya və Rumıniyadan keçən marşrutla Boraltan körpüsündə edam edildilər.

SUAL: Bu faciəli hadisədən sonra postun birinci leytenant komandirinin intihar etməsi doğrudurmu?

CAVAB: "Türkiyədə bir çox müstəntiq intihar ehtimalını bildirir, lakin bu, cəmiyyətin təxəyyülündə çiçək açan bir mifdir. Hadisənin əsl mahiyyəti belədir: Fəlakəti canlandıran özüdür". Həmin şəxs baş leytenant deyildi, polis müfəttişinin ikinci leytenantı Rəşat idi. Həmin illərdə polis inspektoru MİT orta məktəbinin işçisi deyildi. Bu hadisədən sonra onun psixoloji sağlamlığı zədələnib. Hadisədən bir ay sonra o, müalicə üçün psixoloji klinika yerləşdirilib. 1973-cü ildə Bakırköy Ruh və Sinir Xəstəlikləri Xəstəxanasında Nihat Çetinkaya, Ahmet Ali Arslan və Rafet Karanlık tərəfindən ziyarət edildi. Bu şəxslər hələ də sağdırlar; yalnız Nihat Çetinkaya iflicdir. Bu şəxslərin verdiyi məlumata görə, baş leytenant Rəşatın həkimi mərhum Ayhan Sonqar olub və xəstəsini belə təsvir edib: Normal şəraitdə çox şirin qocadır, amma “rus” sözünü eşidəndə ruhi tarazlığını itirir və divara dırmaşaraq qaçmağa çalışır”

Boraltan körpüsü şerinin müəllifi Murat Darga kimdir?

Murat Ümit Darga, 1960-cı illərin əvvəllərində İstanbulun Acıbadem şəhərində anadan olub. Atası əslən Qara Qalpaq türklərindəndir. Dargalar Özbəkistanın Xivə xanlığından Azərbaycanın Şəki şəhərinə köçüb, sonra İstanbula gəliblər.

Sultan II Əbdülhəmidin baş zabiti Mehmet Emin də eyni nəsil-dən idi. Ana tərəfdən anası Kırım tatar əsilli, əcdad tərəfdən isə anası Təbrizdən idi. Onun atası Dr. A.

Sait Darga Mustafa Kamal Atatürkün həkimlərindən olan Akil Muxtarın ixtiraçısı olub və onlar birlikdə apardıqları elmi araşdırmaların nəticələrini kitab halında toplaya biliblər. Acıbadem, Kadıköydəki Dr. A.Sait Darga İbtidai məktəbi Murat Dargə tərəfindən atası Əhməd Sait Darganın adına Milli Təhsil Nazirliyinə bağışlanıb. Acıbadem Polis İdarəsi və keçmiş Acıbadem Polis İdarəsinin torpaq sahəsi də Dargə ailəsi tərəfindən polis qüvvələrinə bağışlanıb. Əcdadı Mehmet Dargə Robert Kollecində oxuyub Maşın Mühəndisliyi oxusa da. O, var-dövlətini çox təəssüf ki, övladlarının gələcəyini düşünmədən xərclədi və arxada ağırlı günlər miras qoyub getdi. Gənc yaşlarında anasını itirən sənətçi maddi imkansızlıq səbəbindən orta məktəbi bitirdikdən sonra təhsilini davam etdirə bilməyib. O, çətin şəraitdə yaşamaq uğrunda mübarizəyə başladı. 1979-cu ildən başlayaraq müxtəlif qəzet və jurnallarda onun ilk esseləri, şeirləri, müsahibələri, rəsmləri dərc olunub. Şəxsi səyləri ilə ədəbi aləmə töhfə verdiyi ilk şeir kitabı 1998-ci ildə işıq üzü görüb. Onun "Boraltan Köprü" adlı şeiri isə sənətçi Esat Kabaklı tərəfindən musiqiyə qoyularaq albomuna daxil edilib.

Yıldız sarayında olmuş
yüksək Məhəmmədəmin Dərğa-
zadənin nəslindəndir

Boraltan Köprüsü

Boraltan bir köprü,
Aşar geçer Aras'ı
Yusan Aras suyuyla
Çıkmaz yüzün karası

Karası karası
Merhamet fukarası
Karası karası,
Merhamet fukarası

Düşman bekler karşıda
Önüne kattı beni
Can alınan çarşıda
Kardeşim sattı beni

Dönüp seslendim geri
Merhametsiz birine
Beni siz vursaydınız
Şu gâvurun yerine

“Bu imiş meğer istirahat
Yordum kadere kısımete.
Uyusun şimdi rahat rahat
Deyin öldüğümü İsmete.”

Saxta erməni soyqırımının 50 illik yubileyindən sonra Ermənistanda Azərbaycanlılara qarşı aparılan deportasiyanın yeni dalğası

Mifoloji erməni düşüncəsinə əsaslanan saxta erməni soyqırımını özünün siyasi-iqtisadi maraqlarını təmin etməyə yönəlmiş bir alətə çevirən xristian güc mərkəzləri eyni zamanda Sovet İmperiyası da bu faktordan daimi yararlanırdı. Hər dəfə bu bədnam aktın yuvarlaq yubileyləri gəldikdə xaricdəki erməni lobbisi bu məsələni dünya çapında aktual saxlamağa çalışırdılar. Belə yuvarlaq yubileylərdən biridə 1965-ci ildə olmalı idi sözdə soyqırımın 50 illik yubileyi bəhanəsi ilə Qərbi Azərbaycanda yaşayan həmvətənlərimizə qarşı ciddi təxribatlar hazırlanır eyni zamanda Naxçıvanın Ermənistana verilməsi ilə bağlı da ciddi təbliğat aparılırdı. Bu təxribatın qarşısının alınmasında müstəsna xidmətləri olan unudulmaz professor Abbas Zamanovun fəaliyyətinə toxunmamaq ədalətsizlik olardı.

NAXÇIVANIN ERMƏNİSTANA VERİLMƏSİNİN QARŞISINI ALAN VƏTƏN FƏDAİSİ ABBAS ZAMANOV

Görkəmli alim professor Abbas Zamanov Azərbaycan elmi və ictimai-siyasi mühitində vətən fədaisi, cəsarət tərcümanı, azman şəxsiyyət kimi yaddaşlarda müstəsna yer tutur.

Bu günlərdə professor Abbas Zamanovun fiziki yoxluğundan keçən vaxt axarı dəyərli alimimizin Azərbaycan xalqı üçün nə qədər parlaq bir şəxsiyyət olduğunu bir daha təsdiq etdi.

O, Azərbaycanın ən gərgin ictimai siyasi dövrlərində 10 oktyabr 1911-ci ildə Şərur rayonunun Maxta kəndində dünyaya

göz açıb. Əsl adı Mirabbas Mirfəttah oğlu Seyidzamanovdur. Babası Seyid Zaman Mir Hətəm oğlunu nəslin yaddaşındakı yaxın keçmişin məhək daşı hesab etmək olar. Dəyərli tədqiqatçı Nazir Əhmədlinin “İrəvan əyalətinin kameral təsviri” II cild. “Vedibasər və Şərur mahallarının kameral təsviri” adlı kitabında Maxta kəndinin sakinləri sırasında adıkeçən Seyid Məhəmməd Mir Kəlbəli (oğlu Mirbaba) oğlu da mərhum professorun ulu babalarındandır. Görkəmli alimin nəsil şəcərəsinin hazırlanması da bu sahədə çalışan tədqiqatçılarımızın nəcib missiyasına çevrilməsini arzu edərək bunu onların öhdəsinə buraxırıq.

Abbas Zamanovun uşaqlıq gənclik illəri çox keşməkeşli olmuşdur. Professor özü bu barədə deyir: “7-8 yaşımda ancaq olardı, Naxçıvan elatının o cümlədən Şərur rayonun camaatı vahimə içində yaşayırdı. Erməni daşnaklarının hücumlarından yaxa qurtarmaq üçün çoxu Cənubi Azərbaycana qaçırdı. 1918-ci ildə bizim Maxta kəndinin sakinləri də İrana keçməli oldular. Anam rəhmətə getmişdi. Atam qardaşım İsmayıl və mən Xoy şəhərində sığınacaq tapdıq. Atam bir ərbaabın yanında muzdurluq edirdi. Həyat şəraiti çox çətin idi. Qardaşım bu məhrumiyyətlərə dözməyib öldü. Daşnak hökuməti devrildikdən sonra kəndimizə qayıtdıq” (Xalq qəzeti, 6 noyabr 1992-ci il, müsahibə Ə.Bayramov).

SOYADINDAKI “MİR”LƏRİ ATMASININ MARAQLI TARİXÇƏSİ

Professor Abbas Zamanov (Mirabbas Mirfəttah oğlu Seyidzamanov) soyadının dəyişdirilməsinin maraqlı tarixçəsi barədə danışarkən bildirir ki, onu uşaq evinə götürərkən müəssisənin müdiri dahi şair Hüseyn Cavidin bacısı Səkinə xanım Rasizadə ilə arasında bu dialoqdan sonra soyadını dəyişiblər.

- Adı nədir?

- Mirabbas..

Səkinə xanım üzünü məni qeydə alan işçiyə tutaraq.

- “Miri”ni at, Abbası saxla,
- Atanın adı nədir?
- Mir Fəttah.
- “Miri”ni at, Fəttahı saxla,
- Bəs familin?
- Seyidzamanov
- Seyidi at, Zamanovu saxla

Beləliklə mən oldum Abbas Fəttah oğlu Zamanov qohumların əksəriyyəti isə Zamanı atıb Seyidov oldular.

Təbii ki, dahi Hüseyn Cavidin bacısı Səkinə xanım Rasizadə bu addımı atmaqda məqsədi Abbas Zamanovu gələcək təhlükələrdən qorumaq idi.

Abbas Zamanov elmi fəaliyyəti haqqında çox saylı yazıları nəzərə alaraq onun bədii yaradıcılığının elmi səciyyəindən deyil ictimai-siyasi fəaliyyətinin pik nöqtəsi olan qədim Oğuz yurdu Naxçıvanın Ermənistana verilməsinin qarşısını alması ilə bağlı göstərdiyi yüksək vətəndaş mövqeyi və cəsarət nümunəsindən söz açacağıq. Təsadüfi deyil ki, onu Naxçıvanın Ermənistana verilməsinin qarşısını alan şəxs kimi yaddaşlarda kristallaşib.

29 mart 1960-cı il tarixində Azərbaycan Elmlər Akademiyasının böyük salonunda Səməd Vurğunun xatirəsinə həsr olunmuş gecədə söz alan Abbas Zamanovun əvvəlcə Səməd Vurğun ilə 1937-ci ilin sonlarındakı görüşləri barədə bəzi məqamlara toxunur. O, deyir: “Abbas Mirzə Şərifzadənin həbsindən bir neçə gün sonra Səməd Vurğunla görüşəndə onu çox pəjmürdə və kədərli gördüm. O, məni gəzmək üçün bulvara dəvət etdi. Gəzinti zamanı Səməd dalgın və kədərli olmaqda davam edir və heç nə danışmırdı. Mən ondan niyə qəmgin olduğunun səbəbini soruşdum. Səməd Vurğun dedi ki, bütün kişi adamları, mərd adamları həbsxanalara doldurublar, kişi olmayanlar isə azadlıqda qalıb”. Abbas Zamanov bu sözləri deyəndə zalı sürəkli alqışlar bürüyür bu davamlı alqışlar gecədə iştirak edən vəzifəli şəxsləri ciddi şəkildə narahat edir. Bundan sonra artıq Abbas Zamanov mətələbə keçir. Professor

mətbuatda gedən müsahibəsində bu hadisə barəsində belə deyir: “60-cı illərdə Naxçıvanın Ermənistana verilməsi təhlükəsi vardı. Mən S.M.Qənizadənin haqqında materiallar toplayırdım. Qori Seminariyasının sənədlərinə baxmaq üçün Tiblisiyə, oradan da Yerevana getdim. Yerevanda bir azərbaycanlı müəllim mənə dedi ki, Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ermənistana verilməsi haqqında sənəd hazırlayırlar. Bu məsələ ilə əlaqədar bir neçə dəfə mitinqdə keçirilib. Hətta Megri rayon partiya komitəsinin katibi Ali Sovetin sessiyasında çıxış edib deyib ki, Azərbaycan tərəfi tələblərimizə razı olmasa, Naxçıvana bir qatar da buraxmayacağıq. Yerevandan təzəcə qayıtmışdım. Elmlər Akademiyasının böyük salonunda Səməd Vurğunun xatirəsinə həsr olunmuş gecə keçirilirdi. Salon ağzına kimi dolu idi. Mənə söz verildi. S.Vurğundan xalqlar dostluğundan danışdım. Sonra da dedim ki, bu dostluğu pozmaq istəyənlər var. Bu yaxınlarda Yerevana getmişdim. Orada Naxçıvanın Ermənistana ilhaq edilməsi ilə əlqadar sənədlər hazırlanır, mitinqlər keçirilir. Əgər Səməd sağ olsaydı şübhəsiz deyirdi ki, Naxçıvanın bir qarışını da heç kimə verməyəcəyik...

Salonda elə bil bomba partladı. Bir gürultu qopdu ki, gəl görəsən milli hiss qüvvətlidir həm də qorxulu. Əgər axşam desəydim ki, Rəyasət Heyətində oturanların hamısını beşinci mərtəbədən atın o dəqiqə atardılar. Səhəri gün məni partiyadan və universitetdən, işdən çıxardılar Akademiyada 83 manatlıq işə göndərdilər.

Görkəmli alim, Dövlət mükafatı laureatı uzun illər Abbas Zamanovla dostluq etmiş professor Yusif Seyidov: “Müasirləri Abbas Zamanov haqqında” adlı kitabda bu məşhur hadisəni belə xatırlayır: “Yığıncaq Akademiyanın keçmiş Kommunist küçəsindəki qədim binasının böyük bir zalında keçirilirdi. Yığıncağa professor Məmməd Arif sədrlik edirdi. Məruzə və bir neçə çıxışdan sonra Abbas Zamanov söz aldı. O, da başqaları kimi Səməd Vurğun haqqında sözünü dedi, sonra da haşiyə çıxaraq belə bir əlavə etdi: Bu gün Naxçıvandan gələn bir nəfər mənə dedi ki, Naxçıvanın ermənilərə verilməsi həll edilməkdədir. Abbas

müəllim bu haqda bir qədər danışdıqdan sonra belə bir yekunlaşdırıcı söz dedi: Səməd Vurğun qalsaydı, deyərdi ki, biz Naxçıvanın ermənilərə vermərik. Arası kəsilməyən gurultulu alqış səsləri zalı titrətdi. Gəncliyindən coşqun milli hisslərlə yaşayan şair Xəlil Rzanın alqışlarının səsi daha gur çıxırdı. O, mənim yanımda birinci sırada oturmuşdu. İclasın sədri görkəmli alim Arif müəllim həyacan keçirdi, məsələni yumşaltmaq üçün Abbas müəllimin hissə qapılmasını bildirəndə, Abbas müəllim yenidən səhnəyə qalxdı və dediklərini bir də təsdiq etdi.

Yığıncaq sona çatdı. Bizim müəllimimiz Əlyar Qarabağlı və mən Abbas müəllimi evlərinə yola saldıq. Bu hadisə respublikada, hətta ittifaqda əks-səda verdi. Bu xalqın etiraz səsi kimi ölkəyə səs saldı. Mərkəzdə Naxçıvan söz söhbətinə son qoyuldu”.

KİMLƏR ABBAS ZAMANOVU MÜDAFİƏ ETDİ

Abbas Zamanovla bağlı Bakı Dövlət Universitetinin Partiya Təşkilatında keçirilən toplantıda iştirak edən professor Yusif Seyidov bu barədə bildirir: “Göstəriş verildi ki, Abbas Zamanovun məsələsinə partiyada baxılsın. Mən Universitetin filologiya fakültəsinin partiya bürosunun katibinin müavini idim. Büro başlamazdan əvvəl universitet partiya komitəsinin katibi və başqaları ayrı-ayrılıqda büro üzvləri ilə söhbət edirdilər ki, onlar Abbas müəllimin partiyadan çıxarılmasını tələb etsinlər və bu tələbə səs versinlər. Büro iclasına universitetin rəhbərliyindən bir neçə adam gəlmişdi. Rektor Ş.Mehdiyev partiya komitəsinin katibi Əjdər İbrahimov, professor Əşrəf Hüseynov, prorektor, professor Abdulla Ələkbərov və başqaları. Öyrədilmiş və öyrədilməmiş büro üzvləri böhtanlarla dolu çıxışlarında təklif edirlər ki, Abbas Zamanov partiya sıralarından çıxarılsın. Hiss etdim ki, professor Əşrəf Hüseynov, Abdulla Ələkbərov əzab çəkirlər, ancaq səslərini çıxara bilmirdilər. Buna rəsmi səlahiyyətləri də yox idi, çünki büro üzvü deyildilər. Mən Abbas müəllimin həyat yolundan, onun

xidmətlərindən, uşaq evində böyüməsindən danışdım və partiya üzvlüyündən çıxarılmasına etiraz etdim. Təklif etdim ki, ya şiddətli töhmət verilsin, ya da müəyyən müddət üçün namizədliyə keçirilsin. Mənim dərs dediyim qrupdan olan Əkbər adlı tələbə də (jurnalistika fakültəsində oxuyurdu) məni müdafiə etdi. Nəticədə, səs çoxluğu ilə büro qərar çıxardı ki, Abbas müəllim partiyadan çıxarılsın. Fakültənin partiya yığıncağına fakültənin partiya qeydiyyatında olmayan xeyli adam çağırılmışdı. Abbas müəllim əsəbilik keçirirdi. Mərkəzi Komitənin ideologiya üzrə katibi N.Hacıyev arxayın etmişdi ki, onu partiyadan çıxarmayacaqlar. Abbas müəllim ona inanmışdı. İndi vəziyyəti başqa cür görüb həyacan keçirirdi. İclasın gedişi haqqında danışmaq istəmirəm həm uzun çəkər, həm də o hadisələri xatırladıqca əsəblərim gərilir. Səs vermədə 6 nəfər Abbas müəllimin lehinə qalanlar isə ələhinə oldu. Nəticədə Abbas müəllimi həm partiyadan həm də işdən çıxardılar”.

Böyük dövlət adamı Heydər Əliyev hakimiyyətə gəldikdən sonra Abbas Zamanova qarşı olan represiyalara son qoyuldu. Onun M.Ə.Sabir haqqında yazdığı namizədlik dissertasiyası elmi dairələr tərəfindən doktorluq dissertasiyası kimi qiymətləndirildi. Abbas Zamanova birbaşa elmlər doktoru dərəcəsi verildi.

ABBAS ZAMANOV VƏ CÜMHURİYYƏT İRSİ

Abbas Zamanovun fəaliyyətinin xüsusi bir mərhələsini təşkil edən Azərbaycanın ilk ədəbiyyat muzeyi olan Nizami Gəncəvi adına muzeydəki unikal fəaliyyəti xüsusi qeyd edilməlidir. Demək olar ki, o, kitab mübadiləsi adı altında Azərbaycanın mühacirətdə olan Cümhuriyyət irsinin Azərbaycana gətirilməsi ilə məşğul olmuşdur. Onun Türk dünyasının nəhəng alimlərindən olan Əhməd Cəfəroğlu ilə məktublaşmaları xüsusi ilə maraq doğurur. Hansı ki, Əhməd Cəfəroğlu həmin dövrlərdə Türkiyə mətbuatında SSRİ-ni ciddi tənqid edirdi. Azərbaycanda isə həmin dövrdə Firudin Köçərli kimi nüfuzlu elm və partiya xadimləri Əhməd Cəfəroğlu-

nun mətbuatda böhtançı adlandıraraq topa tuturdu. Abbas Zamanov heyrat ediləcək dərəcədə cəsarətlə hər dəfə Əhməd Cəfəroğlundan M.Ə.Rəsulzadənin Nizami Gəncəvi haqqında əsərini Azərbaycana göndərilməsini xahiş edir. Hətta Abbas Zamanov Əhməd Cəfəroğlunun Azərbaycandakı qohumlarını tapıb onlar haqqında böyük alimi məlumatlandırırdı. Əli bəy Hüseynzadənin oğlu Səlim Turanın rəsm əsərlərinin Azərbaycana gətirilməsini təmin edir. Onun Məhəmmədhüseyn Şəhriyarla yazışmalarını isə həyacansız oxumaq mümkün deyil. Sovet rejiminin poçt yazışmalarına ciddi nəzarəti heç kimə sirr deyildi. Belə dövrdə Abbas Zamanov hər dəfə M.Şəhriyara məktub yazır məktublar geri qayıdırmış. Professor İranlı dostu Əhməd Azərnluya bu barədə söyləyir. Ə.Azərulu professoru üstüörtülü şəkildə “Görünür postaçılar şairi əziyyətə salmaq istəmirlər. Ona yazacağın məktubları mənim ünvanıma göndərin, mən sahibinə çatdıraram” söyləyərək ona çıxış yolu göstərir. Abbas Zamanov qeyd edir ki, beləliklə Azərulun vasitəsi ilə Şəhriyarla məktublaşmağa başladım. Professor qeyd edir ki, Azərulun vasitəsi ilə 15 oktyabr 1986-cı il tarixli məktubunda ustad öz şəklini də mənə yollamışdı. Şəkilin arxasında şair öz dəsti-xətti ilə yazmışdı: “Badi-kubə şəhərinin hörmətli ədiblərindən professor Abbas Zamanova yadigar”. Bu qiymətli hədiyyə məni son dərəcə sevindirdi. Şəkili bir neçə dəfə bağrıma basıb uşaq kimi öpdüm, elə həmin gün cavab yazdım. Yazdım ki, *“Sizin mənə göndərdiyiniz bu yadigar elə böyük hədiyyədir ki, onun qiymətinin həddi-hüdudu yoxdur. Zəmanəmizin ulu şairindən belə bir hədiyyə almaq mənim üçün böyük şərəfdir. Mən fəxr edirəm ki, “Heydər babaya salam” müəllifi lütf edib öz müqəddəs şəklini mənə yadigar göndərmişdir. Belə bir lütfkarlıq üçün mən Siz cənablarına min dəfə sağ ol desəm, min dəfə təşəkkür etsəm azdır. Bu müqəddəs yadigarı mən həyatım boyu qoruyub saxlayacağam, Sizi heç bir vaxt, heç bir vaxt unutmayacağam. Mərhəmətiniz üçün sağ olun, ustad....”* Əhməd Azərli məktubu Şəhriyara oxumuş, cavabı da özü yazmışdır. Azərli məktubu oxuyarkən Şəhriyar

son dərəcə mütəəssir oldu, uşaq kimi ağladı və onun salamını, razılığını Sizə çatdırmağı xahiş elədi.

Bu mövzuda Azərbaycan SSR-nin Mərkəzi Komitə üzvləri ilə Yazıçılar Birliyində müzakirələr zamanı Rəsul Rzanın ermənilərin Naxçıvan iddiasına qarşı dedikləri fikirlər də maraq doğurur.

Rəsul Rza öz məruzəsində Naxçıvanın tarixindən çoxlu misallar gətirərək, min illər boyu bu torpaqda yaşamış azərbaycanlıların öz ocağının tütüsünü, bulağının suyunu, tarlasının sünbülünü, gözəl abidələrini, dilini, nəğmələrini qoruyan naxçıvanlıların yadellilərə qarşı mübarizəsindən danışdı: “Heç bir xalqa düşmənçilik hissi bəsləməyən azərbaycanlılar, doğma torpaqlarını həmişə bir qartal öz yuvasını qoruyan kimi qorumuşlar. Vaxtı

ilə, “Böyük Ermənistan” iddiaları ilə qonşu xalqların doğma torpaqlarına diş qıcından daşnaklar bu gün də öz üfunətli nəfəsləri ilə bizim sovet yurdumuzun havasını zəhərləməyə fürsət axtarırlar. Doğma yurdumuzun qədim bir parçası, xalqımızın tarixinin şanlı səhifələri ilə bəzənmiş Naxçıvan sovet Azərbaycanının ayrılmaz bir hissəsidir. Onun hər qarış torpağı bizim üçün müqəddəsdir”.

Naxçıvanda Azərbaycan xalqının yaratdığı mədəniyyətin köklərinin eramızdan çox əvvələ gedib çıxdığına toxunaraq Rəsul Rza dedi: “Naxçıvanın uzun, ibrətli və maraqlı bir tarixi vardır. Hələ eramızdan 7-8 əsr əvvəl bu yerlər Midiya dövlətinin tərkibinə daxil olduğu zaman burada Azərbaycan mədəniyyətinin, Azərbaycan tarixinin səhifələri yazılırdı. Miladdan dörd əsr qabaq makedoniyalı böyük İsgəndər bu yerləri qan və qılınc gücünə fəth etsə də, bu torpaqda yaşayan azadlıqsevən xalqın səsinə susdura bilmədi. Nə İran şahlarının istilasını, nə Vizantiya dövlətinin hücumları, nə ərəb

sərkərdələrinin basqını Naxçıvan torpaqlarında yaşayan qədim babalarımızın qəlbindəki vətən məhəbbətinin alovunu söndürə bilmədi. Naxçıvan şəhəri XII əsrdə neçə il Azərbaycanın cənubunda yaranmış azərbaycanlı Eldəgizlər dövlətinin paytaxtı olmuşdur”.

1965-ci ildə ermənilər uydurma erməni soyqırımının 50 illiyini keçirməyə hazırlaşdılar və bu hazırlıq planına daxil olan məsələlərdən biri də Türkiyə, Naxçıvan və Zəngəzurda qanlı əməllər törətmiş Andronikə İrəvanda heykəl qoymaq idi.

Belə cəhdlərə qarşı dayanmaq üçün həmin vaxt Azərbaycan mətbuatında Andronikin Naxçıvan, Zəngəzur və Qarabağda törətdiyi vəhşiliklər ifşa olunurdu. Ayrı-ayrı ziyalılar bu məsələyə münasibət bildirirdilər. 1965-ci ildə “Azərbaycan” jurnalının 9-cu nömrəsində xalq şairi Rəsul Rzanın Fransa səfəri çərçivəsində Parisin Per la-Şez məzarlığında Andronikin qəbirüstü abidəsini ifşa edən şeiri çıxdı. Bu şeir həmin vaxt əhalinin gedən proseslərdən duyuc düşməsində mühüm rol oynadı. Rəsul Rza heykələ xitabən yazırdı:

**O kimdir at üstündə,
özündən razı?!
Kimə oxşayır, Allah!
Kimə?
Elə bil ki, qaba bir əl toxunur
incə simə.
Gözlərimdə canlanır,
Naxçıvanın Arazı.
Söndürülmüş ocaqlar!
Qanlı üzlər keçir gözlərimdən,
min-min azı.
Bağırmaq istəyirəm,
hardan gəldi bura
bu dələduz.
Daşa dönmüş daş ürəkli quduz.**

Ermənistanda Andronikin təbliği geniş xarakter aldığından, Naxçıvanda yaşayan tarix elmləri namizədi, 1927-ci ildən Kommunist Partiyasının üzvü, Naxçıvan Ali Sovetinin deputatı Əli Əliyev fevralın 27-də, martın 11-də və aprelin 16-da Andronikin regionun müsəlman əhalisinə qarşı törətdiyi terror və qətlər haqqında “Pravda” qəzetinə geniş məqalələr göndərmişdi. Lakin qəzet məqalələri dərc etmədiyindən o, 1965-ci il mayın 8-də Andronikin əməlləri barədə Sov.İKP MK-nın birinci katibi Leonid Brejnevə müraciət etməli olmuşdu. Əli Əliyev dəqiq tarixi sənədlər əsasında Andronikin Naxçıvan, Zəngəzur və Qarabağda törətdiyi bütün cinayətləri Brejnevə yazırdı.

Əli Əliyevin qaldırdığı məsələləri yoxlamaq üçün onun məktubu mayın 22-də Sov.İKP MK yanında Marksizm-Leninizm İnstitutuna, Azərbaycan KP MK və Ermənistan KP MK-ya göndərildi. Vəli Axundovun tapşırığı ilə Azərbaycan KP MK-nın Marksizm-Leninizm İnstitutu təcili olaraq Azərbaycan arxivlərində, Zaqafqaziya mətbuatında Andronikin 1917-1920-ci illərdəki fəaliyyəti ilə

bağlı sənədləri toplayıb institut direktorunun müavini Cəmil Quliyevin qoşma məktubu ilə Moskvaya göndərdi. Sov.İKP MK yanında Marksizm-Leninizm İnstitutu (Baş elmi işçilər Mixail Anderson və Şota Çivadze) Əli Əliyevin məktubunda göstərilən faktların doğru olduğu haqqında rəy göndərdilər.

Rəsul Razanın Andronik haqqında yuxarıda qeyd edilən şeiri onun “Ömrün səhifələri” poemasına da daxil edilmişdi. Moskvada yaşayan Azərbaycan tarixçisi Eldar İsmayılov sonralar Rusiya Dövlət Ən Yeni Tarix Arxivində İşləyərkən müəyyən etdi ki, Ermənistan Elmlər Akademiyasının Tarix İnstitutunun əməkdaşları Qurgen Qeqemyan, Parsam Mailyan və Varlam Martirosyan erməni xalqını “təhqir” etdiyinə görə Rəsul Rzadan Leonid Brejnevə şikayət yazıblar. Onlar qeyd edirdilər ki, Azərbaycan şairi Rəsul Rza 1918-1919-cu illərdə Naxçıvan, Zəngəzur və Qarabağ hadisələri ilə bağlı guya General Andronik Ozanyanın “tarixi obrazına” qərəzli yanaşıb. Onlar yazırdılar ki, 1965-ci ildə bütün erməni xalqı Türkiyədə törədilmiş erməni soyqırımının 50 illiyini qeyd edərkən Rəsul Rza “Azərbaycan” ədəbi jurnalında erməni xalqının milli qəhrəmanı Andronik haqqında böhtan və həcv yazıb. Bütün bunlar bizə əsas verir deyək ki, Rəsul Rza erməni və Azərbaycan xalqları arasına qara ədavət toxumu səpir. Sonralar Rəsul Rza "Babək" poeması 1980-ci ilin may ayının 18-də rus dilinə "Bakinskiy Raboçiy" qəzetində çıxanda erməni tarixçiləri Babəki satan Səhl Sumbatın mənfi obrazına görə 1980-ci ilin oktyabr ayının 15-də Rəsul Rzadan Leonid Brejnevə şikayət yazdılar. (Rəsul Rza ilə bağlı materiallar professor C.Həsənlinin arxiv sənədləri əsasında hazırladığı yazıdan götürülmüşdür)

**“ERMƏNİ SOYQIRIMI” 70 İLLİK “YUBİLEYİNİN
KEÇİRİLMƏSİ İLƏ BAĞLI SOVET İTTİFAQI
KOMMUNİST PARTİYASI SİYASİ BÜROSUNUN
MƏXFİ TOPLANTISI**

**“ERMƏNİ SOYQIRIMI” MƏSƏLƏSİ SOVET İTTİFAQI
KOMMUNİST PARTİYASI SİYASİ BÜROSUNDA
MÜZAKİRƏ EDİLMİŞDİR**

Sov.İKP MK Siyasi Bürosunun 21 fevral 1985-ci il tarixli iclasının protokolu məxfilik qریفi götürüldükdən sonra tarixçilər tərəfindən tədqiqat predmetinə çevrilmiş.

İştirak edənlər: V.İ.Vorotnikov, V.V. Qrişin, A.A.Qromiko , G.V.Romanov, M.S. Solomentsev, N.A.Tixonov, P.N. Demicəv, V.İ.Dolqix, V.V.Kuznetsov, V.N.Ponomarov, İ.V.Kapitonov, E.K.Liqaçov, N.İ.Rıjkov

<https://erevangala500.com/page/268.html>

“Tam məxfidir. Yeganə nüsxə (İşçi qaydasında yazılmışdır)”
SOV.İKP MK SİYASİ BÜROSUNUN İCLASI 21 fevral
1985-ci il

M.S.Qorbaçov. Bu məsələyə MK Katibliyinin iclasında ətraflı baxılmışdır. Yəqin bilirsiniz, soyqırımın 50 illiyi ölkəmizdə qeyd edilməmişdir. Bu isə xeyli mənfi hallar doğurmuşdur. Vaxtilə soyqırımın 60 illiyi məsələsi Leonid İliç Brejnevın və Mixail Andreyeviç Suslovun yanında müzakirə olunmuşdur. Orada tədbirlər nəzərdə tutulmuş və bu tədbirlər partiyanın Mərkəzi Komitəsində bəyənilmişdir. Sultan Türkiyəsinin hakim dairələri tərəfindən təşkil olunmuş erməni soyqırımının 1985-ci il aprelin 24-də 70 illiyi tamam olur və Ermənistan KP MK əlavə

tədbirlərin həyata keçirilməsinə dair təklif vermişdir. Respublika partiya orqanları hesab edirlər ki, bu təkliflər sovet hökumətinin soyqırımı münasibətini guya müəyyən etmədiyi barədə sinfi düşmənin irəli sürdüyü ittihamı aradan qaldırmağa yönəlmişdir. Bu məsələ ilə bağlı burjua mətbuatı böyük hay-küy qaldırmışdır. ABŞ-ın Nümayəndələr Palatası aprelin 24-nün “İnsana və erməni soyqırımına qəddar münasibət günü” elan olunmasına dair qətnamə qəbul etmişdir. Bu istiqamətdə Fransanın və bir sıra digər dövlətlərin hökumət dairələri də fəal işləyirlər. Bununla əlaqədar olaraq, Ermənistan KP MK 1975-ci ildə soyqırımın 60 illiyinin keçirilməsi təcrübəsini nəzərə alaraq, aprelin 24-nün “Soyqırım qurbanlarının xatirə günü” elan olunması haqqında Ermənistan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin fərmanının qəbul edilməsini, habelə Ermənistan Kommunist Partiyasının birinci katibinin radio və televiziya ilə çıxış etməsini, onun çıxışının mətninin respublika mətbuatında dərc edilməsinin nəzərdə tutulmasını təklif edir.

Açıq deyim ki, MK-nın Katibliyində biz bu cür respublika fərmanı qəbul edilməsinin bütün müsbət və mənfi cəhətlərini aydın başa düşərək, bu məsələnin Sov.İKP MK Siyasi Bürosunun müzakirəsinə verməyi qərara almışıq.

Karen Dəmirçiyən Sereboviç: (Ermənistan Kommunist Partiyası MK-sının birinci katibi). Hər şeydən öncə demək istəyirəm ki, bu, çox mürəkkəb və ciddi məsələlərdir. Bu məsələ respublikanın, demək olar, bütün əhali-sini, habelə xaricdəki erməni koloniyalarını narahat edir. Nəzərə almaq lazımdır ki, indi xaricdə (Livanda, ABŞ-da, Fransada, Suriya-da, Kanadada və bir sıra başqa ölkələrdə) təq-ribən üç milyon nəfər erməni mənşəli şəxslər

yaşayır.

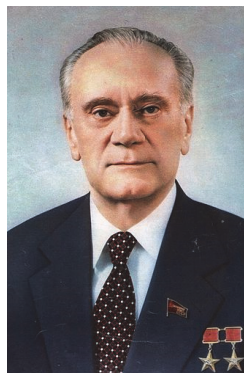
Respublika Kommunist Partiyasının MK-sı soyqırımın 70 illiyi

ilə bağlı tədbirlərə keçmişdə bu cür tədbirlərin təşkili təcrübəsini nəzərə almaqla hazırlıq görür. Burada xatırlatmaq istərdim ki, respublikamızda soyqırımın 50 illiyi çox təhlükəli hərəkətlərə gətirib çıxarmış, təqribən 100 min nümayişçi küçələrə çıxaraq, Sovet hökumətinin 1915-ci il hadisələrinə münasibəti barədə bəyanat verməsini tələb etmişlər. 1965-ci ildə soyqırım qurbanlarına abidə ucaldılması qərara alınmışdır və hər il bu abidəyə əklillər qoyulur. Bu cür mərasimlərdə ildə 200-300 minədək insan iştirak edir. Bunu nəzərə alaraq, Sov.İKP MK bizə müvafiq tədbirləri hazırlamağı tapşırırmışdır. Həmin tədbirləri hazırlayarkən biz bunu əsas götürmüşük ki, soyqırım qurbanlarının xatirəsinin anılması prosesi daha idarəedilən olmalıdır.

Burada artıq deyildiki, soyqırımın 70 illiyi ətrafında vəziyyət Mərkəzi Kəşfiyyat İdarəsi və digər təxribatçı təşkilatlar tərəfindən səylə qızıqdırılır. Tarixin saxtalaşdırılması üçün geniş kampaniyaya başlanmışdır, konfranslar, o cümlədən beynəlxalq konfranslar təşkil olunur, məqalələr dərc edilir, televiziya verilişləri göstərilir. Bəziləri hətta iddia edirlər ki, guya erməniləri qırmayıblar, türk əhalini rusların tərəfinə keçən ermənilər qırıblar. Daşnaklar antisovet təbliğatını gücləndirirlər. Müxtəlif kanallarla daxil olan məlumatların da göstərdiyi kimi, bütün bunlar təhlükə törədə bilər və soyqırımın 70 illiyi günü respublikada ideoloji vəziyyəti mürəkkəbləşdirə bilər. Deməli, bizdən müvafiq əks-tədbirlər həyata keçirmək, o cümlədən soyqırım xatirə günü barədə fərman qəbul etmək tələb olunur.

Nikolay Aleksandroviç Tixonov: Bu fərmana uyğun olaraq belə bir gün hər il keçiriləcək?

K.S.Dəmirçiyan: Bəli, hər il. Ümumiyyətlə, hər il biz soyqırım qurbanlarının abidəsinə əklillər qoyuruq və sükut dəqiqəsi keçiririk. Bundan başqa, Ermənistan Kommunist Partiyası MK-sının birinci katibinin 10-12

dəqiqəlik çıxışı nəzərdə tutulur. Bu, bizdə hər il keçirilən tədbirlərə əlavə olunacaqdır.

Bir daha vurğulamaq istəyirəm ki, bizim təkliflərimiz hər şeydən öncə xaricdə keçirilən kampaniyanın geniş vüsət alması ilə bağlıdır. Son vaxtlar daşnak hərəkəti birləşmişdir. ABŞ xüsusi xidmət idarələrinin buyruğu ilə daşnaklar ölkəmizi və respublikamızı 1915-ci il soyqırımına etinasızlıqda ittiham edərək, ictimaiyyəti çaşdırmağa və ermənilər arasında antisovet əhvali-ruhiyyəsi oyatmağa çalışırlar. Əlbəttə, bu cür əhvali-ruhiyyə ilk növbədə bizdə təhsil alan əcnəbi tələbələr vasitəsi ilə, eləcə də respublikamıza mühacirət edən ermənilər vasitəsi ilə Ermənistana da sirayət edir.

Bu yaxınlarda Ermənistan Kommunist Partiyası MK-sının plenumunda biz ideoloji işin təkmilləşdirilməsi haqqında Sov.İKP MK-nın qərarının həyata keçirilməsi tədbirlərini müzakirə edərək, açıq bildirdik ki, daşnaklar sovet quruluşunun və Sovet Ermənistanının barışmaz düşmənləridir. Demək lazımdır ki, daşnaklar bu barədə dərhal şivən qopardılar. Türkiyə də özünü çox neqativ aparır. Məsələn, Türkiyənin ABŞ-dakı səfiri konqresmenlərdən ermənilərin soyqırımı günü haqqında özlərinin qərarını ləğv etməyi xahiş etmişdir. Bununla birlikdə, bizə cürbəcür terrorçular göndərilir, habelə xaricdəki sovet diplomatik nümayəndəliklərinə qarşı terrorçu çıxışlar təşkil etməyə cəhdlər göstərilir.

Hesab edirik ki, bizim təkliflərimiz işin daha yaxşı təşkil edilməsinə kömək göstərəcək və bu iş ermənilərin soyqırımının 70 illiyindən antisovet məqsədlər üçün istifadə edilməsinə imkan verməyəcəkdir.

N.A.Tixonov: Necə hesab edirsiniz, sizin radio və televiziya ilə çıxışınız ermənilər ilə türklər arasında ədavətin daha da qızışmasına xidmət etməyəcək ki?

K.S.Dəmirçiyan: Bu çıxışda biz, adətən, Sovet Ermənistanının nailiyyətləri və ermənilərin soyqırımının sultan Türkiyəsinin irticaçı dairələri tərəfindən təşkil edildiyi barədə danışırıq.

Qrişin Viktor Vasiliyeviç: Yetmiş il biz respublika Ali Soveti Rəyasət Heyətinin bu məsələyə dair fərmanı olmadan keçinmişik, indi isə fərman qəbul edilməsi təklif olunur. Bunu nəyə görə etmək lazımdır?

K.S.Dəmirçiyan: Biz respublikada təşəkkül tapan vəziyyəti dərindən təhlil edirik. Məsələ burasındadır ki, Ermənistan əhalisinin bütün təbəqələri soyqırımı görə dərin həyəcan keçirirlər. Demək olar, elə bir ailə yoxdur ki, orada soyqırım qurbanı olmasın. Fərmana gəlincə, fərman ona görə lazımdır ki, hazırda xaricdə irticaçı qüvvələr tərəfindən qızıqdırılan şərait son dərəcə gərgindir.

N.A.Tixonov: Bu şərait respublikada yuxarılar tərəfindən qızıqdırılmırki?

K.S.Dəmirçiyan: Bu mövzu erməni xalqının nə fikrindən, nə də qəlbindən çıxmır. Özü də mən xüsusi vurğulamaq istəyirəm ki, respublikada keçirilməsi nəzərdə tutulan tədbirlər antitürk yönümlü deyildir. Hər dəfə 250–270 min insan küçəyə çıxır. Biz bu prosesi idarə etmək istəyirik.

M.S.Qorbaçov: Dinləyək görək, Dövlət Təhlükəsizliyi Komitəsinin nümayəndəsi bizə nə söyləyə bilər.

Filipp Denisoviç Bobkov (SSRİ DTK sədrinin müavini).

Yoldaş Dəmirçiyanın çıxışından sonra mənim az əlavəm var. Təkcə onu deyim ki, əvvəllər, 1965-ci ilə qədər bu problem indiki qədər kəskin deyildi. Amma, məlum olduğu kimi, 1965-ci ildə soyqırım qurbanlarının xatirəsinin amma mərasimi kütləvi iğtişaşlara çevrilmişdir. Yəqin xatırlayırsınız, 5 minlik kütlə soyqırım qurbanlarının

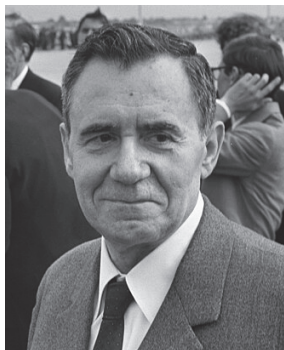

xatirəsinə həsr olunmuş yığıncağın keçirildiyi teatr binasına daxil olaraq şuluqluq törətmişdi. Bundan sonra, 1967-ci ildə soyqırım qurbanlarına abidə qoyulmuşdur. Onun açılışına 200 mindən çox adam toplaşmışdı. Soyqırımın 60 illiyi ilə əlaqədar çoxsaylı tədbirlər, o cümlədən Ermənistan KP MK, Rəyasət Heyəti və Nazirlər Soveti xətti ilə tədbirlər keçirilmişdir. Bizdə olan məlumata görə, soyqırımın 70 illiyində 300 minədək adam iştirak edə bilər.

Burada sual yaranır ki, bu müddət ərzində nə dəyişib? Bu suala cavab verəcəyəm. Birincisi, soyqırım xatirə gününü qeyd etməyin zəruriliyi haqqında burjua xadimləri çoxlu bəyanatlar, o cümlədən antisovet ruhunda bəyanatlar vermişlər. İkincisi, cürbəcür antisovet qrupların işi, o cümlədən Ermənistan ərazisində işi dəfələrlə güclənmişdir. Bu qrupların yüzə yaxın nümayəndəsini həbs etmək və ya profilaktikadan keçirmək lazım gəlmişdir. Üçüncüsü, bu məsələnin Türkiyə hakimiyyət orqanları tərəfindən də müəyyən qədər qızıqsındırıldığı müşahidə olunur. Onlar hətta sübut etməyə çalışırlar ki, soyqırımı ermənilər özləri qəsdən törətmişlər.

Dördüncüsü terror hərəkətlərinin, xüsusən, “Erməni terrorçu azadlıq ordusu” deyilən təşkilat tərəfindən bu cür hərəkətlərin artması narahat etməyə bilməz. Bununla əlaqədar biz bir qrup əcnəbi tələbəni həbs etmişik.

Ona görə də Ermənistan Kommunist Partiyasının MK-sı tərəfindən təklif edilən əlavə tədbirlər əhalini daha yaxşı təşkil etməyə kömək göstərəcək və təşəbbüsü öz əlimizə almağa imkan verəcəkdir.

Andrey Andreyviç Qromiko: Biz bu məsələni emosiyalarsız müzakirə etməliyik. Əlbəttə, bu, sultan Türkiyəsinin və Rusiya çarizminin iyrənc cinayətidir. Amma, məlum olduğu kimi, 6 il dövlətimizə rəhbərlik etmiş Leninin dövründə soyqırımla bağlı bu cür məsələlər yaranmamışdır.

Boris Nikolayeviç Ponomaryov:

Lakin o vaxt Türkiyədə inqilab idi. Bu, burjua inqilabı idi. Ona görə də indi sual yaranır, Türkiyəyə belə bir münasibəti əbədləşdirmək bizə lazımdır mı? Elə bilirəm ki, daşnaklar türklərdən çox Sovet hökumətinə nifrət edirlər. Ona görə də onlar və onların fəryadları bizim üçün meyar ola bilməz. Özü də xaricdə edilən hər şey xaricdəki ermənilərin səslərini qazanmaq üçün edilir. Odur ki, xarici ölkələrdə keçirilən cürbəcür aksiyalara istinad edilməsi, zənnimcə, inandırıcı deyildir.

Eyni zamanda, xalqın hisslərini ifadə etməsinə hansısa bir imkan yaratmaq lazımdır. Amma bunu respublika fərmanının qəbul edilməsi yolu ilə etmək lazımdır mı? Axı, bu cür fərman daimi matəm günü tətbiq etməlidir. Amma bunu qanunda təsbit etmək lazımdır mı? Axı o halda ölkəmizdə Batının hücumundan başlayaraq nə qədər matəm günlərimiz olmalıdır? Bildiyiniz kimi, biz hətta Leninin vəfatı gününü qeyd etmirik. Ona görə də mən respublika fərmanı qəbul etməyin zəruriliyinə çox şübhə edirəm.

Ermənistan Kommunist Partiyası MK-sının məktubunda ittifaq mətbuatında soyqırım haqqında məqalə dərc olunması təklif edilir. Mənə elə gəlir ki, bizim “ağır artilleriyamızı” bu məsələyə qoşmaq lazım deyil. Ermənistanda nə isə etmək, o cümlədən bəlkə də Ermənistan Kommunist Partiyası MK-sının birinci katibinin çıxışını dərc etmək lazımdır, amma qalan şeylərə, güman etmirəm ki, razılıq verməliyik. **Axı türklər öz ərazisində Sovet İttifaqına tuşlanmış nüvə raketləri yerləşdirsəydilər, bu, daha təhlükəli olardı.**

Sözümün sonunda demək istərdim ki, bütün bu təkliflərə hələ baxılmalıdır və həmin tədbirlərin hər birinin zəruriliyi bir daha ciddi şəkildə ölçülüb-biçilərək, onlar minimum səviyyədə keçirilməlidir.

Mixail Valiyevich Zimyanin

“Pravda” qəzetinin redaktoru kimi mən vaxtilə bu məsələyə dair redaksiya məqalələri dərc etmişdim. Həmin məqalələrdə soyqırımı cəmi bir abzas həsr edilmişdi. İndi isə aşkar görünür ki, ABŞ bizi Türkiyə ilə savaşıdırmaq istəyir. Biz buna yol verə bilmərik. Mən bu məsələnin MK Katibliyinin iclasında müzakirəsində iştirak etməmişəm, amma düşünürəm ki, orada hansısa tədbirlər keçirməyimiz hər halda lazımdır. Lakin bu tədbirlər dövlət qaydasında deyil, yalnız ictimai qaydada keçirilməlidir. Mənim üçün aydındır ki, respublika fərmanı Türkiyə barəsində düşmənçilik aktı olacaqdır. O, Sovet–Türkiyə münasibətlərinin hökmən kəskinləşməsinə gətirib çıxara-cacaqdır. Biz bundan heç nə qazanmayacağıq. Ona görə də yoldaş K.S.Dəmirçiyən və Ermənistan KP MK təşəbbüsü öz əllərinə almalı və sinfi mövqelərdən hərəkət etməlidirlər. Həm də bütün tədbirlər Ermənistanda ictimaiyyət xətti ilə, Türkiyəyə qarşı hər hansı hücumlar edilmədən keçirilməlidir.

Bütövlükdə mən buna tərəfdaram ki, soyqırımın 70 illiyinə həsr edilən tədbirlər yalnız tarixi-ictimai müstəvidə keçirilsin.

N.A.Tixonov: Ermənistan Kommunist Partiyası MK-sının təkliflərini oxuyanda mən çox narahat oldum. Biz Türkiyə ilə münasibətlərimizi yenidən sahmana salmağa başlamışıq. Mən bu ölkədə olarkən Türkiyə rəhbərləri Sovet İttifaqını dost dövlət adlandırıb və bildirirdilər ki, özlərinin ərazisində bizim ölkəyə tuşlanmış raketlərin yerləşdirilməsinə yol verməyəcəklər. Mənə aydındır ki, respublika fərmanı Sovet–Türkiyə münasibətlərində gərginlik yaradacaq və istər-istəməz Moskvanı bu məsələ ilə bağlayacaqlar. Sual olunur, bəs bundan kim yararlanacaq? Aydındır ki, amerikalılar yararlanacaqlar.

Türkiyədə olarkən bu ölkənin prezidenti və baş naziri 40

dəqiqə mənə Ermənistanda antitürk əhvali-ruhiyyəsinin olmamasından şikayət etdilər, bu respublikanın rəsmi şəxslərinin çıxışlarını göstərdilər. Aydınır ki, biz buna yol verməməliyik. Ümumiyyətlə, yaxşı yadda saxlamaq lazımdır ki, Dardanel də, Bosfor da türklərdədir və Montredə imzalanmış müqaviləyə əsasən onların boğazları iri bir qıfilla bağlamaq imkanı vardır.

Mən 1975-ci ildə “Pravda” qəzetində bu məsələyə dair dərc edilmiş məqaləyə baxdım. Orada soyqırımı cəmi 5 sətir ayrılmışdır. Bax, bu düzgündür. Axı, bizim ölkəmizdə daha böyük faciələr baş vermişdir. Məsələn, Belorusiyada hər dörd nəfərdən biri faşistlər tərəfindən öldürülmüşdür.

Mənə bir şey aydındır ki, indi bizim finlərlə, yunanlarla, türklərlə münasibətlərimizin sahmana düşməsi amerikalıları çox qəzəbləndirir və onlar soyqırım yubileyi vasitəsi ilə bizim qonşu ölkələrlə münasibətlərimizi korlamaq istəyirlər.

İstərdim ki, Ermənistanda, onun partiya təşkilatında zəhmətkeşlərin bütün nəsilləri ilə ciddi iş aparılsın, beynəlmiləl tərbiyə daha yaxşı təşkil edilsin, bütün hadisələr nəzarətdə saxlanılsın. Ona görə də, görünür, bu məsələni daha dərinədən götür-qoy etmək düzgün olar və onu dövlətlərarası münasibətlərə toxunmadan daha aşağı səviyyədə həll etmək lazımdır.

Qrişin Viktor Vasiliyeviç: Erməni yoldaşların hisslərini və soyqırım gününün qeyd edilmə niyyətini anlayırıq, amma düşünürəm ki, beynəlxalq şərait bizdən çox ehtiyatlı olmağı tələb edir. Amerika Konqresinin bütün qətnamələri heç də Sovet İttifaqının və Sovet Ermənistanının mənafeyi naminə qəbul olunmur. Ona görə də onlara istinad etməyimiz lazım deyil. Ümumən, soyqırım xatirə günü haqqında respublika fərmanı qəbul etməyin zəruriliyi barədə mənim çox ciddi şübhələrim var. 70 il belə bir fərmanımız olmayıb və onu qəbul etmək lazım deyil. Bəlkə də mərkəzi mətbuatda çıxış etmək, imperialist qüvvələrin millətlərarası ehtirasları qızıqdırmağa yönəlmiş fitnələrini ifşa etmək gərəkdir. Bir şey aydındır ki, artıq indi sovet adamlarını sıx birləşdirmək, onları

beynəlmiləlçilik ruhunda tərbiyələndirmək məqsədi ilə Ermənistanın bütün partiya təşkilatını səfərbər etmək lazımdır.

Viktor Mixaloviç Çebrikov: Mən qeyd etmək istəyirəm ki, 1965-ci ildən başlayaraq biz, demək olar, hər il Ermənistan Kommunist Partiyasının MK-sı ilə birlikdə soyqırımın anılması ilə bağlı bütün məsələlərlə məşğul olmağa məcburuq. Respublika əhalisi arasında gərginlik hər halda vardır və çox güclüdür. Həqiqətən, orada hər bir ailənin keçmiş nəsində soyqırım qurbanları var.

Ona görə də respublikada artıq keçirilən tədbirlərdən kəskin dönüşə, zənnimcə, yol verə bilmərik. Övvəllər keçirilən tədbirlərin hamısını, görünür, saxlamaq lazımdır, əlbəttə, Türkiyə ilə münasibətlərdə heç bir gərginliyə yol vermədən. Həm də nəzərə almaq lazımdır ki, respublika fərmanından başqa, olanlar isə respublikada keçirilmiş və qəbul olunmuşdur. Biz xalqın artıq alışdığı tədbirlərdən imtina edə bilmərik.

Bizim təkliflərimizə gəlincə, onlar, əlbəttə, yaxşıca götür-qoy etmək və zərurət olarsa, bir qədər sonra onlara qayıtmaq lazımdır.

N.A.Tixonov: Axı, Leninin dövründə bunlar olmayıb.

V. M. Çebrikov: Ümumən, biz, görünür, yeni heç nə tətbiq etmədən, keçmişdə keçirilən tədbirləri saxlaya bilərik.

A.A.Qromıko: Respublika rəhbərliyi yaxşıca işləməlidir.

M.S.Qorbaçov: Bizdə şübhə yaranmasaydı, Katiblik bu məsələni MK-nın Siyasi Bürosunun müzakirəsinə çıxarmazdı. Düşünürəm ki, bugünkü müzakirə məsələ haqqında biliyimizi artırdı və biz düz eləmişik ki, məsələni bu iclasın müzakirəsinə çıxarmışıq. K.S.Dəmirçiyandan başqa, heç kəsin verilmiş təkliflərdən hələ xəbəri yoxdur və kimsənin onlardan xəbərdar olması lazım deyildir. Ümumən, biz yeni tədbirlərin keçirilməsinə, görünür, razılıq verməməliyik.

Vasili Vasliyeviç Kuznetsov: Doğrudur.

M.S.Qorbaçov: Amma keçmişdə keçirilən tədbirlərdən də geri çəkilmək, yaqın, lazım deyildir.

A.A.Qromiko: Köhnələri də yeni qayda ilə keçirmək olar.

M.S.Qorbaçov: Görünür, razılaşmaq olardı ki, soyqırımın xatırladıldığı məqalə yalnız "Pravda"-da dərc edilsin.

Ermənistanda keçiriləcək tədbirlərə gəlcə, biz prinsipial, sinfi mövqeyimizə əsaslanmalıyıq, ağırlıq mərkəzini keçmişə deyil, Sovet Ermənistanında olan naliyyətlərə, respublikanın, onun kommunistlərinin yerinə yetirməli olduqları vəzifələrə keçirməliyik.

Məsələn, Sov. İKP MK-da Yerevan şəhərinin gələcək inkişafı məsələsinə baxmaq tapşırığımız vardır. Bəlkə soyqırımın ildönümü ərəfəsində bu məsələyə dair qərar qəbul edilsin.

Hesab edirəm ki, yoldaş Dəmirçiyan, erməni kommunistlərinin daha əzmlı və daha fəal hərəkət etməsinin zəruriliyi burada düzgün qeyd olundu. Əgər soyqırım ildönümü ilə əlaqədar hansısa məsələlər qarşıya çıxarsa, respublika partiya təşkilatının bu məsələləri partiyanın Mərkəzi Komitəsi qarşısında qaldırmağa həmişə imkanı var.

Görünür, biz MK-nın Siyasi Bürosunun qərarında yazı bilərdik ki, Ermənistan Kommunist Partiyasının MK-sına 1985-ci ilin aprelində tamam olan soyqırımın ildönümünü Ermənistan Kommunist Partiyası MK-sının təkliflərinə əsaslanaraq və MK-nın Siyasi Bürosunda olmuş fikir mübadiləsinə nəzərə alaraq, ənənəvi təşəkkül tapmış ictimai tədbirlərin həyata keçirilməsi yolu ilə qeyd etməyə icazə verilir. Eyni zamanda, "Pravda" qəzetinin redaksiyasına tapşırmaq olardı ki, bu barədə redaksiya məqaləsi ilə çıxış etsin və bizim Sovet Federasiyasının tərkibində erməni xalqının qazandığı tarixi nailiyyətləri əks etdirdsin. Siyasi Büronun üzvləri. Doğrudur. Qərar qəbul olunur."

SALYANA KÖÇÜRÜLMƏ

QARABAĞLININ ŞƏHİDLƏRİ

Uşaq evində böyümüş Türk komando Er Murad Akman şəhid olmamışdan əvvəl Türk millətinə yazdığı məktubu həyəcansız oxumaq mülkün deyil. Bu məktub türk-müsəlman təfəkküründə vətənə və insanlığa sevginin şəhidliyə inamın ən yüksək nümunəsidir. Bu məktub təkcə bir fərdin şəxsi düşüncəsi deyil, milli düşüncənin təzahürüdür. Bu məktubu oxumağa və düşünməyə dəyər.

Şəhid Jandarma Komando Er Murat Akman: “Mən, bu vətənin bir övladıyam və vətənimə olan borcumu canımla ödədim! Siz də bu vətənə sahib çıxın!.

Şəhid Jandarma Komando Er Murat Akmanın Türk millətinə son məktubu!

Şəhid Jandarma Komando Er Murat Akmanın son məktubu,

Məktubunda ailəsi olmadığı üçün Türk millətinə səslənmiş və bu ifadələri işlətmisdir.

“Bu yazı bir Komando Er məktubudur və siz bu məktubu qəzetdən oxuyursunuzsa demək mən artıq şəhid olmuşam.

Bir ailəm olsaydı bu məktubu onlara yollamaq istərdim amma təəssüf ki yoxdu.

Mən də sizlərə yazıram ey, Türk milləti!

Məni tanıyırsınız amma mən Sizin üçün canımı verdim. Mən sizin üçün soyuqda , ayazda növbə çəkdim.

Mən sizin üçün ac qaldım, susuz qaldım.

Mən sizin üçün ölümə burun-buruna gəldim.

Və sonunda bu vətənə canımı fəda etdim.

Sizdən tək bir istəyim var...

Nə olur bir-birinizi sevin!

Təlim mərkəzində hər televiziya baxanda bir-birinizi öldürdüyünüzü, bir-birinizin canını yandırdığınızı gördüm.

Mənim üçün bir-birinizlə savaşımayın!

Mənim üçün bir-birinizi üzməyin!

Mənim üçün, bu vətən üçün əl-ələ verin!

Mən, bu vətənin bir övladıyam və vətənimə olan borcumu canımla ödədim.

Siz də bu vətənə sahib çıxın.

Haqqınızı halal edin".

VƏTƏNİ SEVMƏK İMANDANDIR!

Şəhidlik haqqında müqəddəs Qurani-Kərimdə olan ayələr.

- Allah yolunda öldürülənlərə (şəhid olanlara) “ölü” deməyin. Əksinə, onlar (Allah dərgahında) diridirlər, lakin siz bunu dərk etmirsiniz. (Bəqərə surəsi 154)

- Əgər Allah yolunda öldürülər və ya ölərsinizsə, Allahın sizi bağışlaması və rəhm etməsi şübhəsiz ki, (kafirlərin dünyada) topladıqları şeylərdən (sərvətdən) daha xeyirlidir. (Ali İmran surəsi 157)

- Allah yolunda öldürülənləri (şəhid olanları) heç də ölü zənn etmə! Əsl həqiqətdə onlar diridirlər. Onlara Rəbbi yanında ruzi (cənnət ruzisi) əta olunur. (Ali İmran surəsi 169)

- Onlar Allahın Öz mərhəmətindən onlara bəxş etdiyi nemətə (şəhidlik rütbəsinə) sevinir, arxalarınca gəlib hələ özlərinə çatmamış (şəhidlik səadətinə hələ nail olmamış) kəslərin (axirətdə) heç bir qorxusu olmayacağına və onların qəm-qüssə görməyəcəklərinə görə şadlıq edirlər. (Ali İmran surəsi 170)

- Onlar Allahdan gələn nemət və mərhəmətə görə, həm də Allahın möminlərin mükafatını puça çıxarmayacağına görə sevinəcək olurlar. (Ali İmran surəsi 171)

- Allaha və Peyğəmbərə itaət edənlər (axirətdə) Allahın nemətlər verdiyi nəbilər (peyğəmbərlər), siddiqlər (tamamilə doğru

danışanlar, etiqadı dürüst, peyğəmbərləri hamıdan əvvəl təsdiq edən şəxslər), şəhidlər və salehlərlə (yaxşı əməl sahibləriylə) bir yerdə olacaqlar. Onlar necə də gözəl yoldaşlardır! (Nisa surəsi 69)

- Elə isə, qoy dünyanı verib əvəzində axirəti satın alanlar Allah yolunda vuruşsunlar. Hər kim Allah yolunda vuruşaraq ölərsə və ya (düşməne) qalib gələrsə, ona böyük mükafat verəcəyik. (Nisa surəsi 74)

- De: “Biz Allahın Özü tərəfindən və ya bizim əlimizlə sizi əzaba düçar etməsini gözlədiyimiz halda, siz bizlərə ancaq iki yaxşı işdən (zəfər çalmaqdan və şəhid olmaqdan) birinin gəlməsini gözləyirsiniz? Doğrusu, biz də sizinlə birlikdə gözləməkdəyik”! (Tövbə surəsi 52)

- Allah yolunda hicrət edənlərə, sonra (bu yolda) öldürülənlərə, yaxud ölənlərə Allah, həqiqətən, gözəl ruzi (cənnət ruzisi) verəcəkdir. Şübhəsiz ki, Allah ruzi verənlərin ən yaxşısıdır! (Həcc surəsi 58)

- (Ey möminlər!) Kafirlərlə (döyüş meydanında) qarşılaşdığınız zaman boyunlarını vurun. Nəhayət, onları məğlub (əzib şilküt) etdikdə, (qaçmasınlar deyə, əl-ayaqlarını) kəndirlə möhkəm bağlayın. Sonra da müharibə bitdikdə onları ya (boyunlarına minnət qoyub) məccani, ya da fidyə müqabilində azad edin! (İstəsəniz əsirləri bağışlayıb pulsuz-parasız azad edərsə, ya onları mübadilə edərsə, ya da müəyyən məbləğ pul, mal müqabilində buraxarsınız). (Əmr) budur! Əgər Allah istəsəydi, onlardan (başqa cür – müharibəsiz də) intiqam ala bilərdi. Lakin O sizi biri-birinizlə imtahana çəkmək üçün (vuruşmağınızı əmr etdi). Allah Öz yolunda öldürülənlərin əməllərini əsla puç etməz. (Məhəmməd surəsi 4)

Salyan rayonu Qarabağlı kəndi qərribə və oxşar talelərin birləşdiyi bir məkandır. Nədən Qarabağlı? Vaxtilə Qarabağın dilbər güşəsi olan Ağdam rayonu Abdal Gülablı kəndindən buraya köçmək məcburiyyətində qalmış Qarabağdan olan əhali buranın ilk sakinləridir. İllər sonra türk düşməni İosif Stalinin qərarı ilə öz

dogma yurd-yuvalarını tərk etməyə məhkum edilmiş Qərbi Azərbaycanın əsrarəngiz gözəlliyi ilə insanları heyran edən Dərələyəz mahalının Terp (kəndin əksər sakinləri), Tarp, Köçbəy, Gindivas, Her-Her kəndlərinin əhalisinin bir qismi burada məskunlaşıb. Necə deyərlər köç üstünə köç gəlib. Araşdırmalar zamanı o da məlum oldu ki, vaxtilə Qərbi Azərbaycanın Qarakilsə mahalından köçən bir qrup əhali məhz Ağdam rayonunun Abdal Gülablı kəndində məskunlaşıb. Sonralar eyni taleyi yaşayan bu insanları daha bir müqəddəs vəzifə birləşdirdi. Bu vəzifə Azərbaycan torpaqları uğrunda müharibəyə qoşulmaq amalı idi. Qarabağlı kəndinin bir-birinə qaynayıb qarışmış camaatı eyni əqidə uğrunda silaha sarıldılar. Qarabağlı kəndinin onlarla şəhidi var. Bu onu göstərir ki, onlar öz qan yaddaşına laqeyd deyillər vaxtilə məruz qaldıqları ağrı-acı onları könüllü olaraq vətən torpaqları uğrunda gedən savaşa qoşulmağa sövq etdi. Qarabağlı kəndində doğulmuş ziyalı Teyyub Həsənov “Sizə yaşanmamış ömür borcluyuq” adlı kitabında Qarabağlı şəhidləri haqqında dolğun məlumat verərək onların ailə hekayələrini geniş işıqlandırmışdır. Azərbaycanın ərazi bütövlüyü uğrunda şəhid olmuş bu şəxslərin adlarını burada qeyd etməklə onların müqəddəs ruhları qarşısında ehtiramımızı bildiririk. Hazırkı araşdırmamızın mövzusu Qərbi Azərbaycandan Salyana köçürülən şəxslər olduğu üçün bu icmanın üzvü olan ailələrdən Qarabağda şəhid olan vətən oğulları barəsində dolğun bioqrafik məlumatlar çatdırmağa çalışacağıq. Şəhidlər ölməz, Vətən bölünməz!

Xəlilov Nəsimi Məmmədağa oğlu (9 sentyabr 1973-cü ildə anadan olub, 28 iyun 1992-ci ildə şəhid olub)

Qubadov Vüqar Hicran oğlu (7 fevral 1973-cü ildə anadan olub, 19 sentyabr 1992-ci ildə şəhid olub)

Ağayev Bəxtiyar Vaqif oğlu (4 iyul 1972-ci ildə anadan olub, 6 yanvar 1993-cü ildə şəhid olub)

Hacıyev Təhsin Fikran oğlu (27 aprel 1973-cü ildə anadan olub, 31 avqust 1993-cü ildə şəhid olub)

İsayev İlham Ağaverdi oğlu (16 iyul 1970-ci ildə anadan olub, 1993-cü ildə şəhid olub)

Süleymanov Nemət Əli oğlu (15 aprel 1975-ci ildə anadan olub, 17 yanvar 1994-cü ildə şəhid olub)

Qurbanov Zaur Balayar oğlu (27 iyul 1972-ci ildə anadan olub, 20 yanvar 1994-cü ildə şəhid olub)

Səfərov Qulam Ədalət oğlu (8 iyun 1973-cü ildə anadan olub, 9 fevral 1994-cü ildə şəhid olub)

Mirzəyev Arif İnşallah oğlu (8 mart 1975-ci ildə anadan olub, 12 fevral 1994-cü ildə şəhid olub)

Soltanov Xosrov Qabil oğlu (1 fevral 1970-ci ildə anadan olub, 1994-cü ildə şəhid olub)

Kərimov Elçin Nadir oğlu (21 noyabr 1971-ci ildə anadan olub, 16 fevral 1994-cü ildə şəhid olub)

Baxşiyev Xəliləğa Məhyəddin oğlu (17 fevral 1965-ci ildə anadan olub, 1997-ci ildə şəhid olub)

Piriyev Oqtay Məzahim oğlu (17 avqust 1969-cu ildə anadan olub, 17 aprel 1994-cü ildə şəhid olub)

Ağayev İslam Tapdıq oğlu (11 avqust 1966-cı ildə anadan olub, 13 sentaybr 1993-cü ildə şəhid olub)

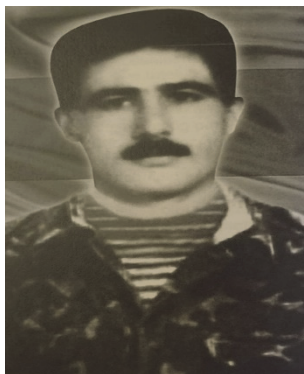
Həsənov Vidadi Fərəhman oğlu (20 dekabr 1975-ci ildə anadan olub, 17 may 1994-cü ildə şəhid olub)

Nuriyev Tale Gülxan oğlu (24 noyabr 1985-ci ildə anadan olub, 1 may 2005-ci ildə şəhid olub)

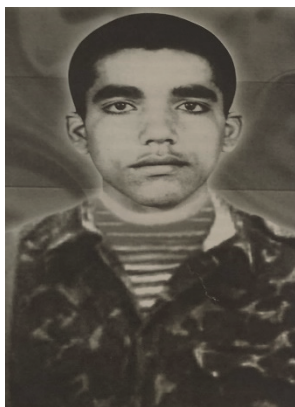
Daşdəmirov Elmar Seymur oğlu (23 noyabr 2001-ci ildə anadan olub, 18 oktyabr 2020-ci ildə şəhid olub)

Qasimov Elməddin Aqil oğlu (9 avqust 1999-cu ildə anadan olub, 29 oktyabr 2020-ci ildə şəhid olub)

Şirəliyev Kənan Telman oğlu (3 fevral 2001-ci ildə anadan olub, 6 noyabr 2020-ci ildə şəhid olub).

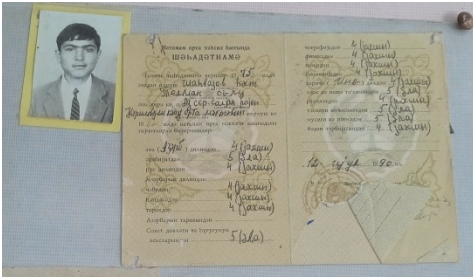
Şəhid Həsənov Cəmil Hüseyn oğlu. Əslən Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalındandır. O, 23 sentyabr 1967-ci il tarixində Salyan rayonunun Qarabağlı kəndində anadan olub. 1975-1985-ci ildə Qarabağlı kənd orta məktəbini bitirib. 1986-1988-ci illərdə SSRİ Silahlı Qüvəlləri tərkibində Çita şəhərində həqiqi hərbi xidmət keçmişdir. 6 iyun 1992-ci il tarixində könüllü olaraq döyüşə gedib. Gəncə şəhərində 123 saylı hərbi hissədə döyüş hazırlığı keçib. 19 sentyabr 1992-ci ildə Əsgəran əməliyyatı zamanı şəhid olub.

Şəhid Rəhimov Rəhim Abdulkərim oğlu. 1970-ci ildə Salyan rayonunun Qarabağlı kəndində anadan olub. 1977-1987-ci illərdə Qarabağlı kənd orta məktəbində orta təhsil alıb. 1988-1990-cı illərdə Sovet Ordusu sıralarında Murmansk şəhərində həqiqi hərbi xidmət keçib. Anası Zeynəb xanım əslən Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalındandır. Dərələyəz mahalının Terp kəndindən Salyana deportasiya edilib. Könüllü olaraq müharibəyə gedib və 5 may 1993-cü ildə şəhid olub.

Şəhid Şahbazov Həsən Telman oğlu.

2 yanvar 1975-ci il tarixdə Salyan rayonunun Qarbağlı kəndində anadan olub. Əslən Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalındandır. O, 1982-1992-ci il tarixlərində Kərimbəyli kənd orta məktəbində orta təhsil alıb. 1992-ci ilin yaz ayında hərbi xidmətə gedib. Qardaşı Rauf Şahbazovun sözlərinə görə o, əvvəlcə Cəlilabadın Göytəpə qəsəbəsindəki hərbi hissədə xidmət keçib. Oradan Ağcabədi rayonunda yerləşən hərbi hissəyə göndərilib. Ağdam-Füzuli istiqamətində gedən döyüşlərdə igidcəsinə vuruşub. 20 avqust 1993-cü il tarixində şəhid olub.

Salyan rayonunun Kərimbəyli kənd orta məktəbi hazırda onun adını daşıyır.

Şəhid Mustafayev Eynulla Əziz oğlu.

18 dekabr 1958-ci ildə Salyan rayonunun Qarabağlı kəndində anadan olmuşdur. Əslən Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalındandır. O, 1966-1976-cı ildə Qarabağlı kənd orta məktəbini bitirib. 1976-cı ildə M.Ə.Rəsulzadə adına BDU-nin mexanika-riyaziyyat fakültəsinə daxil olmuşdur. O, 1981-ci ildə ali təhsilini başa vurduqadan sonra 1985-ci ilə qədər təyinatla Cəlilabad rayonunun Göytəpə qəsəbəsində müəllim kimi çalışıb. 1985-ci ildən 1993-cü ilə qədər isə 28 saylı Texniki peşə məktəbində pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olub. 1993-cü ilin sentyabr ayından Salyan rayon Peyk kənd tam orta məktəbində riyaziyyat müəllimi işləyib. 1993-cü ilin oktyabr ayında könüllü olaraq cəbhəyə getmişdir. 4 yanvar 1994-cü il tarixində 706 saylı hərbi hissənin 5-ci taborunun tağım komandiri kimi Ağdam rayonunun Güllücə kəndi uğrunda gedən döyüşlərdə iştirak edib. 6 yanvar 1994-cü il tarixində Ağdam rayonunda düşmənin snayper gülləsinə tuş gələrək şəhid olmuşdur.

Şəhid Şahbazov Zaur Əsgər oğlu.

10 avqust 1975-ci ildə Salyan rayonunun Qarabağlı kəndində anadan olub. Əslən Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalındandır. Zaur Şahbazov 1982-1992-ci il tarixlərində Salyan rayonun Kərimbəyli kəndində orta təhsil almışdır. O, 15 oktyabr 1992-ci il tarixində Azərbaycanın ərazi bövlüyü uğrunda gedən savaşa qatılmışdır. 2 fevral 1994-cü il tarixinə qədər ön cəbhədə vuruşmuş 2 fevral tarixində Füzuli rayonu uğrunda gedən döyüşlərdə şəhid olmuşdur.

Allahverənov Rövşən Məmməd oğlu.

14 mart 1970-ci ildə Salyan rayonun Qarabağlı kəndində anadan olub. Əslən Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalındandır. R.Allahverənov 1986-cı ildə Qarabağlı kənd orta məktəbini, sonra isə 104 saylı Salyan Texniki Peşə məktəbini bitirmişdir. 1988-1990-cı illərdə SSRİ Silahlı Qüvvələri tərkibində Krasnoyarsk şəhərində həqiqi hərbi xidmətdə olmuşdur. 12 sentyabr 1992-ci ildə

könüllü olaraq müharibəyə gedib. Ağdam rayonu Əfətli kəndi uğrunda gedən döyüşlərdə qəhrəmanlıq göstərib. 13-15 aprel 1994-cü il tarixində məzuniyyətdə olub. 7 may 1994-cü il tarixində şəhid olub.

Şəhid Muradov Faiq Valeh oğlu.

22 iyun 1982-ci ildə Salyan rayonun Qarabağlı kəndində anadan olub. Əslən Dərələyəz mahalındandır. Salyan rayonu Qarabağlı kənd orta məktəbində orta təhsil alıb. 2000-ci ilin aprel ayında Daşkəsən rayonunun Toğana ərazisində hərbi xidmətə başlayıb və Alxançallı kəndində hərbi xidmətini davam etdirib. 7 oktyabr 2000-ci ildə şəhid olub.

Şəhid Mustafayev Samir Elşən oğlu.

O, 15 mart 1995-ci il tarixində Salyan rayonunun Qarabağlı kəndində anadan olub. Əslən Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalındandır. 2002-2013-cü illərdə 2 saylı Qarabağlı kənd orta məktəbində təhsil alıb. 2013-cü ildə həqiqi hərbi xidmətə çağırılıb.

Azərbaycan Ordusunun əsgəri olan Samir Mustafayev 2020-ci il sentyabrın 27-də Azərbaycan Silahlı Qüvvələri tərəfindən Ermənistanın işğalı altında olan ərazilərin azad edilməsi və Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün bərpa olunması üçün başlanan Vətən müharibəsində iştirak etmişdir. Cəbrayılın, Füzulinin, Xocavəndin azadlığı uğrunda gedən döyüşlərdə vuruşmuşdur. Samir Mustafayev 2020-ci il noyabrın 7-də döyüş tapşırığının yerinə yetirilməsi zamanı şəhid olmuşdur.

Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün təmin edilməsi uğrunda döyüş əməliyyatlarına qatılan və hərbi hissə qarşısında qoyulmuş tapşırıqların icrası zamanı vəzifə borcunu şərəflə yerinə yetirdiyi üçün Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin 2020-ci il 15 dekabr tarixli Sərəncamına əsasən Samir Mustafayev ölümündən sonra "Vətən uğrunda" medalı ilə təltif edilib.

Azərbaycanın Füzuli rayonunun işğaldan azad edilməsi uğrunda aparılan döyüş əməliyyatlarına qatılaraq şəxsi igidlik və şücaət nümayiş etdirdiyinə görə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 2020-ci il 24 dekabr tarixli Sərəncamına əsasən Samir Mustafayev ölümündən sonra "Füzulinin azad olunmasına görə" medalı ilə təltif edilib.

Azərbaycan ərazilərinin işğaldan azad olunması zamanı döyüş tapşırıqlarını yerinə yetirən zaman mərdliyin və igidliyin göstəril-

məsinə görə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 2020-ci il 18 dekabr tarixli Sərəncamına əsasən Samir Mustafayev ölümündən sonra "İgidliyə görə" medalı ilə təltif edilib.

Azərbaycanın Cəbrayıl rayonunun işğaldan azad edilməsi uğrunda aparılan döyüş əməliyyatlarına qatılaraq şəxsi igidlik və şücaət nümayiş etdirdiyinə görə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 2020-ci il 24 dekabr tarixli Sərəncamına əsasən Samir Mustafayev ölümündən sonra "Cəbrayılın azad olunmasına görə" medalı ilə təltif edilib.

Azərbaycanın Xocavənd rayonunun işğaldan azad edilməsi uğrunda aparılan döyüş əməliyyatlarına qatılaraq şəxsi igidlik və şücaət nümayiş etdirdiyinə görə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 2020-ci il 25 dekabr tarixli Sərəncamına əsasən Samir Mustafayev ölümündən sonra "Xocavəndin azad olunmasına görə" medalı ilə təltif edilib.

Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyünün bərpa edilməsi uğrunda gedən döyüş əməliyyatlarında iştirak edərək igidlik və mərdlik göstərmiş, hərbi hissə qarşısında qoyulmuş tapşırıqların icrası zamanı vəzifə borcunu şərəflə yerinə yetirərək şəhid olmuş Samir Mustafayev 3-cü dərəcəli "Vətənə xidmətə görə" ordeni ilə təltif edilib.

Şəhid Xanəliyev Alıbab Elşən oğlu, O, 22 yanvar 2002-ci ildə Salyan rayonunun Təzəkənd kəndində anadan olmuşdur. Əslən Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalındandır. 24 yanvar 2020-ci ildə həqiqi hərbi xidmətə çağırılıb. Subay idi. Albaba Xanəliyev 2020-ci ildən Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin sıralarında müddətli həqiqi hərbi xidmət qulluqçusu idi.

Azərbaycan Ordusunun əsgəri olan

Albaba Xanəliyev 2020-ci il sentyabrın 27-də Azərbaycan Silahlı Qüvvələri tərəfindən Ermənistan işğalı altında olan ərazilərin azad edilməsi üçün başlanan Vətən müharibəsində iştirak etmişdir. Füzulinin, Xocavəndin və Şuşanın azadlığı uğrunda gedən döyüşlərdə vuruşmuşdur. Albaba Xanəliyev 5 noyabr 2020-ci ildə Şuşa istiqamətində döyüş tapşırığının yerinə yetirilməsi zamanı şəhid olmuşdur.

Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün təmin edilməsi uğrunda döyüş əməliyyatlarına qatılan və hərbi hissə qarşısında qoyulmuş tapşırıqların icrası zamanı vəzifə borcunu şərəflə yerinə yetirdiyi üçün Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 15.12.2020-ci il tarixli Sərəncamına əsasən Albaba Xanəliyev ölümündən sonra "Vətən uğrunda" medalı ilə təltif edildi.

Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün təmin edilməsi uğrunda döyüş əməliyyatlarına qatılan və hərbi hissə qarşısında qoyulmuş tapşırıqların icrası zamanı vəzifə borcunu şərəflə yerinə yetirdiyi üçün Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Sərəncamına əsasən Albaba Xanəliyev ölümündən sonra "Cəsur döyüşçü" medalı ilə təltif edildi.

Azərbaycanın Xocavənd rayonunun işğaldan azad edilməsi uğrunda aparılan döyüş əməliyyatlarına qatılaraq şəxsi igidliyi və şücaəti nümayiş etdirdiyinə görə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 25.12.2020-ci il tarixli Sərəncamına əsasən Albaba Xanəliyev ölümündən sonra "Xocavəndin azad olunmasına görə" medalı ilə təltif edildi.

Azərbaycanın Füzuli rayonunun işğaldan azad edilməsi uğrunda aparılan döyüş əməliyyatlarına qatılaraq şəxsi igidliyi və şücaəti nümayiş etdirdiyinə görə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 25.12.2020-ci il tarixli Sərəncamına əsasən Albaba Xanəliyev ölümündən sonra "Füzulinin azad olunmasına görə" medalı ilə təltif edildi.

Azərbaycanın Şuşa rayonunun işğaldan azad edilməsi uğrunda aparılan döyüş əməliyyatlarına qatılaraq şəxsi igidliyi və şücaəti nümayiş etdirdiyinə görə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 29.12.2020-ci il tarixli Sərəncamına əsasən Albaba Xanəliyev ölümündən sonra "Şuşanın azad olunmasına görə" medalı ilə təltif edildi.

Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün təmin edilməsi uğrunda döyüş əməliyyatlarına qatılan və hərbi hissə qarşısında qoyulmuş tapşırıqların icrası zamanı vəzifə borcunu şərəflə yerinə yetirdiyi üçün Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Sərəncamına əsasən Albaba Xanəliyev ölümündən sonra III dərəcəli "Vətənə xidmətə görə" ordeni ilə təltif edildi.

ULUXANLI VƏ YENİ ULUXANLI

Qərbi Azərbaycanın Zəngibasar rayonunun Uluxanlı kəndindən Salyan rayonuna deportasiya edilmiş əhali kompakt şəkildə Salyan rayonunun Yeni Uluxanlı kəndində məskunlaşmışlar.

Hazırda Ermənistanda şəhər, əvvəllər Zəngibasar rayonunun (Masis rayonu) mərkəzi idi. Şəhər *Uluxanlı*, *Nərimanlı* və *Zəngibasar* kəndlərinin birləşməsiylə yaradılmışdır.

Azərbaycanlıların qədim yaşayış yeri olan Uluxanlı, 1950-ci ildə "*Masis*" (Ağrı dağının erməni dilindəki adlarından biri) adıyla adlandırılmışdır.

"İrəvan əyalətinin müfəssəl dəftəri"ndə (1590-cı il) kənd Karbi nahiyyəsinin Uluxanbəyli qışlağı, "İrəvan əyalətinin icmal dəftəri"ndə (1728) isə Qırxbulaq nahiyyəsinin Uluxanlı kəndi kimi qeydə alınmışdır. Sonrakı mənbələrdə də (1831, 1873, 1886 və s.) kəndin adı Uluxanlı göstərilmişdir.

Rus ordusunun İrəvan şəhərinin ətraf bölgələrini işğal etdiyi zaman həmin ərazilərdən müsəlman əhalisinin didərgin edilməsi haqda Paskeviç 1827-ci il iyulun 27-də qraf Nesselorda göndərdiyi məktubunda bildirmişdi ki, qüvvətli Uluxanlı tayfasından 600 ailə Bəyazidə qaçmışlar.

Ermənistan SSR Ali Sovetinin 19 sentyabr 1950-ci il fərmanı ilə Uluxanlı dəmir yolunun adı dəyişdirilərək *Masis* adlandırılmışdır.

1983-cü il aprelin 24-də ermənilər genosid gününü bəhanə edərək Masis (Zəngibasar) rayonunun mərkəzində (Uluxanlıda) azərbaycanlılar yaşayan evlərə basqınlar etmiş, qəsəbədəki qəbiristanlıqda qəbir daşlarını qırıb dağıtmışdılar. Müdafiəsiz əhali Türkiyə sərhədinə sığınmağa məcbur olmuşdu. Yalnız hərbiçilər işə qarışıqdan sonra azğınlıqlara son qoyulmuşdu. (Xəlilov İ., "Zəngibasar necə dağıldı" məqaləsi, "Vətən səsi" qəzeti, № 39, 10 oktyabr 1991-ci il).

Uluxanlı oykonimini itirmək üçün ermənilər onun adını düz dörd dəfə dəyişmişlər. 1920-ci illərdə kəndin qədim Uluxanlı adı dəyişdirilərək N.Nərimanovun şərəfinə Nərimanlı, 1937-ci il dekabrın 31-də yenidən dəyişdirilərək Zəngibasar qoyulmuşdur. Ondan sonra qısa bir müddətdə Zəngi çayının Razdan adlandırılması ilə bağlı kəndin adı da Razdan qoyulmuş, lakin 1950-ci il iyulun 31-də bu ad da Masis ilə əvəz edilmişdir. 1971-ci ildə kənd şəhər tipli qəsəbəyə çevrilmişdir.

Burada 1831-ci ildə 1737 nəfər, 1873 - cü ildə 2968 nəfər, 1886-cı ildə 3062 nəfər, 1897-ci ildə 2757, 1908-ci ildə 3171 nəfər, 1914 - cü ildə 3488 nəfər, 1918-ci ildə 3173 nəfər, 1919 - cu ildə 8000 nəfər yalnız azərbaycanlı yaşamışdır.

1919-cu ilin sonunda azərbaycanlılar ermənilərin təcavüzünə məruz qalaraq deportasiya olunmuşdur. İndiki Ermənistanda sovet hökuməti qurulandan sonra sağ qalan azərbaycanlılar doğma

evlərinə dönə bilmişdir. Burada 1922-ci ildə 1882 nəfər, 1926-cı ildə 1948 nəfər, 1931-ci ildə 1781 nəfər azərbaycanlı, 5 erməni, 25 kürd yaşamışdır.

1948-1949-cu illərdə SSRİ hökumətinin xüsusi qərarı ilə azərbaycanlılar zorla Azərbaycana köçürülmüşdür. 1950-ci illərdə köçürülən azərbaycanlıların bir hissəsi yenidən geriye - Uluxanlıya dönmüşdür. 1988-ci ilin noyabr-dekabr aylarında azərbaycanlılar son nəfərinə kimi Ermənistan dövləti tərəfindən deportasiya olunmuşdur. İndi ermənilər yaşayır.

1948-1949-cu illərdə kəndin əhalisi zorla Azərbaycanın Əli Bayramlı (indiki Şirvan şəhəri) rayonuna deportasiya olunmuş, boşalmış azərbaycanlı evlərində müxtəlif xarici ölkələrdən köçürülüb gətirilmiş ermənilər yerləşdirilmişlər.

Sonralar Uluxanlıdan deportasiya olunmuş əhalinin bir qismi geri qayıtsa da, 50-ci illərdən etibarən artıq kənddə ermənilər üstünlük təşkil etməyə başlamışlar.

1988-ci ildə Uluxanlı qəsəbəsinin azərbaycanlı əhalisi növbəti soyqırımı ilə üz-üzə dayanmış, həmin hadisələr zamanı erməni qaniçənləri səkkiz nəfər soydaşımızı vəhşicəsinə qətlə yetirmişlər. Hazırda uluxanlıların çoxu Bakı şəhərində yaşayır.

Uluxanlıda 1918-ci ildə 4000 nəfər əhali yaşamışdır. Andranikin şəxsi rəhbərliyi altında silahlı quldur dəstələri kəndi yerlə-yeksan etmiş, qadına, uşağa məhəl qoymadan əhalini ucdan-tutma qılıncdan keçirməyə cəhd göstərmişlər. 1922-ci ildə kəndə qayıdanların sayı 1800 nəfər olmuşdur.

Yeni Uluxanlı (əvvəlki adı: **Aydınqün**) - Azərbaycan Respublikasının Salyan rayonunun inzibati ərazi vahidində kənd. 12 fevral 2008-ci il tarixli 548-IIIQ sayılı Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə Salyan rayonunun Yolüstü kənd inzibati ərazi dairəsi tərkibindəki Aydınqün kəndi Yeni Uluxanlı kəndi adlandırılmışdır.

Aydingün Salyan rayonunun Qaracala inzibati ərazi vahidində qəsəbədir. Kür çayının sahilində, Şirvan düzündə yerləşir. Bu ad Sovet hakimiyyəti illərində (1965) verilmiş adlardandır. Oykonim "Xoş gun; firavan həyat" mənasındadır.

Kənddə ilkin yaşayış XIX əsrin ortalarına təsadüf etmişdir. Həmçinin Qərbi Azərbaycanda da eyniadlı yaşayış yeri mövcuddur. Ermənistan SSRİ-nin Masis rayonundan buraya köçürülmüşlər. Əhalisi 2013-cü il üzrə 3.000 nəfərdir. Burada çoxlu vətəgələr olub və indi də vətəgələr qorunur. Kənddə "İmam Zaman" məscidi dini icması fəaliyyət göstərir.

Yolüstü kəndinin müharibə iştirakçılarının siyahısı

Həsənov Fərhad Tofiq oğlu
Məmmədov Mahir Nuru oğlu
Müslümov Rizvan Maqsud oğlu
Süleymanov Nağı Aydın oğlu
Nəbiyev Nağı Təvəkkül oğlu
Hüseynov Bəhrəm Sabir oğlu
Hüseynov Nəsimi İsmət oğlu
Əliyev İntiqam Vilayət oğlu
Əsgərov Səyyad Tağı oğlu
İdrisov Orxan Vidadi oğlu
Əliyev Zülfüqar Əkbər oğlu
Hacıyev Fərid Ruhlan oğlu
İsmayılov Bəxtiyar Feyruz oğlu
Məmmədov Marif Əhməd oğlu
Məmmədov İlqar Şəmil oğlu
Məmmədov Müsafir Nuru oğlu
Əliyev Sahib Südef oğlu
Müslümov Maqsud Rizvan oğlu
Əliyev Tahir Əli oğlu

İsmayılov Əbülfəz Bəxtiyar oğlu
İsmayılov Yaşar Oruc oğlu

Nəcəfov Əliəğa Kamo oğlu .1955-ci ildə Salyan rayon Aydıngün (indiki Yeni Uluxanlı) kəndində anadan olmuşdur. Aydıngün kənd məktəbində 8-ci sinfə kimi təhsil almış, sonra Bakıda 4 saylı texniki peşə məktəbini bitirmişdir. Motorist ixtisasına yiyələnəndən sonra iki illik xidmətə - Kalininqrada yollanmış, sonra Moskvada- Podolska xüsusi hərbi məktəbini bitirərək zabıt olmuşdur. Əfqanıstan müharibəsində 1978-ci ildə

yola düşmüşdür. Müharibədən sonra Simuzər xanımla evlənmiş, 3 uşağı dünyaya gəlmişdir. 93-cü ilin aprel ayından yenidən cəbhəyə yollanmış, Salyanlılardan ibarət könüllü batalyon yaratmışdır. 1994-cü il aprelin 14-də 39 yaşında Ağdamın Cəmilli kəndi uğrunda gedən döyüşlərdə qəhrəmancasına şəhid olmuşdur. Qaraçaladakı şəhidlər xiyabanında torpağa tapşırılmışdır.

Qənbərov Feyruz Hidayət oğlu. 1962-ci ildə Salyan rayon Aydın-
gün (indiki Yeni Uluxanlı) kəndində
anadan olmuşdur. Vətənpərvər bir oğul
idi Feyruz. Vətən əşqi onu cəbhəyə
yollamışdı. Ağdam uğrunda gedən
döyüşlərdə fədakarlıqlar göstərmişdi.
1994-cü ilin yanvarın 16-da Ağdam
rayonu uğrunda gedən döyüşlərdə
qəhrəmancasına şəhid olmuşdur.

Süleymanov Elşən Ziyəddin oğlu 7 fevral 1973-cü ildə Salyan Rayonu Yolüstü kəndində anadan olmuşdur. 1980-ci ildə Salyan rayon Yolüstü kənd tam orta məktəbinə daxil olmuş, 1988-ci ildə Salyan rayonu 104 nömrəli peşə məktəbinə mexaniklik üzrə qəbul olmuşdur. 21 iyun 1991-ci ildə təhsilini bitirib mexaniklik üzrə diplomunu almışdır. 1992-ci ildə Bakı şəhərində həqiqi hərbi xidmətə yollanmış, xidməti bitirməsinə 3 ay qalmış könüllü olaraq cəbhəyə yollanmışdır. 7 avqust 1993-cü ildə Ağdərə rayonunda itkin düşmüş, 5 il sonra şəhidlik statusu almışdır.

DƏRƏLƏYƏZ MAHALININ SALYANA DEPORTASIYA EDİLMİŞ KƏNDLƏRİ

Dərələyöz mahalının Salyana deportasiya edilmiş Terp və Tarp kəndlərinin Kameral təsvirlərini təqdim etməklə hazırda Salyanda məskunlaşmış əhali qrupunun şəcərə məlumatları və Qərbi Azərbaycanın əsil sakinlərinin azərbaycan türkləri olması faktını bir daha təsdiq edirik.

Terp kəndi XIV əsrdə xarabalığa çevrilmiş, XVII əsrdə yenidən bərpa edilmişdir.

Toponim Azərbaycan dilində «kiçik təpə» mənasında işlənən tərp sözü əsasında əmələ gəlmişdir. Terp sözü ərəb dilində dərb kimi «dağ keçidi, aşırım, dərə» mənasında işlənir.

Kənddə 1831-ci ildə 96 nəfər, 1873- cü ildə 192 nəfər, 1886-cı ildə 86 nəfər, 1897-ci ildə 187 nəfər, 1904-cü ildə 223 nəfər, 1914-cü ildə 245 nəfər, 1916-cı ildə 281 nəfər yalnız azərbaycanlı yaşamışdır.

1918-ci ildə kənd erməni qırğınlarına məruz qalaraq sakinləri qovulmuşdur. Yalnız indiki Ermənistanda sovet hökuməti qurulandan sonra sağ qalanlar öz ata-baba torpaqlarına dönə bilmişdir. Burada 1922-ci ildə 67 nəfər, 1926-cı ildə 86 nəfər, 1931-ci ildə 191 nəfər yalnız azərbaycanlı yaşamışdır.

SSRİ hökumətinin xüsusi qərarı ilə kəndin sakinləri - azərbaycanlılar 1947-ci ildə zorla Azərbaycana köçürülmüş və kənd ləğv edilmişdir. İndi xaraba kənddir.

Qeyd edək ki, Terp kəndinin əhalisinin böyük əksəriyyətinin köçürüldüyü ərazi Salyan rayonunun Qarabağlı kəndidir. Hal-hazırda Qarabağlı kəndində onların sayı 1300-1500 nəfər arasında olduğu təxmin edilir.

TERP KƏNDİ

Qaraçorluların fərruxqanlı tayfası (1831)

1. Kəndxuda Kərim Məcnun oğlu 55 y; arvadı Xanxanım 50 y; 3 oğlu var: Babaxan 30 y; (onun arvadı Qızlarbəyi 30 y; oğlu Məmmədalı 1 y; 2 qızı var: Pəricahan 5 y; Hürucahan 3 y); Cəfər 20 y; (onun arvadı Səkinə 20 y; qızı Səlbicahan 1 y); Xudaverdi 10 y; 2 qızı var: Yetər 12 y; Xədicə 9 y.

2. Vəli Həsən oğlu 50 y; arvadı Yetər 30 y; 3 oğlu var; Alxan 6 y; İsxan 4 y; Şahhüseyn 1 y; qızı Gülpəri 10 y.

3. Mehdi Şahverdi oğlu 15 y; arvadı Gilə 10 y; anası Gərəkməz 40 y.

4. Alı Həsən oğlu 48 y; arvadı Xanpəri 40 y; oğlu İmamverdi 5 y; 2 qızı var; Qızxanım 10 y; Balaxanım 5 y.

5. Behbudalı Əlmərdan oğlu 40 y; arvadı Xanı 35 y; 2 oğlu var: Məmməd 20 y; Əhməd 8 y; Xanpəri 5 y.

Səh.138.

5, 6, 7 və 8 nömrəli ailələr Qarabağın Kəlbəcər kəndinə köçüblər.

6. Əhməd Məcnun oğlu 25 y; arvadı Gözəl 20 y; 2 qardaşı var: Elyas 15 y; Nəbi 10 y; Abbas 5 y; 2 bacısı var: Sənəm 18 y; Nənəxanım 15 y; anası Pəri 40.

7. Həsən Vəli oğlu y; arvadı Nənəxanım 15 y; oğlu Hüseyn 3 y; 2 qardaşı var: Edilxan 15 y; İsmayıl 10 y.

8. Nəcəd İsgəndər oğlu 30 y; qardaşı Şahhüseyn 6 y; bacısı Nənəpəri 3 y; anası Şahpəri 50 y.

Kulakanlı tayfası

1. Məmməd Həşim oğlu 60 y; arvadı Gülsənəm 60 y; oğlu Məmmədqulu 30 y; (onun arvadı Amanyetər 18 y; qızı Mərcan 1 y); qızı Zeynəb 20 .

Dərələyəzin Qabaqlı kəndinə köçüblər.

2. Hətəm Nəcəf oğlu 50 y; arvadı Nazlı 25 y; oğlu Əsədulla

10 y; 3 qızı var: Qızıyetər 9 y; Gülsənəm 7 y; Şahpəri 4 y.

Dərələyəzin Xələcli kəndinə köçüblər.

3. Tahiverdi Hüseyn oğlu 18 y; qardaşı Şahverdi 12 y; bacısı Səkinə 3 y; anası Hürü 35 y.

Haraya getdikləri məlum deyil.

Bozlu tayfası

1. Şahhüseyn Allahyar oğlu 55 y; arvadı Gülü 50 y; 3 oğlu var: Qaraxan 20 y; Həsən 10 y; Oruc 3 y; 2 qızı var: Mələk 9 y; Fatma 6 y.

Dərələyəzin Xələcli kəndinə köçüblər.

Kəngərlilərin yurdçu tayfası

1. Əsəd Yolçu oğlu 30 y (ölüb); arvadı Xeyrənisi 30 y; oğlu Qərib 10 y; qızı Fəxri 5 y; anası Qızxanım 60 y.

Haraya getdikləri məlum deyil.

2. Murad Əlihümbət oğlu 50 y; arvadı Xeyrənisi 50 y; 3 oğlu var: Əlihümbət 20 y; Həsən 15 y; Əhməd 4 y; qızı Hüsnücahan 6 y.

Naxçıvan qəzasına köçüblər.

3. Ocaqqulu Ağakişi oğlu 40 y; arvadı Ummu 40 y; 2 oğlu var: Məmmədalı 10 y; Hümbətali 5 y; qızı Zeynəb 15.

Naxçıvanın Cəhri kəndinə köçüblər.

4. Məmmədalı Əkbər oğlu 60 y; arvadı Bənövşə 60 y; oğlu Sarıxan 15 y.

Dərələyəzin Qızıl qışlaq kəndinə köçüblər.

5. Əli Əbdülhüseyn oğlu 50 y; arvadı Xədicə 50 y; 2 oğlu var: Bağır 10 y; Kəlbəli 5 y; qızı Telli 4 y.

Qarabağın hansı kəndinə köçdüyü məlum deyil.

Terp kəndinə 17 ailə, 50 kişi, 46 qadın, cəmi 96 nəfər yaşayır.

Arpaçayın sahilində, dağlıq yerdə yerləşən bu kəndin ərazisi 21 verstdir, onun 20 xalvarı əkinə yararlı suvarılan, 60 xalvarı dəmyədir. Arpaçayın və 2 bulağın suyundan istifadə edirlər.

Buğda və arpa əkilir, ildə 4 min bağ ot biçilir.

Dövlətə məxsus olan bu kənddə hərəsi gündə 1 xalvar taxıl üyüdən 2 dəyirman, 1 yararsız dəyirman, 1 yararsız bəzixana, 22 öküz, 85 inək, 40 buzov, 559 qoyun, 119 keçi, 19 at var.

Bu kənddən 7 verst aralıda əvvəllər emal olunan qurğuşun filizi var.

TERP KƏNDİ (1873)

Qndeyaz kəndlər icmasına daxil olan Terp kəndi

Xəzinə torpaqlarında yaşayan vergi mükəlləfiyyətli dövlət kəndliləri.

Əkinçiliklə məşğul olan müsəlman tatarlar.

1.12.Ağarza Sübhan oğlu 35 y; oğlanları Mirzə 18 y; Xanəli 12 y; Cəbrayıl 19 y; Əmirəli 5y; Sübhan 2 y (6/3).

2.1.Məmmədəli Sübhan oğlu 60 y; oğlu İsmayıl 45 u (2/5).

3.11.Qurban Sübhan oğlu 50 y; oğlanları: Ağalar 30 y; Bəylər 20 y; Əli 15 y; Qoşnalı 10 y; İmran 5 y (6/4).

4.Novruz Sübhan oğlu- 40 y (1/1).

5.14. Cəfərqulu Həsən oğlu 70 y; oğlu Şirin 40 y; onun oğlanları: Məmməd 12 y; Əmrah 9 y; Murad 2 y (5/5).

6.İmamqulu Cəfər olğu 50 y; oğlanları Ocaqverdi 15 y; Nəcəfqulu 12 y (2/3).

7.13.Qasım Məşədi Abdulla oğlu 19 y; qardaşı Həsən 12 u (2/3).

8.13. Hümbətəli Məşədi Abdulla oğlu 19 y; qardaşı Həsən 12 u (2\3).

9.15.Bayram Hacı İman oğlu 40 y; qardaşı oğlanları: Hüsey-nalı 10 y; Dünyamalı 8 y; Abdulla 3 y; qardaşı İman 18 u (5/8).

10.30. Məmmədkərim Kəlbəli oğlu 40 y; oğlu Salman 2 u (2/5).

11.4. Həşim Kərbəlayi Rəhim oğlu 42 y; oğlanları:Abutalıb 14 y; Sadıq 11 y; Cəfər 9 y (5).

12.5.Mirzalı Həsənalı oğlu 25 y; oğlu Fərzalı 2 u (2/4).

13.4. Şahnəzər Məhərrəm oğlu 30 y; oğlu Məmmədali 2 y; qardaşları: Ələkbər 25 y; Ələsgər 16 y; Nəzər 9 y; Nəcəfali 11 y (6/4).

14. Həsənalı Bəyalı oğlu 60 y; oğlu Ağamalı 20 y (2/5).

15. İbrahim Səfər oğlu 40 y; oğlu Temirxan 12 y (2/3).

16. İsmayıl Mirzalı oğlu 45 y; oğlanları Abbas 15 y; Qəmbər 12 y; Səfəralı 9 y (4/3).

17. Piri Xələf oğlu 35 y; oğlanları: Qəhrəman 8 y; Süleyman 2 y; qardaşları: Məmməd 25 y; Abbas 20 y; Qoca 12 y; Orucəli 9 y (7/5).

18.28. Tağı Xələf oğlu 42 y; (1/1).

19.16. Bəylər Hüseynqulu oğlu 34 y; oğlanları Oruc 6 y; İmaməli 3 y; qardaşları: Mirzə 20 y; onun oğlu Nəcəfali 2 y; Ağalar 18 y (6/4).

20. Abış Şahnəzər oğlu 48 y; oğlanları: Balakışi 25 y; Əli 18 y; Vəli 12 y; Orucəli 10 y; Camal 8 y (6/3).

21.9. Şahnəzər Şahbaz oğlu 80 y; oğlu Atakışi 30 y; onun oğlu Qardaşxan 10 y (3/3).

22. Həsənalı Şahnəzər oğlu 40 y; oğlanları Haxverdi 19 y; Xudaverdi 11 y; Ağaməmməd 9 y (4/4).

23.8. Murad Kərbəlayi Şıxəli oğlu 20 y (1/1).

24.26. Həsən Əli oğlu 30 y; oğlanları: İbrahim 18 y; Məsim 12 y; Kazım 10 y; Məmməd 4 y (5/2).

25.25. İrza Əli oğlu 40 y; oğlu Hüseyn 10 u (2/3).

26.2. Məmmədali Əmirgünə oğlu 60 y; oğlanları: Nurəli 25 y; Ağamalı 23 y; Dünyamalı 20 y; İmaməli 18 y (5/4).

27. Cavad Hüseyn oğlu 48 y; oğlanları Şahməmməd 10 y; Məmməd 8 y; Ağaməmməd 5 y (4/3).

28. Hüseyn Şahnəzər oğlu 50 y; oğlanları Ziyad 20 y; Ağakışi 18 y; Nəcəfxan 15 y; Babakışi 2 y (5/3).

29.28. Pirəli Məmmədali oğlu 36 y; oğlanları: Həşim 15 y; Əminəli 11 y; Həsənalı 8 u (4/3).

3. Hükür Sübhanverdi oğlu 20 y; oğlu Heydər 2 u (2/1).

4.Məmməd Allahverdi oğlu 40 y; oğlanları Qədiməli 8 y; Ağamalı 5 y; Baxşəli 3 y (4/1).

5. Məhərrəm Allahverdi oğlu 35 y; oğlanları: Nabatəli 4 y; İmaməli 2 y (4/2).

6.8. Lütəli Eyvaz oğlu 22 y; qardaşı Hümbəyalı 4 y (2/2).

7.Nəbi Xudaverdi oğlu 30 y; oğlu Əmiraslan 3 y; qardaşları Həsən 20 y; Yusifəli 14 y (4/3).

8.İlyas Xudaverdi oğlu 20 y (1/2).

9.1.Xıdır Xudaverdi oğlu 55 y; oğlu Xudaverdi 10 y; y (2/3).

10.Baba İmamverdi oğlu 50 y; qardaşları: Xurşid 25 y; Cəmşid 20 y (3/2).

12.7.Abbas əli Cəfər oğlu 37 y; oğlu Təhməz 5 y (2/3).

13.Hüseynbala Cəfər oğlu 18 y; oğlu Şirin bəy 1 y (2/3).

14.3.Camal Kərbəlayı Tarverdi oğlu 43 y; oğlanları: Nəcəfqulu 7 y; Abbasqulu 5 y; Həsənqulu 3 y (4/3).

15.2.Abdulla Kərbəlayı Tarverdi oğlu 41 y; oğlanları: Məmmədalı 5 y; Cəfərqulu 3 y (3/1).

16.11.Allahverdi Təhməz oğlu 48 y; oğlanları Məmməd 6 y; Məmmədrza 1 y (3/1).

17.12.İbrahim Təmraz oğlu 38y; oğlanları: Qasım 3 y; Məsim 1 u (3/3).

18.İsmayıl Təmraz oğlu 26 y; oğlu Nəcəf 1 y; qardaşları: Zeynaabdin 20 y; onun oğlu Ələkbər 1 y; Yusif 15 y (5/3).

19.Mehdi Məşədi Bədəl oğlu 50 y; oğlu Bədəl 5 y; qardaşları: Məmmədqulu 18 y; Şükür 15 y (4/3).

20.Fərəc Məşədi Bədəl oğlu 25 y; oğlu Məmmədalı 2y (2/1).

21.Hüseynqulu Şükrulla oğlu 30 y (1/1).

22.Rəhim Şükrulla oğlu 20 y (1/2).

23.Hüseynbaba Şükür oğlu 80 y; oğlu Fərzalı 15 y (2/2).

24.Məmmədşərif Hüseynbaba oğlu 20 y; (1/1).

25.Murtuza Kazım oğlu 50 y (1/6).

26.Mustafa Kazım oğlu 30 y; (1/3).

27.Alpənah Hüseyn oğlu 60 y; oğlanları: Hüseyn 20 y; Xudayar 12 y (3/1).

28.Əli Alpənah oğlu 28 y; oğlu Ağa 3 y (2/1).

29.Məmmədyusif Xəlil oğlu 29 y (1/2).

30.Məşədi Baba Budaq oğlu 70 y; oğlanları Hüseynalı 20 y; Həsənalı 17 y; Ağamalı 15 y; Məmməd 10 y; İmaməli 8 y; Gülmalı 5 y; Əhməd 4 y; Kərim 8 y (9/1).

31.9. Allahverdi Xudaverdi oğlu 45 y; oğlanları: Xudaverdi 8 y; Fərzalı 5 y; Nəcəfali 3 y; qardaşları: Heydər 20 y; Bayram 15 y; Şahnəzər 12 y (7/5).

32.14.Haxverdi Nağı oğlu 36 y; oğlu Abbas 2 y; qardaşları: Cəfər 15 y; Abdulla 12 y; Ağayar 10 y; İrza 7y (6/3).

33.34.Bəxtiyar Nağı oğlu 31 y; oğlu Mirzə 3 y (2/2).

35.10. Süleyman Nağı oğlu 37 y; oğlu Tağı 4 y; qardaşları: Məmməd 10 y; Əhməd 6 y (4/3).

36.Əhməd Əliabbas oğlu 20 y; qardaşları: Novruzəli 10y; Ağalar 6 y (3/3).

37.2.Mirzə Kərbəlayı Tarverdi oğlu 31 y; oğlanları:Həsən 3 y; Hüseyn 1 y (3/2).

38.5.Hümbət Hüseynbaba oğlu 43 y (1/2).

Tarp kəndində cəmi 38 ailə,106 kişi və 86 qadın uşağıdır.

30.Əhməd Mərdan oğlu 35 y; oğlu Qasım 1 u (2/1).

31.3.Nağı Xələf oğlu 48 y (1/1).

32.Seyid Qasım Seyid Əli oğlu 24 y (1/2).

33.Məmmədxan Kazım oğlu 60 y; oğlanları: Nəcəfxan 25 y; Kazım 10 y; Əsgərxan 2 y (4/4).

34.Abbas Əmirqəni oğlu 36 y; oğlu Xəlil 12 y (2/2).

35.13.Əhmədalı Abdulla oğlu 28y (1/1).

36.Muradxan Məmmədxan oğlu-25y (1/1).

37.Xudaverdi Kərim oğlu 56 y; oğlanları:Məmməd 26 y,;

İsmayıl 20y; Mehdi 19 y (4/1).

38.Xudaverdi Həsən oğlu 26 y; oğlanları:Şahverdi 3 y; Ağaməmməd 1 y (3/1).

39.Qoca Xələf oğlu 30 y (1/1).

Terp kəndində cəmi 39 ailə,126 kişi və 117qadın yaşayıır.

DƏRƏLƏYƏZ MAHALI TARP KƏNDİ

Tarp kəndi Köçbək çayının Arpaçaya töküldüyü yerdə yerləşirdi və 21 verst ərazisi vardı. Xəzinəyə məxsus bu kənddə qaraçorluların Bozlu tayfasına mənsub 21 ailə, 50-si kişi, 46-sı qadın olmaqla cəmi 96 nəfər qeydə alınmışdı (Камеральное описание Нахичеванской провинции Даралагезского магала за 1831 год, стр. 449-454; Dərələyəz mahalının kameral təsviri, 1831-ci il, 2021, s. 492-494). Arpaçayın sahilində, dağlıq yerdə yerləşən Terp kəndinin ərazisi 21 verst idi. Xəzinəyə məxsus olan bu kənddə qaraçorlulardan (qaraçorluların Fərruxqanlı tayfası - 8 ailə, Kulakanlı tayfası - 3 ailə, Bozlu tayfası - 1 ailə) və kəngərlilərdən (kəngərlilərin Yurdçu tayfası - 5 ailə) ibarət 17 ailə, 48-i kişi, 46-sı qadın olmaqla cəmi 94 nəfər yaşayırdı (Камеральное описание Нахичеванской провинции Даралагезского магала за 1831 год, стр. 455-460; Dərələyəz mahalının kameral təsviri, 1831-ci il, 2021, s. 494-496).

TARP KƏNDİ (1831)

Qaraçorluların bozlu tayfası

1. Kəndxuda Allahverdi Haxverdi oğlu 40 y; arvadı Qızıyetər 40 y; 2 oğlu var: Eyvaz 12 y; Məmməd 2 y; 2 qızı var: Mahnigar 14 y; Yaxşı 5 y.

2. Xudaverdi Haxverdi oğlu 35 y; arvadı Bənövşə 30 y; oğlu Xıdır 12 y; 2 qızı var: Mehri 13 y; Şahnisə 2 y.

3. Haxverdi Allahverdi oğlu 60 (ölüb); oğlu İmamverdi 30

y; (onun arvadı Pəri 20 y; 2 oğlu var: Şahverdi 6 y; Babaverdi 3 y; qızı Bənövşə 1 y).

4. Sübhanverdi Haxverdi oğlu 20 y; arvadı Gülpəri 16 y; oğlu Ağaverdi 2 y. 6 il qabaq Dərələyəsin Xələcli kəndinə köçüblər.

5. Qasım Kamal oğlu 40 y; arvadı Gülpəri 30 y; oğlu Həsən 7 y; qızı Cahan 12.

5, 6 və 7 nömrəli ailələr Dərələyəzin Arınc kəndinə köçüblər.

6. Nəbi Kamal oğlu 30 y; arvadı Mələk 22 y; oğlu İsmayıl 6 y; 2 qızı var: Sona 8 y; Hürüxan 1 y; anası Kotan 50 y.

7. Qəmbər Vəli oğlu 30 y; arvadı Şahsutan 24 y; 2 oğlu var: Əlmərdan 8 y; Məmməd 4 y; Mehribanu 10 y.

Səh.136.

8. Hüseyn Allahyar oğlu 60 y; arvadı Fatma 60 y; 3 oğlu var: Edilxan 30 y; (onun arvadı Xanım 20 y; oğlu İsaxan 5 y; qızı Pəri 4); Alxan 15 y; Allahyar 10 y.

5 il qabaq Xələcli kəndinə köçüblər.

9. Tahirverdi Camal oğlu 30 y; arvadı Qızıyetər 28 y; oğlu Camal 2 y; 2 qızı var: Sənəm 12 y; Leyli 5 y.

10. Teymuraz Camal oğlu 25 y; arvadı Qızxanım 15 y; anası Sənəm 50 y.

11. İsgəndər Şahverdi oğlu 50 y (ölüb); arvadı Xədicə 30 y; 2 oğlu var: Məmmədalı 15 y; Şahverdi 5 y; 2 qızı var: Sənəm 7 y; Şahsənəm 1 y.

1 il Dərələyəzin Aşağı Danzik kəndinə köçüblər.

12. Cəfər Qələndər oğlu 25 y; bacısı Çiçək 10 y; anası Məhpəri 40 y.

13. Oruc Usub oğlu 25 y; arvadı Fatma 15 y.

14. Kərim Yaqub oğlu 50 y; arvadı Xanpəri 40 y; 2 oğlu var: Fətəli 9 y; Əhməd 2 y; 2 qızı var: Pəri 15 y; Səkinə 12 y; anası Salatın 70 y; qardaşı oğlu Yaqub Fətəli oğlu 20 y.

13, 14 və 15 nömrəli ailələr 6 il əvvəl Qarabağın Tarxanlı

kəndinə köçüblər.

15. İbrahim Cəfər oğlu 25 y; arvadı Pəri 30 y; oğlu Cəfər 2 y.

16. Xudaverdi Haxverdi oğlu 30 y; arvadı Hənifə 20 y; oğlu Allahverdi 4 y; 2 qardaşı var: Tağı 20 y; Nağı 15 y; anası Xanpəri 50 y.

17. Məmmədyusif Haxverdi oğlu 10 y (ölüb); bacısı Cahan 5 y; anası Şahxanım 40 y.

18. Kazım Murtuza oğlu 30 y (ölüb); arvadı Reyhan 25 y; oğlu Murtuza 8 y; qızı Zeynəb 5 y.

19. Hüseyn Şahnəzər oğlu 40 y; arvadı Çiçək 30 y; 2 oğlu var: Əlipənah 15 y; Şahnəzər 7 y; Xanpəri 10 y.

Səh.137.

Hüseyn təkbaşına Qarabağın Kəlbəcər kəndinə gedib.

20. Şükür Nurulla oğlu 60 y; arvadı Sənəm 30 y; oğlu Məmmədalı 10 y (ölüb).

21. Həsən Alı oğlu 40 y (ölüb); qızı Şahpəro 12 y.

Tarp kəndində 21 ailə, 50 kişi, 46 qadın, 96 nəfər yaşayır.

Bu kənd Köçbək çayının Arpaçaya töküldüyü yerdə yerləşir. 21 verst ərazisinin 10 xalvarı əkinə yararlı suvarılan torpaqlardır, dəmyə yeri çoxdur. Çay suyundan istifadə edirlər.

Biçənləri 1 xalvar, örüş yerləri çoxdur. İldə 6 min bağ ot biçilir.

Dövlətə məxsus olan bu kənddə 2 yararsız dəyirman, 155 öküz, 129 inək, 55 buzov, 642 qoyun, 271 keçi, 32 at, 4 ulaq var.

TARP KƏNDİ (1842)

4. İmamverdi Haxverdi oğlu 45 y; oğlanları Şahverdi 15 y; Babaverdi 10 y; Alı 6 y.

5. Tahiverdi Camal oğlu 40 y; oğlanları Camal 12 y; Abdulla 8 y.

6. Təmuraz Camanoğlu 40 y; oğlanları Allahverən 7 y; İbrahim 4 y.

7. Məmmədalı İsgəndər oğlu 32 y; oğlanları: İsgəndər 5 y;

Hüseynalı 2 y.

8. Cəfər Qələndər oğlu 35 y; oğlanları: Qələndər 6 y; Abbasəli 2 y.

9. Xudaverdi Haxverdi oğlu 45 y; oğlanları: Allahverdi 15 y; Rüstəm 5 y.

10. Tağı Haxverdi oğlu 33 y; qardaşı Nağı 30 y; onun oğlu Haxverdi 1 y.

11. Murtuza Kazım oğlu 20; qardaşı Mustafa 8 y.

12. Əlipəna Hüseyn oğlu 30 y; oğlu Alı 1 y.

13. Şükrulla Nurulla oğlu 80 y; oğlanları Hüseynqulu 20 y; Rəhim 10 y; Zülfüqar 8 y.

Cul kəndindən gələnlər:

1. Məmmədalı Köçəri oğlu 60 y; oğlanları: Hüseynalı 30 y; Fətəli 25 y; Məmmədalı 10 y.

Xəzinəyə məxsus olan bu kənddən qəza mərkəzinə 70, mahiyə mərkəzinə 28 verstdir.

Əkinçilik və xalçaçılıqla məşğuldurlar, 2 yararsız dəyirman var.

Torpağı daşlı və gillidir, 5 batman tikintiyə yaramayan meşəsi var.

Burada Muğanın ən gözəl yaşayış məskənlərindən olan Salyana öz sevgimizi dahi şair S.Vurğunun “Muğan” poeması ilə ifadə edirik.

MUĞAN

Qoy göyün ulduzu, göyə nur saçsın,
Yerin də arzusu yerdə gül açsın...
Yenə də yamyaşıl geyinir dağlar,
Göz kimi durulur qaynar bulaqlar.
Əriyir güneylər döşündəki qar,
Yağış da isladır o göy çəmənini –
Təbiət ilhama çağırır məni!
Görürəm, dan yeri yenə sökülür,
Göydən yer üzünə nurlar tökülür.
Zəmilər, tarlalar üzümə gülür,
Salar gözümə sünbülün dəni,
Bu nemət ilhama çağırır məni!
Mən yaranmışam göylər övladı,
Əzəl şöhrətimdir torpağın adı.
Bu eşqim çoxuna qismət olmadı...
Şairim, aç, payla söz xəzinəni!
Şəriyyət ilhama çağırır məni!
Ürək dil açır ki, - sönməmiş odum,
- Hücuma başlayır mənim söz ordum.
Könüllər mülkündə min yuva qurdum;
Unutmaz aləmdə sevən sevəni,
Məhəbbət ilhama çağırır məni!
O kimdir, külüngü dağ kimi vurur?
Keçici bayraq da yanında durur?
Görürəm, o yeni bir dünya qurur...
Loğmanlar yazacaq bu qərinəni;
Bu hikmət ilhama çağırır məni!
Muğana su gəlir, Milə su gəlir,
Axışıb öz eli-ulusu gəlir...
Torpağa insanın arzusu gəlir –

Bağrıma basıram ana vətəni;
 Bu ülfət ilhama çağırır məni!
 De, yolun düşdümü Muğan düzünə?
 Piyada gəzdinmi çölləri sən də'?
 Söz qoşub ceyranın qara gözüne,
 Dincini aldınmı bir göy çəməndə?
 Yerdən ayağını quş kimi üzüb,
 Yay kimi dartınıb, ox kimi süzüb,
 Yenə öz sürünü nizamla düzüb,
 Baş alıb gedirsən hayana, ceyran?
 Əzəldən meylini salıb çöllərə,
 Bəxtini tapşırdın bizim ellərə,
 O qara gözlərin düşdü dillərə.
 Dişlərin oxşayır mərcana, ceyran!
 Bir məsəl qalmışdır ata-babadan:
 Uçarda turacdır, qaçarda ceyran
 Bir mən deyiləm ki, hüsnünə heyran,
 Şöhrətin yayılıb hər yana, ceyran!
 Sükuta qərq olmuş ürəyimlə mən
 Keçirəm yenə də Muğan çölündən.
 Yanında balası, yağış gölündən
 Əyilib su içir bir ana ceyran!
 Elə ki, son bahar min büsat qurur,
 Kolları-kosları yıxıb uçurur,
 Sıxlaşıb bir yerə baş-başa durur
 Düşəndə çovğuna, borana ceyran.
 On addım kənarda yatmayır təkə,
 Gəzinir, oylağa baş çəkə-çəkə.
 Gələn qaraltıdır, yoxsa təhlükə?
 Bir özünə baxır, bir ona ceyran!
 Ovçu, insaf elə, keçmə bu düzdən!
 O çöllər qızını ayırma bizdən!
 Qoyma ağır keçə ürəyimizdən,
 - Qıyma öz qanına boyana ceyran!
 Nə gözəl yaraşır Muğana ceyran!

DƏRƏLƏYƏZİN DİN XADİMLƏRİ, SEYİDLƏRİ VƏ ONLARIN ELMİ-ƏDƏBİ İRSİ

Araşdırmalar zamanı bəlli oldu ki, Dərələyəz mahalının bir neçə kəndi deportasiya edilərək Salyan rayonuna köçürülüb. Bu kəndin əhali qrupları arasında seyid və ruhani ailələri üstünlük təşkil edir. Odur ki, bu sahədə ilkin araşdırmaları sizə təqdim etməklə gələcəkdə tədqiqatların dərinləşdiriləcəyinə inanırıq.

Əsrarəngiz gözəllikləri, meşə massivi, dağ silsiləsi, flora və faunası, bitki örtüyü, yaylaqları, bulaqları, kəhrizləri, maddi və qeyri-maddi mədəniyyət abidələri ilə insanları heyran qoyan qədim türk yurdu Dərələyəz mahalı təkcə təbiəti ilə deyil həm də elmi-ədəbi mühiti, folkloru, ədəbiyyatı ilə də öz səciyyəvi xüsusiyyətlərini qorumuşdur. Təsədüfi deyil ki, fransız əsilli rus səyyahı İvan İvanoviç Şopen Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalını gözəlliyinə görə Qafqazın İsveçrəsi adlandırıb. Xüsusilə Dərələyəzin folkloru, elmi və ədəbi mühitinin formalaşdırdığı zəngin miras Oğuz türk mədəniyyətinin vacib komponenti olan Qərbi Azərbaycan mədəni irsinin ən vacib tərkib hissəsidir.

Dərələyəz mahalının elmi ədəbi mühitinin öyrənilməsində ruhani institutunun elmi təsisatları olan mədrəsələrin fəaliyyəti də mühüm yer tutur. Çar Rusiyası dönməndə Dərələyəz mahalının bir çox kəndlərində dini təlimlər keçən mədrəsələr əsl elm ocaqları idi. Bundan başqa həmin mədrəsələrdə dini təhsil alan ruhanilər sonra dini təhsilini davam etdirmək üçün İraqın Nəcəf, Suriyanın Şam və və İranın Qum şəhərində dini hövzələrdə öz təhsillərini davam etdirirdilər. Adıçəkilən coğrafiyada əsasən İslam dininin Cəfəri (şiə) məzhəbinə etiqad göstərdikləri üçün daha çox akademik şiə ruhani təsisatlarının yerləşdiyi həmin şəhərlərdə təhsillərini davam etdirirdilər. Nəzərə alsaq ki, əhalinin böyük hissəsi həmin dönlərdə savadsız idi o halda akademik dini təhsil almış şəxslərin ruhani qismində cəmiyyət üçün nə qədər faydalı olduğu göz önündə canlanır. Belə şəxslər sonradan mahalın elmi və ədəbi

mühitinin formalaşmasında aparıcı rol oynayır və eyni zamanda el ağsaqqallarına çevrilirdilər.

Şiələr üçün müqəddəs məkan, Məkkə və Mədinədən sonra 3-cü ziyarət yeri olmaqla yanaşı, Nəcəf həm də şiələrin elmi-dini mərkəzidir. Nəcəf İranın Qum elmi-dini hövzəsi ilə yanaşı, şiələrin yaşadığı ölkələri müctəhid və axundlarla təmin edən dini məktəblərin fəaliyyət göstərdiyi mərkəzdir.

Ancaq İrəvanda Şeyxülislam və dini məclisdən əvvəl “müsəlman Dini Şəriət” İdarəsi fəaliyyət göstərüb. Bu idarəyə Əkbər Ağa Axund Molla Məhəmməd oğlu başçılıq edib. 1888-ci il Çar Rusiyası arxiv sənədlərinə əsasən İrəvan quberniyasında 210 məscid, 1902-ci ilin məlumatına əsasən isə 310 məscid olub. Bu məscidlərdən 8-i İrəvan şəhərində olub.

Qeyd edək ki, İrəvan həm də islam mərkəzlərindən biri olub. Arxiv sənədlərinə əsasən 1891-ci ildə İrəvan quberniyasında 28 mədrəsə fəaliyyət göstərüb və bu mədrəsələrdə 637 tələbə təhsil alıb.

Qədim Azərbaycan şəhəri İrəvan həm də nüfuzlu islam alimləri ilə məşhur idi, hansı ki. onların sorağı hələ 100-150 il əvvəl Nəcəf kimi islam mərkəzlərindən gəlirdi. Bunların arasında Seyid Əli İrəvani, Ayətullah Hacı Şeyx Yusif İrəvani, Ayətullah Məhəmməd bin Məhəmməd Baqir İrəvani, Ayətullah Seyid Əbdülməcid İrəvani, Ayətullah Mirzə Əliağa İrəvani, Mirzə Fəzləli İrəvani kimi islam dünyasında nüfuzlu olan alimlər olub. Nəcəf ənənəvi olaraq Azərbaycandan olan din xadimlərinin yetişməsində mühüm rol oynayıb və Nəcəf axundları xalqımız arasında müsbət xüsusiyyətləri ilə fərqlənib. Azərbaycanlılar arasında müctəhid səviyyəsinə qədər yüksələnlər məhz Nəcəf məktəbinin yetirmələridir. Qumda bu titulu alan yerlilərimiz yox səviyyəsindədir.

İlahiyyat üzrə ekspert, jurnalist Kənan Rövşənoğlu deyir: ***“Qumda məqsədyönlü şəkildə azərbaycanlıların müctəhid səviyyəsinə çatmalarının qarşısı alınır. Nəcəf məktəbi məhz din və dini təhsillə məşğul olmağı üstün tuturlar. Onlar Qumda olduğu kimi,***

siyasi proseslərə müdaxilə etmirlər. Qumda isə İran ali dini orqanları hazırladıqları axund və müctəhidlərdən dini alət kimi istifadə edirlər”.

Qərbi Azərbaycandan Salyana deportasiya edilmiş və kompakt olaraq Qarabağlı kəndində məskunlaşmış Dərələyəz mahalının Terp kəndinin əhali qrupunun araşdırarkən məcburi köçə məruz qalmış ruhani seyid ailələrinə rast gəldik. Araşdırma zamanı Qərbi Azərbaycanın digər mahalları ilə bərabər Dərələyəz mahalında seyid-ruhani ailələrinin maraqlı hekayələri ilə rastlaşdıq. Eyni zamanda İslam dünyasının dini hövzələrində davamlı təhsil almış böyük bir nəsil yetişmişdir. Belə şəxslər Dərələyəz mahalının demək olar ki, bütün kəndlərində olub. Lakin biz bu kitabda belə məlumatların yalnız kiçik bir hissəsini toplaya bildik.

Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalında Nəcəfdə dini təhsil alan şəxslərdən biri də professor Həsən Mirzəyevin atası, İbrahim Mirzəlioğludur.

İbrahim Mirzəlioğlunun nəvəsi, ADPU-nun prorektoru, professor Mahirə Hüseynovanın babası haqqında yazdığı məqalə bu mövzuda maraq doğurur. Məqaləni sizə təqdim edirik.

AĞSAQQALLAR

Babam İbrahim Mirzəlioğlu Dərələyəzin Qovuşuq kəndində 1889-cu ildə doğulmuşdu. Öz babasının adını daşıyırdı. Atasını Mirzəli öz atasının adını oğluna qoymuşdu. Əməyə, zəhmətə alışdırmışdı oğlunu. İbrahim çox zirək, cəsarətli oğlan idi. 4 bacının bir qardaşı olmasına baxmayaraq ev işlərində də bacıları qədər anasını Ballıya kömək edərdi. Zaman gəldi atası kimi dini təhsilə marağı artdı. Bacılarının, ata-anasının etirazına baxmayaraq Nəcəf şəhərində təhsil almağa yollandı. Təhsilini bitirən kimi doğma Dərələyəzə qayıtdı. Onunla birgə Dərələyəzdən Nəcəfdə

təhsil almağa daha üç nəfər də getmişdi. İbrahim çox fərasətli idi. Oxuduğu dini mərkəzdən kitablar da gətirmişdi. Çox zəngin kitabxanası var idi. Kitabların üstünə aşılarmış dəridən üz çəkər, kənarlarını ipək saplarla tikər, onları qoruyardı. Daim rəhil qarşısında olar, mütalə edərdi. Şərq ədəbiyyatının bilicisi idi. Sədi Şirazini, Hafizi əzbər deyərdi. Oğlu Həsənin (Həsən Mirzəyevin) müdafiəsində iştirak edir. Müdafiədən sonra banketdə oğlunun elmi rəhbəri Ə.Dəmirçizadədən söz demək üçün icazə istəyir. Söz ona veriləndə Şərqin böyük mütəfəkkirlərindən söz açan İbrahim Mirzəlioglu Azərbaycan ədəbiyyatından danışır: Nizami, Füzuli, Şah Xətai, Seyid Əzim... elə bu anda yerindən qalxan Ə.Dəmirçizadə İbrahim babanı məclisin yuxarı başınadək aparır, stolu çəkir və deyir: Sənin yerin buradır, ağsaqqal!

Anası Ballıya xüsusi sevgisi olan İbrahim Mirzəlioglu ona tez-tez şeirlər yazar, sevindirərmiş onu.

Kimin anası Ballıdı,

Həyalı, ifallıdı.

Söz-söhbəti şirindi

Bayatısı ballıdı.

Ballı nənə əlibol, gözü-könlü tox, güləruz bir xanım idi. Oğlunun el içində sayılıb-seçilməsi sanki ömrünü uzadırdı. Düz 102 yaş yaşadı Ballı nənə. Oğlu İbrahim nəinki Dərələyəzdə, Naxçıvanda ətraf rayonlarda böyük hörmətə malik idi.

Toyların yaraşığı idi, barmaqlarının ucunda süzərdi. Kənddə toydan qabaq bir yas mərasimi olardısı, Mirzəlioğlu İbrahim bir dəstə ağsaqqalla üzrxahlığa gedər, yas evini də toya dəvət edər, toyda oynadar, onları yasdən çıxarardı. Ermənilərin əl-qol açmasına imkan verməzdi. Əmir ağanın qızı Nahadla (Nahidə) ailə qurmuşdu. Üç övlad atası idi: Həsən, Nazlı, Züleyxa. Həyat yoldaşı vaxtsız vəfat etdiyi üçün sonralar Nahadın qohumlarından biri ilə ailə qurur və iki oğul övladı da doğulur.

El yaylağa – Soğanlıya köçəndə nə kəndi boş qoymazdı, nə də yaylağa arın-arxayın köçməzdi. At belində elə yollarda qalardı. Yaylağa qalxır, el-obaya baş çəkir, aşağıya-kəndə qayıdır, kəndi boş qoymurdu. El ağsaqqalı idi. Sibirə sürgün olunanda Mirzəlioğlunun dini kitablarını, dəftərlərini kənd adamları gizlədir. Bir hissəsini Qovuşuğun qabaq qənşərində bir qayanının altında gizlədirlər. İllər keçir, babam bu əziyyətlərdən sonra kəndə qayıdanda bu dəftər -kitabları gətirib babama verirlər. Babam onları əzizləyə-əzizləyə saxlayır. 1998-ci ildə dayım Həsən Mirzəyev onları mənə verdi. (Babam artıq dünyasını dəyişmişdi) bu yazıları əski əlifbadan latın qrafikalı əlifbaya çevirirdim. Əlimə dəftərin arasında olan ayrıca bir vərəq keçdi. Vərəqdə kənddəki lap kasıb olan adamlar və onlara etdiyi ianələr yazılmışdı. Amma sağlığı boyu bir dəfə də olsun bu barədə danışmadı, demədi. Heç kəsə demədi, heç vaxt demədi!

Hə bir vərəqdə də Dərələyəzə aid şeiri var idi. Qar, yağış şeirin çox yerlərini yuyub aparmışdı. Görünür yaxşı gizlədilməmişdi. Amma bir neçə misranı güclə oxuya bildim:

Əzəldən qismətin baş, Dərələyəz!

Dəyməsin gözünə yaş, Dərələyəz! -görünür Dərələyəzin gözəlliklərindən yazan müəllif öz şair ürəyindən keçənləri də misralara çevirib. Şeir 1964-cü ildə yazılıbdır, qeyd var. Pozulmuş, silinmiş misraların sonuncusu isə belə idi:

Əhvalın yazıram xoş, Dərələyəz,
Axırda qalarsan boş, Dərələyəz!

El ağsaqqalı ermənilərin iç üzünü tanıdığı üçün hələ 50-60 il bundan öncə deyirdi bu sözləri. Həm də təkrar olunacaq, təkrar oluna biləcək xainliyi zamanında görürdü.

Oğlu - mənim dayım Həsən Mirzəyev onu Bakıya gətirdi. Mirzəlioğlu İbrahim kəlməbaşı -Dərələyəz!- dedi. Hələ 1948-53-cü ildə köçürülənlər belə, bu 2 yüz il ərzində ulu babaları köçürülənlər (əslini-kökünü itirməyənlər) belə onu ziyarətə gələrdilər. Hər kəs nəşə öyrənərdi ondan... çox elmi, bilikli, geniş dünyagörüşlü insan idi. Bir gün babamın əminəvəsi Abbas əmi dünyadan köçdü. El-oba yığıldı. Pərən-pərən olub Azərbaycanın bütün bölgələrinə səpələnmiş insanlar axın-axın gəldi. İbrahim Mirzəlioğlu oturan otağa keçib başsağlığı verənlərə üzünü tutub:

Qərib öldü, götürün,

Dar küçədən ötürün.

Qəribin vay xəbərini

Ellərinə yetirin - dedi və kövrəldi.

Bu dəmir iradəli insanın kövrəlməsi sanki müsibət oldu. Qarabuğdayı, hündür, irigövdəli, itibaxışlı bu insan kövrəlməsi öz əminəvəsi Abbas əmi üçün deyildi... Dağınıq ellər, viran qalmış yurdlar üçün idi...

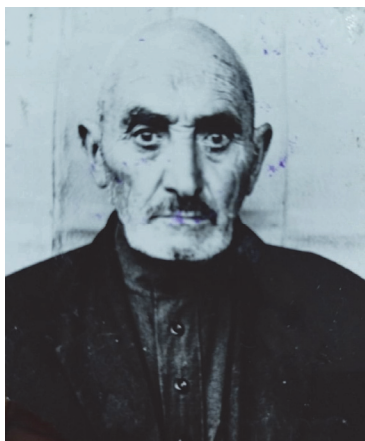
Professor Mahirə Hüseynova: “Dərələyəz mahalının sayılıb-seçilən ruhanilərinə məxsus elmi irsin öyrənilməsi Türk dünyasının vacib tərkib hissəsi olan bu coğrafiyanın mədəni irsi haqqında dolğun təsəvvür yaradar”.

MOLLA ƏSGƏRDƏN QALMA DİNİ ƏDƏBİYYAT VƏ ƏLYAZMALAR

Dərələyəzin elmi-ədəbi mühitinin formalaşmasında ruhani institunun rolu barədə yuxarıda qeyd etmişik. Sovetləşmə dönəmindən sonra bu təsisata qarşı aparılan repressiya mənəvi irsimizə böyük zərbə oldu. İnsanları din ələhinə təbliğata məcbur etməklə fundamental insan hüquqlarından olan vicdan azadlığı hüququnu

tapdaq altına atdılar. Lakin bu repressiyadan dönməzliyi, möhkəm əqidəsi ilə çıxan bir çox din xadimlərimiz oldu. Molla Əsgər də belə şəxsiyyətlərdən biridir. Uşaqlıq yaddaşımda hazır cavablığı, məzəli zarafatları ilə qalan (haqqında İmirli kəndində məzəli əhvalatlar dolaşır) Molla Əsgər taleyin hökmü ilə bir müddət Bərdə rayonun İmirli kəndində yaşayıb və öz ruhani fəaliyyətini davam etdirib. Sovetlər dönəmində kənd məclislərində mollaları dolaşdırıb çətin duruma salmaq üçün onlara müxtəlif səpkili suallar verirdilər. Sonra isə mollaları savadsız yerinə qoyub gülürdülər. Dinsizlik mühitindən çıxmış insanlara bu çox adi gəlirdi. Belə məclislərdən birində Molla Əsgərə istehza ilə sual verən cavan oğlan söyləyir: “Əsgər baba Əzrayıl kişidi ya qadın?”. Molla Əsgər halını pozmadan deyir: “Darıxma bala yanına gələndə görəcəksən!”.

İki dəfə həbs edilməsinə baxmayaraq sarsılmaz əqidə sahibi, iman əhli olan Molla Əsgər öz dininə sadıq qalıb.

Dönməz əqidə sahibi olan Molla Əsgər kimdir? Əliyev Əsgər Əli oğlu 1894-cü ildə Şərrur-Dərələyəz qəzasının Cağazir kəndində anadan olub. Təqribən 1930-cu illərdə Şərrur rayonunun Yuxarı Yaycı kəndində mağaza işlədib. O illərdə həmin kənddə Mirhəsən adlı din adamından Quran dərsləri öyrənməyə başlayıb. Bu müddət ərzində həm ərəb, həm də fars dillərini öyrənib və yaxın ətraf kəndlərdə mollalıq etməyə başlayıb. Dövrün şahidlərinin bildirdiklərinə görə hər iki dili mükəmməl bilib və «Quran»ı cümlə-cümlə oxumaqla tərcümə edib.

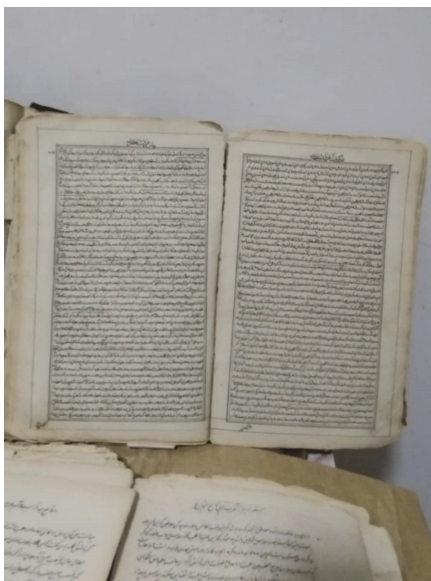
Bu fəaliyyəti Sovet hökumətinin yerli nümayəndələrinin narahatçılığına səbəb olur və ona dəfələrlə xəbərdarlıq edirlər ki,

Quran oxumaqdan və dini fəaliyyətdən əl çəksin. Molla Əsgər inadından dönmür və nəhayət həbs edilir. 1942-ci ildə həbs edilən Molla Əsgər Rusiyanın Kuybişev şəhərində yerləşən həbsxanaya göndərilir. 4 ildən sonra amnistiyaya düşən Molla Əsgər yenidən Cağazir kəndinə qayıdır və yenidən dini fəaliyyətlə məşğul olmağa başlayır. 1947-ci-1948-ci illərdə ikinci dəfə həbs edilir. Bu həbs zamanı isə əlində olan dini kitabların çox hissəsi tonqalda yandırılır. Kitabların az bir hissəsi gizlətmək mümkün olur və övladları tərəfindən mühafizə edilərək bu günə kimi ailə arxivində saxlanılır.

İkinci həbsin adını isə «Yerli hökuməti saymamaq» adı ilə «vətən dəyişikliyi» edilir və 2,5 il müddətinə Çivə kəndinə gedir və orada (bacanağı İbrahimin yanına) az müddət yaşamağa başlayır. Növbəti xəbərdarlıqdan sonra Ağdam rayonunun Mirəşelli kəndinə gedir. Orada əkinçiliklə, kotan sürməklə, bənna işləməklə çörək pulu qazanmağa çalışır. 1951-ci ildə azərbaycanlılar Ermənistandan deportasiya olunanda Çivə kənd camaatı da yerindən didərgin salınaraq Bərdə rayonunun İmirli kəndinə köçürülür. Həmin vaxtı Molla Əsgərin bacanağı İbrahim kişi Əsgərin qızı Püstəni və oğlu Məhəmmədi də özlərilə İmirli kəndinə gətirirlər. 1951-1952-ci ildə Molla Əsgər də İmirliyə köçməklə orada yaşamağa başlayır. Sonrakı ildə isə ailənin digər üzvləri də (yoldaşı Kübra, oğlu Qəşəm, qızı Fatma və Səkinə) İmirli kəndinə köçürlər və 1964-cü ilə qədər orada yaşayırlar. Həmin müddət ərzində molla Əsgər öz peşəsi üzrə dinlə məşğul olmağa başlayır. Böyük oğlu Məhəmmədin də gözəl səsi olduğu üçün İmirli kənd məscidində mərsiyə deyirmiş. (Sonradan həkimlik sənətini seçib). Molla Əsgər 1964-cü ildə, Moskvaya, SSRİ-nin Ədliyyə Nazirliyinə müraciət edir ki, mən həbsdə olmaqla cəzamı çəkmişəm, amma öz kəndimizdə yaşamağa imkan vermirlər. Moskvadan verilən cavabda bildirilir ki, sən artıq cəzanı çəkmişən harada istəsən, yaşaya bilərsən. 1964-cü ildə yenidən Şərur rayonunun Cağazir kəndinə qayıdan Molla Əsgər ömrünün sonunadək (1982-ci ilin may ayınadək) orada yaşayır. Ömrünün sonunadək əlində olan dini

kitabları qoruyub saxlayır. Övladlarının və kənd camaatının bildirdiyinə görə hər zaman Quranın təbliğatını vicdanla yerinə yetirib, heç bir kasıbın dəfnindən və yasından pul ummayıb və bildirib ki, bu Allah-təalanın bizim qarşımızda qoyduğu vəzifədir. Hər zaman kənd və qonşu kəndlərin ziyalıları, camaatı ondan Quran oxunması və din haqqında öyrənmək üçün onun evinə yığışırlarmış.

Onu digər «molla»lardan fərqləndirən digər bir xüsusiyyətidə İran dini rejimi haqqında tənqidi fikirləri olub. İranda din pərdəsi altında həyata keçirilən siyasətin İslama heç bir adıyyatı olmaması fikrini bildirirmiş.

Molla Əsgərin ocağında qorunub saxlanan kitabların və özünün əlyazmalarının mütəxəssis tədqiqatına ehtiyacı var. Bu həm Şərur-Dərələyəz elmi-ədəbi mühitinin öyrənilməsi həm də o dövrün ictimai-siyasi hadisələrinə daha dolğun qiymət verilməsi baxımından çox zəruridir.

Molla İmran Həsənalı oğlu Həsənov. O, 1865-ci ildə Dərələyəz mahalının Terp kəndində anadan olub. İlk dini təhsilini atası Həsənalıdan alıb (atası Nəcəfdə dini təhsil alması bildirilir). İmran Həsənov 1882-ci ildə Terp kəndindən İraqın Nəcəf şəhərinə gedərək orada 1895-ci ilədək təhsilini davam etdirib. 1896-cı ildə Dərələyəzə qayıdaraq mahalın sayılıb-seçilən din xadimlərindən olub. 1905-1906-cı illərdə ermənilər tərəfindən dinc əhaliyə qarşı həyata keçirilən soyqırımının şahidi olub. Ailəsi ilə birlikdə 1918-1919-cu illərdə Cənubi Azərbaycana keçməli olub. Sonra isə öz dogma kəndlərinə qayıdıb. O, Sona Ağamaliyeva-Həsənova (1874-1974) ilə ailə qurub. İmran Həsənov ömrünün sonuna qədər (1925) Dərələyəz mahalında dini fəaliyyətlə məşğul olub. Övladları və həyat yoldaşı 1951-ci ildə öz dogma yurdlarından deportasiya edilərək Salyan rayonun Qarabağlı kəndinə köçüblər. Hazırda İmran Həsənovun nəslı burada yaşayır. Molla İmranın nəslinin davamçısı Hacı Hüsni Həsənov onun yolunu davam etdirir. O, Qafqaz Müsəlmanları İdarəsinin Salyan (Şirvan, Neftçala, Hacıqabul) rayonu da daxil olmaqla bir neçə rayonun Qazısıdır.

Molla İmranın zəngin kitabxanası ailə üzvləri tərəfindən yüz ildən artıqdır ki, mühafizə edilərək qorunmuşdur. Hazırda bu zəngin kitabxana din xadimi Hacı Hüsni'nin şəxsi arxivində saxlanılır. Molla İmranın kitabları Dərələyəz elmi-ədəbi mühitinin öyrənilməsində önəmli mənbələrdəndir. Bu sahədə elmi araşdırmalar aparan ADPU-nin prorektoru professor Mahirə Hüseynova bu kitabların tədqiq edilməsini zəruri hesab edir. Qeyd edək ki, professor M.Hüseynova Qərbi Azərbaycan aşığı mühitinə aid ilk doktorluq dissertasiyasının müəlifidir. Onun “XIX-XX əsr Qərbi Azərbaycan aşığı və el şairlərinin yaradıcılığının dil və üslub xüsusiyyətləri (Dərələyəz mahalı üzrə)” mövzusunda yazdığı elmi monoqrafiya bu mövzuda yazılmış ilk doktorluq dissertasiyasıdır.

Həsənov Hüsni Budaq oğlu (Hacı Hüsni)

Hüsni Həsənov 19 noyabr 1970-ci ildə Qabağlı kəndində doğulub. O, 1977-1986-cı ildə Qarabağlar kəndində orta təhsil alıb. İlk dini təhsilini 1979-cu ildə kəndə fərdi qaydada Molla Şəkəralı adlı din xadimindən alıb. Sonra 1981-ci ildə Bərdə rayonunda əslən Dərələyəz mahalının Tarp kəndindən olan Molla Əhməddən təhsil alıb. 1982-1988-ci illərdə Cəlilabad Molla Məhəmməddən təhsil alıb. 1988/1990-cı ildə SSRİ Silahlı Qüvələri tərkibində İrkutski Vilayətində həqiqi hərbi xidmət keçib. 1992-ci ildə Həsənova Gülarə İdris qızı ilə ailə qurub. Bu nigahdan 3 övladı var. 1992-1994-cü ildə yenidən Cəlilabadlı Molla Məhəmməd və Molla Böylərin yanında dini təhsilini davam etdirib. 1994-cü ildə Qafqaz Müsəlmanları İdarəsi tərəfindən Qarabağlı kəndinə baş axund təyin olunub. 2000-2005-ci ildə Qafqaz İslam Universitetinin İlahiyyat fakültəsi, imamlıq və şəriət müəllimi ixtisası üzrə bitirib. 17 aprel 2014-cü ildə Qafqaz Müsəlmanlar İdarəsinin sədri Şeyxülislam Hacı Allahşükür Paşazadə tərəfindən Salyan, Neftçala, Şirvan, Hacıqabul rayonları üzrə səlahiyyətli nümayəndə təyin olunub. 2014-cü ildən Qafqaz Müsəlmanlar İdarəsinin Qazilər Şurasının və

Dərələyəz İcmasının (QAI) üzvüdür. Yurd həsrəti ilə böyüyən Hacı Hüsünün ən böyük arzusu doğma yurdu Dərələyəzə qayıtmaqdır.

**Dərələyəz mahalının Terp kəndindən olan seyid ailələri
haqqında məlumat.**

Seyid Mir Yusifin övladları:

Oğlanları Seyid Ağa (doğum yeri 1922-ci il Dərələyəz mahalı Terp kəndi 1942-ci ildə II Dünya muharibəsindən geri qayıtmamışdır), Mir Əzizin doğum yeri 1935-ci il Dərələyəz mahalı Terp kəndidir. 2005-ci ildə Salyanın Qrabağlı kəndində vəfat edib), qızları Ülkər (doğum yeri 1926-cı il Dərələyəz mahalı Terp kəndi 1954-cü ildə Salyanın Qrabağlı kəndində vəfat edib), Şamaxı (doğum yeri 1937-ci il Dərələyəz mahalı Terp kəndi, 2002-ci ildə Salyanın Qrabağlı kəndində vəfat edib).

Qasimov Seyid Qasim Seyid Əhməd oğlu (doğum yeri 1897-ci il Dərələyəz mahalı Terp kəndi, 1988-ci ildə Yevlaxda vəfat edib),

oğlanları Abdullah (doğum yeri 1935-ci il Dərələyəz mahalı Terp kəndi, 2014-cü ildə Bakı şəhəri Pirşağı qəsəbəsində vəfat edib), Mir Ağa (doğum yeri 1940-cı il Dərələyəz mahalı Terp kəndi, 2010-cu ildə Yevlaxda vəfat edib), qızları Məleykə (doğum yeri 1923-cü il Dərələyəz mahalı Terp kəndi, 1999-cu ildə Bakı şəhəri Mehdiabad qəsəbəsi), Mülayim (doğum yeri 1948-ci il Dərələyəz mahalı Terp kəndi) Dürrü (doğum yeri 1945-ci il Dərələyəz mahalı Terp kəndi)

Kərbəlayi Seyid Hüseynin övladları

Oğlanları Rıza (doğum yeri 1890-cı il, Dərələyəz mahalı Terp kəndi, 1980-cı ildə Salyanın Qarabağlı kəndində vəfat edib) Rəhim (doğum yeri Dərələyəz mahalı Terp kəndi, 1941-ci ildə müharibəyə gedib və geri dönməyib)

Seyid Rıza övladları

Oğlanları Əsgər (doğum yeri 1934-cü il Dərələyəz mahalı Terp kəndi), Həsən (doğum yeri 1928-cü il Dərələyəz mahalı Terp kəndi, vəfatı-1976 Salyanın Qarabağlı kəndi), Hüseyn (doğum yeri 1941-cü il Dərələyəz mahalı Terp kəndi, vəfatı - 2020 Salyanın Qarabağlı kəndi), qızları Zərniyar doğum yeri 1936-cı il Dərələyəz mahalı Terp kəndi, vəfatı - Bakı şəhəri Mehdiabad qəsəbəsi) Göyçək (doğum yeri 1938-ci il Dərələyəz mahalı Terp kəndi, vəfatı-1961 Bakı şəhəri Mehdiabad qəsəbəsi)

Seyid Əziz və oğlu Mir Kazım. Seyid Əziz 1977-ci ildə Salyanın Qarabağlı kəndində vəfat edib. Mir Kazım Piriyeu 1930-cu ildə Terp kəndində anadan olub, 1989-cu ildə Salyanın Qarabağlı kəndində vəfat edib. Seyid Əli Salyanın Qarabağlı Kəndində dəfn olunub, oğlu Mir Cəlal Seyid Əli oğlu 1947-ci ildə Terp kəndində anadan olub, 2020-ci ildə Salyanın Qarabağlı kəndində vəfat edib.

Piriyeu Seyid Əziz Mir Qurban oğlu (doğum yeri 1883-cü il Dərələyəz mahalı Terp kəndi, vəfatı - 1977 Salyanın Qarabağlı kəndi). Övladları: Qızları Ballı (1920-ci il Dərələyəz mahalı Terp kəndində doğulub, 2003 Salyanın Qarabağlı kəndində vəfat edib), Ağca (1920-ci il Dərələyəz mahalı Terp kəndində doğulub, Beylə-

qan rayonunda vəfat edib), Lala (Dərələyəz mahalı Terp kəndində doğulub, Salyanın rayonun, Qarabağlı kəndində vəfat edib), oğlanları Mir Kazım (doğum yeri 1930-cü il Terp kəndi vəfatı-1989 Salyanın Qarabağlı kəndi), Mir Qasım (1959-cu il, Bərdə rayonunda doğulub, hal-hazırda Salyanın Qarabağlı kəndində yaşayır)

Əhmədov Seyid Abdulla Seyid Qasım oğlu (Doğum yeri Dərələyəz mahalı, Terp kəndi 1935, Vəfatı yeri 2014-cü il, Bakı, Pirşağa qəsəbəsi) Övladları: Oğlanları Mir Əli (1958) Mir Yaqub (1963) Əhməd (1967), qızları, Məqsədin (1961), Güleyşə (1965), Aybəniz (1968).

Qasimov Natiq Mirəziz oğlu

19.09.1970-ci ildə Salyan Rayon Qarabağlı kəndində anadan olub. 1977-1987-ci illərdə Qarabağlı kənd 1 saylı tam orta məktəbində orta təhsil alıb. Firuz Məlikov adına Kənd Təssərrüfatı Texnikumunun mexanizasiya ixtisasına daxil olub. 1988-1990-cı illərdə Sovet Ordusu sıralarında həqiqi hərbi xidmət keçib. Hərbi xidməti başa vurduqdan sonra texnikumda təhsilini başa vurub. 1992-ci ildə Qasimova Gülsüm Əli qızı ilə ailə həyatı qurub. Bu nigahdan 4 övladı olub (3 qız bir oğlan). 2020-ci ildə həyat yoldaşı dünyasını dəyişib. 3 qız övladı ailə həyatı qurub. Seyid Natiqin 5 nəvəsi var hazırda oğlu ilə birlikdə Qarabağlı kəndində yaşayır. Salyan Suvarma Sistemləri İstismarı haqqında nizamlayıcı vəzifəsində çalışır. Ən böyük arzusu Dərələyəzə qayıtmaqdır.

Qeyd: Terp kəndinin seyidləri haqqında məlumatı bizə tədim etdiyi üçün Terp kəndinin icma rəhbəri Ceyhunə Şirəliyevaya öz təşəkkürümü bildirirəm.

DƏRƏLƏYƏZ MAHALI ÇİVƏ KƏNDİNİN DİNİ MÜHİTİ

Dərələyəz mahalının Çivə kəndi elmi-ədəbi mühitinin zənginliyinə görə mahalın ən öndə gedən kəndi olmuşdur. Bu kənddən Azərbaycanın ilk ali təhsil alan hüquqşünasları Həsənalı Sultan Vəkilov, Teymur bəy Vəkilov, Abbas bəy Vəkilov, mahalda ilk hərbi təhsil alan, görkəmli dövlət xadimi İlyas bəy Vəkilov, Tədarük naziri Qəzənfər bəy Vəkilov kimi ziyalı və dövlət xadimləri ilə bərabər ruhaniləri, seyid ailələri ibadət əhli insanlar da olmuşdur. Hacı Mahmud bəy Vəkilov, Almalıq kəndindən gələn seyid ailələri (Mir Yasin ağa və.s), Hacı Abbas Abbasov, Axundovlar (ruhani ailəsi) və başqalarını da nümunə göstərə bilərik. Söylənilən şəxslərin hər birinin maraqlı həyat hekayəsi var. Təəssüf ki, bu şəxslər barədə hələki geniş məlumatlar toplanmamışdır. Gələcək tədqiqatçıların üzərinə bu nəcib missiyanı qoymaqla Çivə kəndinin ruhani ailələrinin kiçik bir qismini əhatə edən məlumatları sizə təqdim edirik.

Çivəli Molla Ağə Axundov

Dərələyəz qəzasının Çivə kəndində doğulan, doğum tarixi dəqiq bilinməyən Axund, molla Ağə, ali dini təhsilini İraqın Nəcəf

şəhərində alması söylənilir. Çox mütərəqqi, dövrünün dindarlarından fərqlənən dünyagörüşə və savada malik bir şəxs kimi dünyəvi elmlərə (fizika, riyaziyyat, astronomiya) yaxşı bələd olub, ərəb, fars dillərini mükəmməl danışan bir insan olub. Övladları xatırlayır ki, bizə şifahi hesablamanı, vurmanı bölməni şifahi şəkildə elə aydın başa salardı ki, müəllimlərin bacarmadığı şəkildə. Kənddə ölən adamların dəfnini təmənnəsiz etməyi özünə borc bilərmiş. Əgər yas məclisini idarə etmək dəvəti alarmışsada, heç vaxt qiymət, hesab aparmazmış. Hər kəsin öz istəyinə uyğun şəkildə razılaşmış.

1918-1920-ci illərdə Çivə camaatı Xalq Qəhrəmanı Balo bəy Vəkilovun komandanlığı ilə könüllü öznümüdafiə tabor təşkil etdiyi ağır illərdə Axund Ağanın başqa bir özəlliyi də üzə çıxır. Kəndi mühasirəyə alan erməni quldurları onların digər yerlərlə əlaqə qurmasına imkan vermirdilər. Camaat vəziyyətin necə olduğunu bilmirdi. Belə məqamda o zaman Axund, molla Ağa çuxasını geyinir əyninə, boz atını minir, müqəddəs Qurani- Kərimi başının üstündə tutub, bildiyi duaları oxuyaraq atla Şərur istiqamətində hərəkət edir ermənilər nə qədər güllə atsalarda o sağ salamat Şərura çatır. Ordan kəndə xəbər gətirir ki, hər yerdə vəziyyət ağırdır, kəndlər boşalıb, yandırılıb, yağmalanıb, heç bir silah və canlı yardım etmək imkanları yoxdur. Ən yaxşı halda kənddən camaatın çıxmasını vacib sayan kəndin başbilənləri, ermənilərin duyub düşməməsi üçün itlərin qabağına gücləri çatan yeyəcək- içəcək qoyub gecə ilə kəndi tərk edirlər. Arazın o tayına keçən camaat , bir az dincəlmək, götürdükləri azuqədən yemək istəyirlər ki, bu zaman bir adam bunların yanına gəlib torpaq basdı istəyir. Ağsaqqal və cəsarətli gənclər əhvalatı, bura gəlmə səbəblərini desələr də, adam qulaq asmaq belə istəmir və xoşuna gələn bir atı minib qaçır. Cavanlar atlanıb onun ardınca çapmaq istəyəndə, Kərbəlayı Calal onları qoymur ki, getməyin, arvad-uşaq var, atımızı qaçırdan bizə nələr etməz. Hətta yaşlı insanlar "o tayda başımıza elə oyunlar gəldi ki, kaş “gavurun” əlində ölərdik sizdən

bu pisliyi görməzdik" deyirdilər. Bəziləri ordan birbaşa Bərdənin Qılınclı, Qaradəmirçi kəndlərinə gəldiyini deyirdilər. Daha sonra Çivəyə qayıdılar. Bir neçəsi Ağdamın Tağıbəyli kəndinə köçüb orada məskunlaşır. Molla Ağa bir neçə günlərdən sonra çuxasının dəlik - deşik, atının quyruğunun ucunun qopduğunu görür. Sonralar belə, bu hadisəni ermənilər dəhşət içində söyləyəmişlər. Molla Ağa 1935-ci ilə qədər Çivədə yaşayır, kollektivləşmə prinsipini qəbul etmədiyi üçün, erməni bolşeviklər üzə olan ağıllı adamları sıxışdırdığı üçün, Bərdənin Qılınclı kəndinə köçür, 1945-ci ilə qədər orada yaşayır və vəfat edib. Qəbri oradadır. Kənd camaatının çox böyük hörmətini qazanan Axund Ağanın məzarını qoruyub saxlayırlar. Onun nəvəsi S.Cəlalov: "Biz, Kəlbəcərdə yaylaqda olanda biləndə ki, Axund Ağanın nəvəsiyik, alaçıgımızı qurmağa kömək edirdilər, bizə yağ, pendir, qatıq, süd gətirirdilər, xüsusi hörmət göstərirdilər".

Molla Ağanın ailə şəcərəsində hamısı demək olar ki, dini təhsil alanlardır. Qardaşı molla İsmayıl da ali dini təhsilli olub, o Bərdə rayon İmirli kəndində məskunlaşıb və orada da vəfat edib.

Hafiz Elşad oğlu Abbasov. 12 aprel 1984-cü ildə Rusiya Federasiyasının Tümen vilayətində anadan olub. İlk təhsilini Bərdə rayonu R.Abbasov adına Əmirli kənd tam orta məktəbində alıb, 2001-ci ildə həmin

məktəbi əla qiymətlərlə bitirib. Dini təhsil almaq arzusunda olan Hacı Hafiz 2001-ci ildə Bakı İslam Universitetinin "İslamşünaslıq" fakültəsinə daxil olaraq əyani təhsil alıb, 2006-cı ildə Universiteti bitirərək "İslamşünas" ixtisasına yiyələnmişdir. 2002-2004-cü illərdə Türkiyə Cümhuriyyətində, 2004-2006-cı illərdə

Rusiya Federasiyasında, 2008-ci ildə isə Misir Ərəb Respublikasında ixtisasartırma kurslarında olmuşdur. 2006-cı ilin iyul ayından 2007-ci ilin iyul ayınadək həqiqi hərbi xidmətdə olmuşdur. 2007-ci ildən etibarən Bakı İslam Universitetində Ümumi Şöbənin müdürüdür. 2011-ci ildə Həcc ziyarətində olmuşdur. 2015-ci ildən isə Bakı şəhər Heydər məscidinin imamı, AMEA-nın Əlyazmalar İnstitutunun dissertantıdır. Ailəlidir 4 övladı var. Onu da qeyd etmək ki, Hacı Hafiz Çivə kəndinin mömin şəxslərindən biri olmuş, Hacı Abbasın nəticəsidir.

Cəfərov Sadiq Calal oğlu.

28 may 1977-ci ildə Bərdə rayonu İmirli kəndində anadan olub. Rəhman Abbasov adına Əmirli kənd tam orta məktəbi bitirib. 1997-2001-ci illərdə Bakı İslam Universitetində Ali təhsil alıb. 2009-cu ildə Tərtər rayonu Cümə məscidinə Axund təyin olunub. 2023-cü ildə Qafqaz Müsəlmanları İdarəsində Qarabağ bölgəsi üzrə səlahiyyətli nümayəndə təyin olunub. Ailəlidir 5 övladı var.

ARBATAN KƏNDİ

Salyan rayonu Arbatan kəndi Qərbi Azərbaycandan deportasiya edilmiş Oğuz türklərinin məskunlaşdığı bir yerdir. Əsasən Dərələyəz mahalının Arbatan kəndindən köç etmiş əhali qrupu haqqında daha dolğun təsəvvür yaratmaq məqsədi ilə Kameral təsvirləri Azərbaycan ictimaiyyətinə yüksək səviyyədə təqdim etmiş, dəyərli alim Nazir Əhmədlinin Şərur-Dərələyəz Qəzasının kameral təsviri (1873) adlı mötəbər mənbədən Arbatan kəndinin 1873-cü ilə aid kameral siyahısını sizlərə tədim edirik. Bu əhali qrupunun əksəriyyətinin ailə şəcərəsi öz dogma yurdlarından deportasiya edilərək, Salyan rayonunun Arbatan kəndinə köçürülüb.

ARBATAN KƏNDİ (1873-cü il)

Xəzinə və mülkədar torpaqlarında yaşayan dövlət kəndliləri. Əkinçiliklə məqbul olan şiə məzhəbinə mənsub müsəlman tatarlar.

1.44. İsmayıl Əmirməmməd oğlu 60 y (1/2).

2.16. Məmməd Məşədi Zeynal oğlu 40 y.; oğlanları:

Məmməd həsən 20 y., Əli 13 y., Abdulla 5 y (4/6).

3.38. Kərbəlayi Əli Dədə oğlu 60 y.

Oğlu Məmməd 21 y., onun oğlanları: Məmmədəli 4 y; Səfərəli 1 y (4/2).

4.36. Məmmədağa Molla Rəsul oğlu 20 y; qardaşları: Qəhrəman 13 y.; Paşa 8 y. (3/3).

5.37. Molla Cəfər İsmayıl oğlu 48 y; oğlanları: Məmməd-bağır 20 y; Rüstəm 17 y; Mahmud 14 y; Novruzəli 12 y; İsmayıl 13 y (6/5).

6.23. Kərbəlayi İmamverdi Dədə oğlu 45 y; oğlanları: Qurbanəli 1- y; Abbasəli 6 y; qardaşı oğlu Haxverdi Məşədi Səfər oğlu 22 y. (5/6).

7.21. Əli Allahverdi oğlu 25 y; qardaşı Tarverdi 16 y. (2/2).

8.22. Şahverdi Tarverdi oğlu 40 y.; oğlanları Abbas 10 y.: Məmməd 8 y, Həsən 5 y. (4/4).

9.35. Hüseyin Kərbəlayı Həsən oğlu 28 y; oğlu Novruzəli 3 y; qardaşı Həsənəli 15 u (3/3).

10.39. Fərəc Əliməmməd oğlu 30 y; oğlu Abdulla 6 y; qardaşı Qurban 20 y. (3/2).

11.40. Ağa Seyid Fətulla Seyid Rəsul oğlu 30 y; oğlanları: Ağa Mir Məmmədqulu 17 y; Ağa Mir Əli 1 y; Ağa Mir Məmməd 25 u (4/5).

13.20. Cəfər Kərbəlayı İbrahim oğlu 25 y; oğlu qardaşı Rəhim 14 y. (2/2).

14.18. Kərbəlayı Xəlifəqulu Hüseyin oğlu 30 y. (1/3).

15.29. Nəsrulla Qasım oğlu 26 y; oğlu Məmmədəli 10 y; qardaşı İsmayıl 22 y; onun oğlu Qasım 7 y; (4/4).

16.17. Məşədi İsmayıl Cabbar oğlu 60 y; oğlanları Şirəli 25 y; Hüseyinəli 18 u (3/3).

17.33. Hacı Qasım Muxtar oğlu 40 y; Muxtar 15 y; Adil 12 y; İbrahim 9 y; Kərim 7 y; qardaşı İsmayıl 25 y (6/8).

18.15. Kərbəlayı Məmmədəli Salman oğlu 30 y; oğlanları Cabbar 7 y; Bayraməli 2 y (3/2).

19.14. İsmayıl Tağı oğlu 25 y; qardaşları: Bayramqulu 20 y; Məmmədsadiq 17 y; Salah 15 y (4/6).

20.1. Əbdülhüseyn bəy İbrahim bəy oğlu 50 y; oğlanları: İbrahim bəy 20 y; Şirəli bəy 12 y; Məmməd bəy 9 y; Hüseyinəli bəy 6 y; Əhməd bəy 3 y. (6/6).

21.15. Kərbəlayı İsmayıl bəy Şahbaz bəy oğlu 60 y; oğlanları: Əli bəy 25 y; Məmmədəli bəy 13 y (3/4).

22.49. Kərbəlayı Səfərəli Zeynalabdin oğlu 40 y; oğlanları: Ələkbər 12 y; Ələsgər 6 y; (3/2).

23.6. Məmmədəli bəy Qasım bəy oğlu 40 y (1/4).

35.27. Abdulla Əli oğlu 33 y; qardaşı oğlanları: Hüseyin 18 y; Həsən 10 y (3/4).

36.28. Məmmədqulu Əli oğlu 50 y (1/4).

37.4. Məmmədhəsən bəy İsmayıl bəy oğlu 45 y; oğlanları: Baxşəli bəy 18 y; İsmayıl bəy 14 y; Hüseyin bəy 10 y. (4/3).

- 38.8. Əli Cəlil oğlu; 25 y; qardaşı İbrahim 22 y; (2/3).
- 39.9. Kərbəlayı İsmayıl İbrahim oğlu 50 y; oğlanları: Musa 12 y; İsa 10 y (3/1).
- 40.3. Rəhim bəy Rəsul bəy oğlu 22 y; qardaşları: Kərim bəy 12 y; ,Əziz bəy 8 y; Rəsul bəy 1 y. (4/3).
- 41.13. İsmayıl Məşədi İbrahim oğlu 30 y; oğlu Novruzəli 3 y(2/1).
- 42.18.İmamqulu Hüseyn oğlu 25 y.oğlu Mehdiqulu 1 y; qardaşları: Cəfərqulu 17 y; Məmmədqulu 13 y. (4\3).
- 43.17. Bəxşiş Məşədi İsmayıl oğlu 26 y; oğlu Cəlil 3 y. (2/2).
- 44.5.Nəcəfəli bəy Ələkbər bəy oğlu 27 y; oğlu Feyzulla bəy 1 y; qardaşları:Həsənəli bəy 20 y; Hüseynəli bəy 19y. (4/1).
- 45.12. Fərəc Rəhim oğlu 33 y; oğlu Rəhim 7 y; qardaşı Kərbəlayi Fətulla 30 y. (3/3).
- 46.9.Məmməd Əhməd oğlu 28 y; .oğlu Əhməd 1 y. (2/2).
- 47.Fərəculla bəy Şükrulla xan oğlu 40 y; oğlanları: Məmməd bəy 12 y; Şükrulla bəy 5 y; qardaşı Əsədulla bəy 20 y. (4/5).
48. Kərbəlayı Həsən bəy Hacı Bağır xan oğlu 40 y; oğlanları:Rəhim bəy 12 y; Əlinağı bəy 7 y. (3/-).
- 49.Məşədi Fətulla Fətəli oğlu 50 y; oğlanları: Əli 20 y; Məmmədəli 1 y (3/3).
50. Bəylər Abbas oğlu 25 y; qardaşı Məmməd 15 y (2/1).
- 51.Sulo Mahmud oğlu 50 y; oğlanları Maxso 20 y; Abdulla 15 y; İbrahim 10 y; Həsən 6 y; İsmayıl 3 y. (6/2).
- 52.Əliməmməd Nəşədi Qurbanəli oğlu 50 y; oğlanları Hüseyn 20 y; Həsən 15 y (3/1).
- 53.12. Kərbəlayi Allahyar Rəcəb oğlu 45 y; oğlu Şükrulla bəy 5 y (2).
- 54.Xanbaba bəy Şükrulla xan oğlu 25 y; oğlu Şükrulla bəy 5 u (2).
- 55.Qasım Mahmud oğlu 49 y; oğlu Mahmud 8 y; (2/1).
- 56.24. Cəfər Şahbaz oğlu 30 y; oğlanları: Məmmədhüseyn 8 y; Məmmədhəsən 5 u,(2/1).

Arbatan kəndində cəmi 56 ailə, 179 kişi və 160 qadın yaşayır. Kameral təsvir tərtib edildikdən sonra əlavə edilənlər:

1.24. Hacı İrza bəy Şahbaz bəy oğlu 53 y; oğlu Məmmədağa 15 y; (2/2).

1883-cü ildə hər ikisi vergidən azad edilərək tacirlərin siyahısına yazılıb.

2. Hacı İrza bəy Şahbaz bəy oğlunun dul qalmış arvadı Hacı Xanım 70 y; oğlu Məmmədağa 32 y;

3. Kərbəlayı Məmmədağa bəy İrza bəy oğlu 42 y; oğlu Həsən 11 yaş; arvadı Hürünisə 43 y.

1897-ci ildə tacir siyahısında çıxarılıb.

Dəyərli araşdırmaçı Azər Turan, Darül Möminin (Salur Eli) adlı kitabında Arbatan toponimi ilə bağla araşdırması maraq doğurur. Burada həm Qərbi Azərbaycan həm də Salyan ərazisindəki Arbatan toponiminin etimologiyası haqqında dolğun təsəvvür yaratmaq üçün həmin araşdırmanı sizə təqdim edirik.

A. Turan: “Milad öncəsi 250-ci ildən miladın 224-cü ilinə kimi mövcud olmuş Parfiya çarlığının sınırları Kür çayının mənsəbinə qədər uzanırdı. Parfiya dövlətini quranların əcdadları isə iskit mənşəli Dailər hesab olunurdu. Ravlinson yazır: «Dai iskitlərin bir qoludur. Bəziləri bunlara Daha (ehtimal ki, Tokar və ya Döğər) deyildiyini, özlərinin həqiqi adlarının Parn və ya Aparn olduğunu, boydaşlarından ayrılaraq Azov dənizinin şimalındakı ölkələrə köç etdiklərini bildirirlər».

Əgər Parfiya dövlətinin bir ucu bizim torpaqlara qədər gəlib çıxırdısa və Dailər də bu dövləti quranların şəcərəsində təmsil olunurdusa, o zaman ehtimal olaraq düşünməyə dəyər ki, Dayıkənd yer adının kökündə həmin iskit mənşəli Dailər dayanır və bu kənd, əslində, Dayı-kənd deyil Dai-kənd kimi qəbul olunmalıdır. Yəni də təkrar edirəm ki, bu yalnız bir ehtimaldır, amma ehtimal olaraq da təkcə Dayıkəndin (Daikəndin) deyil, Darülmöminin mahalında milad öncəsi 250-ci illərdə baş verən cərəyanları öyrənmək baxımından xeyli cazibədar görünür.

Digər tərəfdən, burada bir Arbatan amili də var. Herodot «Tərixində» Azərbaycan ərazilərində Amazonlardan söhbət gedir. İs-

kitlər Amazonları Oirpata adlandırırlar. Bu da iskitlərin dilində ər öldürən deməkdir.

Arbatan – ər batan Oirpatayla oxşar və yaxındır. Arbatan – Oirpatan = ər batan, ər (kişi, erkək) öldürən.

Arbatan düşündürücü suallar doğurur. Çin mənbələrini tədqiq edən Ahmet Taşağıl uyğurlarla qonşu olan Aramamut adlı bir türk tayfasından danışır.

Arbatan məni yenidən iskit kökənli Dai nəslinin övladlarının qurduğu Parfiya mərhələsinə qaytarır...

Məsələ burasındadır ki, XV əsrdə yaşamış Həmdullah Qəzvinli Kür çayının Xəzərə töküldüyü yerdə gördüyü Abarşəhrin adını çəkmişdi.

Abarşəhr məsələsi də ayrıca suallar meydana çıxarır:

1. Abarşəhr V yüzillikdə Şimali Qafqazda avarlarla döyüşlərdən yorulmuş, sonra da onlara qaynayıb-qarışaraq Azərbaycana adlanmış Salların avarlarla birgə qurduğu şəhər ola bilərdimi?

Ancaq türkoloji elminin belə bir xəbərdarlığı da var: «dəyişik yerlərdə qarşımıza çıxan Apar ilə Abar /Avar-ın / (Awar) tək və eyni xalq olduğu tamamilən kəsin deyildir».

Tarix isə Həmdullah Qəzvinidən savayı digər qaynaqlarda da Abarşəhrdən bəhs edir...

2. Parfiya və Manilik dövrünü əks etdirən yazılarda da Abarşəhr adlı bir yaşayış məskəmindən söhbət açılır: «Mani Mar Ammon, knyaz Artaban, bir rəssam-nəqqaş və bir katiblə Abarşəhrə gəldi» (*Qeo Budenqren*). Göründüyü kimi, mətnə Artaban adlı bir knyazın da adı keçməkdədir. Bu da təbiidir, Parfiya çarlarının və şahzadələrinin arasında bir neçə Artabana təsadüf olunur. Maninin Abarşəhrə gəlməsi Abarşəhri miladın III yüzilliyinə bağlaya bilərmi? Bu yerlərdə bir zamanlar Maninin dininə tapınan göytürklərin izinə-sorağına düşmək olarmı? Arbatan Parfiya çarlarından Artabanın adını daşıya bilərmi?

Beşinci yüzildə isə Alban ruhanilərindən biri Urbat adlanır.

Arbatan ər igid, yaxud ər budun mənasında da anlaşıla bilər”.

GÖYÇƏDƏN SALYANA KÖÇÜRÜLMƏ

Göyçə mahalının Mollalı kəndinin tarixi dərin tədqiqat tələb edir. Əslən Göyçə mahalından olan araşdırıcı Salman Vilayət oğlu “Oğuz elinin müqəddəs ocağı” adlı kitabında Mollalı kəndinin tarixi haqqında maraqlı faktlar təqdim edir. O, yazır: “İndiki Martuni şəhərindən 19 kilometr şərqdə yerləşmiş Mollalı kəndi şimaldan Alçalı, şimal-şərqdən Qamışlı, şərqdən Çamırlı, cənub-şərqdən Gödəkbulaq və Yuxarı Zağalı, qərbdən Aşağı Gözəldərə və Gözəldərə, cənubdan isə Dərələyəz mahalının Sallı kəndləri ilə həmsərhəd olub. Relyefinə görə təbii səngərqala mahiyyəti daşıyan kənd üç tərəfdən dağlarla, bir tərəfdən isə dərin yarıqla əhatələnmişdi. Sıldırım qayalıq olan yarıqların dibindəki dərəyə yalnız bir cığır ilə düşmək mümkün idi. Oğuz türklərinin bu yurdda bələnlənməsinin tarixini öyrənmək üçün ciddi əmək sərf etmiş iqtisadçı alim Hacı Abbas Aliyevin və tədqiqatçı-jurnalist Qurban Əzizovun araşdırmalarına görə, Mollalının ilk sakinləri olmuş Hacınəsibilər və Yekəalılar (Əzizuşağı) tayfaları XII əsrdə Türkiyənin İğdır mahalının Axura kəndindən köç edərək Araz sahilindəki Novruzlu kəndinə (Ermənistanın Qəmərli rayonu ərazisində), az müddət sonra isə indiki Qazax rayonunun Şıxlı kəndinə gəlirlər. O zaman Şıxlının tez-tez gürcü basqınlarına məruz qalması tayfa ağsaqqallarını daha təhlükəsiz yerlər axtarmaq zərurəti ilə üzləşdirib və onlar Göyçə mahalındakı bu yeri bəyənərək, öz tayfalarını burada məskunlaşdırıblar. Beləliklə də, XIV əsrin əvvəllərindən başlayaraq bu oba da oğuz türklərinin Göyçədəki yurd yerlərindən biri olub və kənd onu bələnləşdirən tayfanın ağsaqqalının şərəfinə əvvəlcə "Yekəalılar", sonradan isə rəsmən bu kəndin bəyi olmuş Dünyamalı bəyin atası Molla Ali Sultanın şərəfinə "Mollalı" adlandırılıb. 1728-ci il tarixli "İrəvan əyalətinin icmal dəftəri"nin 118-ci səhifəsində kənd məhz Yekəalıca kimi təqdim olunub. Həmin səhifədəki qeydlərdən o da bəlli olur ki, kəndin əhalisi osmanlıların şiələrə münasibətindən ehtiyatlanaraq

müvəqqəti də olsa kəndi tərk edibmiş və kəndin ərazisi sahipsiz yer qismində sultanın mülkiyyətinə daxil edilibmiş. XVIII əsrin ortalarında osmanlılar Qafqazdakı mövqelərini itirdikdən sonra kənd İrəvan xanlığının Göyçə mahalının inzibati bölgüsünə daxil edilmiş və 1800-cü ilə dair sənədlərdə Mollalı adı ilə təqdim olunmuşdur. 1828-ci ilə dair sənədlərdə, yəni İran-Rusiya, Türkiyə-Rusiya müharibələri zamanı erməni-rus hərbi birləşmələrinin Göyçə hövzəsində dağıtdıqları və erməni vilayətinin idarəçiliyinə verilərkən yaşayış üçün yararlı sayılan kəndlər barədə İ.Şopen tərəfindən ermənilərə istinadən hazırlanmış məlumat-siyahılarda Mollalı kəndinin adına rast gəlinmir”.

S.Vilayət oğlunun fikrinə görə Mollalı kəndinin İ.Şopenin siyahısından kənarda qalması erməni məkirinin nəticəsi idi. Kameral təsvirlərin mahir bilicisi N.Əhmədlinin fikrincə İ.Şopenin məqsədi heç bir əhalinin bu siyahıdan kənarda qalmaması idiki bu əhali vergiyə cəlb edilsin. Lakin Osmanlı sultanlığı Azərbaycan ərazisini tutduqdan sonra şii məzhəbinə mənsub olan bəzi kəndlər köçüb başqa-başqa ərazilərə gediblər. Eyni zamanda Mollalı kəndinin adı Alçalı, Qəfərli və.s adlara dəyişildiyinə görə bu cür problemlər ortaya çıxa bilərdi.

S.Vilayət oğlu yazır: “1873-cü ilin rəsmi statistikasında Mollalı kəndinin 232 nəfər türk sakini olduğu göstərilir. 1914-cü ildə Mollalıda əhalinin sayı artaraq 278 nəfərə (73 təsərrüfat) çatmışdı ki, bu fakt da erməni mənbələrində təsbitlənib. Beləcə, rəsmi sənədlərdən də göründüyü kimi, qədim tarixi olan bu kənd XIX əsrin əvvəllərində yaşadığı faciələrə baxmayaraq XX əsrin əvvəllərində də Göyçənin iri və abad yaşayış məskənlərindən biri imiş. Odur ki, 1918-ci ildə Göyçədə həyata keçirilən soyqırımı zamanı hədəfə ilk düşən kəndlərdən biri də Mollalı oldu. Amma ermənilərin gözləntilərinə rəğmən Mollalı sadəcə təslim olmadı; döyüşərək şəhid düşdü. Daşnak qoşunları Gödəkbulaq və Yuxarı Zağalı kəndləri istiqamətindən hücumla keçdikləri, Gözəldərə istiqaməti isə artıq ermənilərin nəzarətində olduğu üçün Mollalının

digər türk kəndləri ilə əlaqəsi demək olar ki, kəsilmişdi. Kəndə yeganə kömək Çamırlıdan gəlirdi: təkcə Çamırlının yox, ümumən Göyçənin nüfuzlu şəxsiyyəti olan Hacı Nağının oğulları Həsən və Mustafanın başçılıq etdiyi özünümüdafiə dəstəsi Mollalı fədailərinə silah və sursatla kömək etsə də, canlı qüvvə ilə yardım imkânında deyildilər. Çünki azsaylı dəstələri öz kəndlərinin müdafiəsində dayanmaq, gecəli-gündüzlü davam edən aramsız hücumların qarşısını almaq məcburiyyətində idi. Belə bir şəraitdə Hacınəsibli Cəlil İsmayılovun başçılıq etdiyi Mollalı müdafiəçilərinin nizami daşnak ordusuna uzunmüddətli müqaviməti təbii ki, mümkünsüz idi. Odur ki, kənd ağsaqqallarının ümumi iradəsi ilə 1918-ci ilin dekabrında Mollalı əhalisi Züldağ aşırımı ilə Dərələyəzə, oradan isə Şərura və Türkiyəyə üz tutdu. Qarlı aşırımlarda uşaqların və qocaların böyük əksəriyyəti qırıldı. 1922-ci ildə sovet hökumətinin çağırışından və təhlükəsizlik barədə zəmanətindən sonra doğma yurda qayıdan mollalıların sayı cəmi 170 nəfər, yəni 1914-cü ildəki əhalinin yarısından da az idi; başqa sözlə, əhalinin bir qismi Türkiyədən qayıtmamış, bir qismi Azərbaycanın müxtəlif regionlarına üz tutmuşdu. Kəndə isə o zamana qədər əlliyə yaxın erməni ailəsi köçürülmüşdü və beləliklə də 1922-ci ildə Mollalı, əhalisinin etnik tərkibinə görə qarışıq yaşayış məntəqələrinin siyahısına düşdü. Buna baxmayaraq, kənddə türklərin sözü hakim mövqedə idi. Kəndin ilk sovet rəhbəri də yekəalılar nəslindən İsa Əzizoglu idi. Sonradan o Martuninin ən iri yaşayış məntəqələrindən olan Gözəldərənin revkomu və Zakfederasiyanın Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin üzvü də oldu. XX əsrin 30-cu illərində İsa Əzizoglu 1918-ci ildə ermənilər tərəfindən Basarkeçər nahiyəsində dağıdılmış, sonradan bərpa edilməyən Göysu kəndinə köçdü və qısa zamanda bu kəndi abadlaşdırmağa müvəffəq oldu. 1930-cu il sentyabrın 9-da Ermənistanda tətbiq edilən bölgüyə əsasən Mollalı türklərin əksəriyyət təşkil etdiyi Basarkeçər rayonundan çıxarılaraq, etnik balansın ermənilərin xeyrinə olduğu Martuni rayonunun inzibati bölgüsünə daxil edildi. Kəndin ilk kolxoz sədri seçkilə-

rində vaxtilə Mollalı özünümüdafiəçilərinə başçılıq etmiş Cəlil İsmayılovun fikri əsas kimi qəbul edilib və onun təkidi ilə Məhərrəm Fətəliyev (oğlanları Rəfi və İsmixan deportasiyadan sonra Bərdə rayonunun İmirli kəndinə köçüblər) sədr təyin olunub. Kənd partiya özəyinin katibi də türk olub: Fatma İsmayılova. Digər məsul vəzifələrdə də əsasən türklər çalışıb. Kəndin baytar həkimi Cəlil kişinin oğlu Surxay, ambardarı Həmid Abbasov idi. Bir sözlə, özünün üçüncü həyatını yaşadığı müddətdə, 1922-1949-cu illər aralığındakı 27 il ərzində Mollalıda sayca ermənilər çoxluq təşkil etsələr də, əsas söz sahibi türklər olublar və buna görə Mollalı camaatı Cəlil İsmayılova minnətdar olub. İşlərin bu cür gedişi 1918-ci ildə Andraniklə vuruşmuş bir adamın, Cəlil İsmayılovun az qala tam erməniləşdirilmiş Martuni kimi bir rayonda at oynatması Ermənistan rəhbərliyindəki daşnakları ciddi şəkildə narahat edirdi. Onunla açıq mübarizəyə girişməyə risk etmirdilər. Çünki Cəlil qoçaq olduğu qədər də tədbirli idi və qanunlara ciddi şəkildə riayət etdiyindən onu ləkələməklə aradan götürmək sadəcə mümkün deyildi. Hər hansı başqa vasitə isə türklərin ayağa qalxması ilə nəticələnə bilərdi. Yeganə çıxış yolu onu dövlətin əli ilə uzaqlaşdırmaq idi ki, ermənilər bu qəbil ilk fürsətdən yetərincə yararlandılar”.

S.Vilayətoğlunun fikrincə erməni mənbələrində Mollalı toponimi Alçalı kəndinin əvvəlki adı kimi təsniflənir. Əslində isə həm Mollalı, həm də Alçalı 1950-ci ilə qədər müstəqil ərazi vahidləri kimi paralel mövcud olublar. Azərbaycan tarixşünaslarını çaşıdıran məqam isə ermənilərin 1922-ci ildə yenidən bərpa olunmuş Mollalının adını qeyri-rəsmi olaraq "Yuxarı Alçalı" kimi səsləndirmələri faktı olub. 1949-cu ildə Mollalının əzəli sahiblərini deportasiya etdikdən az sonra, 1950-ci ilin martında buradakı erməniləri də Vedi rayonunda boşaldılmış türk kəndlərinə köçürdü. Elə həmin il Ermənistan SSR Ali Sovetinin qərarı ilə Mollalı kəndi bir inzibati vahid kimi ləğv edildi və ərazisi Alçalı kolxozunun (*erməni mənbələrində Aşağı Alçalı kimi təsniflənən və sonradan*

Ardzvanist adlandırılan qədim türk kəndi) sərəncamına verildi.

Bərdə rayonunun İmirli kəndində yaşayan Mollalı kənd sakinlərindən 1941-ci ildə doğulmuş Ələddin Novruzovun sənədlərində kəndin adı Alçalı kimi göstərilmişdir. Odur ki, bu məsələ ciddi şəkildə araşdırılmalı və Mollalı, Alçalı məsələsinə aydınlıq gətirilməlidir. Mollalı kəndinin kiçik bir hissəsi 1948-ci il deportasiyasında Salyan rayonun Qaraçala kəndinə köçüb. Burada Göyçə mahalının Mollalı kəndinin tarixinə toxunmaqla Salyana deportasiya edilmiş əhali qrupu haqqında ətraflı fikir yaratmağa çalışdıq. Molla kəndi ilə bağlı araşdırmalar zamanı yaxından tanış olduğum Türk dünyası sevdalısı, ictimai xadim İlham İsmayılova da bu nəcib işdə mənə yardımçı olduğu üçün öz təşəkkürümü bildirirəm. İlham İsmayılovun mənsub olduğu Hacı Nəsibli nəslə Azərbaycan dövlətçiliyinə sədaqəti və Türk dünyasına sevgisi ilə seçilib.

Qaraçala toponimi ilə bağlı tədqiqatçı Azər Turan tarixçi Rəşidəddinə istinadən yazdığı fikirlər maraq doğurduğu üçün sizlərə təqdim edirik. A.Turan: “Kür sahilindəki Qaraçalada/Geyxatu xanının yurdu vardır” Qaraçalada yurdu olan Geyxatu xan Abaqa xanın oğlu, Hülakinin nəvəsi, Tuluy xanın nəticəsiydi. Özü isə Elxanlı hökəmdarlarından biri idi.

İsmayılov Surxay Cəlil oğlu.

1926-cı ildə anadan olmuş, 1939-cu ildə Mollalı kənd yeddiillik məktəbini, 1942-ci ildə İrəvan Kənd Təsərrüfatı Texnikumunu bitirmiş, 1945- 1948- ci illərdə hərbi xidmətdə olmuş, 1949-cu il repressiyaları zamanı kənd əhalisinin mütəşəkkil qaydada köçürülməsi, kompakt şəkildə yerləşməsi, kolxozun varidatının qorunub saxlanması yönündə müstəsna xidmətlər göstərmişdir. 1949-cu ildən etibarən Əli-

Bayramlı rayonunun Muğangəncəli kəndində məskunlaşan Surxay

Cəliloğlu öz işgüzarlığı, prinsipiallığı sayəsində çox qısa müddətdə rayon rəhbərliyinin diqqətini cəkərək 1950-ci ildə Partiya Komitəsinin kənd təsərrüfatı şöbəsinə təlimatçı təyin olunub. 1954-cü ildə Gəncədə kənd təsərrüfatı rəhbərlərinin ikillik hazırlıq kursuna göndərilən Surxay Cəliloğlu təhsilini müvəffəqiyyətlə başa vurduqdan sonra bir sıra təsərrüfatlarda məsul vəzifələrdə çalışmış, paralel olaraq Azərbaycan Kənd Təsərrüfatı Akademiyasında təhsil almışdır. Hansı sahəyə göndərilməsindən asılı olmayaraq, o qısa müddətdə işlərdə ciddi dönüş yaratmış və bu qabiliyyəti ilə respublika rəhbərliyinin diqqətini cəlb etmişdir. 1969-cu ildə Azərbaycan SSR-in o zamankı sovxozlar naziri Əziz Əzizovun şəxsi göstərişi ilə Surxay İsmayilov Sabirabad rayonunun geri qalmış təsərrüfatlarından olan 6 nömrəli sovxozu direktor təyin olunub və özünün yüksək təşkilatçılıq qabiliyyətini bir daha təsdiqləyərək, 1974-cü ildə Neftçala rayon Aqrar Sənaye Birliyinin baş aqronomu təyin olunub. Harada işləməsindən asılı olmayaraq həmişə prinsipial vətəndaş mövqeyi, ədalətli rəhbər imici və bacarıqlı mütəxəssis keyfiyyəti ilə seçilən Surxay Cəliloğlu bütün həyatını doğma Azərbaycanın tərəqqisinə sərf etməklə yanaşı, hələ lap erkən gəncliyindən üzərinə düşmüş bir missiyanı, Mollalı camaatının ağsaqqalı olmaq missiyasını da şərəflə yerinə yetirmişdir.

Əzizov Qurban İsa oğlu.

1932-ci ildə Göyçə Mahalının Mollalı kəndində anadan olmuş, Pədoqoji Məktəbi, Gəncə Kənd Təsərrüfatı İnstitutunu və Bakı Ali Partiya Məktəbini bitirmiş, uzun illər Basarkeçər rayon Partiya Komitəsində çalışmış, müxtəlif dövrlərdə Göysu və Zod təsərrüfatlarına rəhbərlik etmiş, Ermənistan KP MK-nın orqanı olan "Sovet Ermənistanı"

qəzetinin Sevan, Kamo, Martuni, Vardenis, Krasnoselo, İcevan, Dilican rayonları üzrə xüsusi müxbiri işləmişdir. 1988-ci il deportasiyasından sonra Şəmkir rayonunun Günəş kəndinə köçmüşdür.

Alıyev Abbas İsmayıl oğlu

25 may 1938-ci il tarixində anadan olmuş, valideynləri 1948-ci il deportasiyaları zamanı Azərbaycana köçdükləri üçün orta təhsilini Şəmkir stansiyasındakı məktəbdə tamamlamış, Saratov Ali Hərbi Məktəbini və Bakı Dövlət Universitetini bitirmişdir. 1966-cı ildən Gəncə Kənd Təsərrüfatı Akademiyasında müəllim işləyir. Ərəb, yunan, ingilis və rus dillərini bilir. 1988-ci ildə Həcc ziyarətində olub. İqtisad elmləri namizədi, dosentdir.

İsmayılov İlham Surxay oğlu

1 may 1960-cı ildə (1948-ci il deportasiyasından sonra məskunlaşdığı) Salyan rayonunun Qaraçala kəndində anadan olmuş, Azərbaycan Kənd Təsərrüfatı Akademiya-

sını bitirmiş, əmək fəaliyyətinə fəhləlikdən başlayaraq Salyan rayon İcra Hakimiyyəti başçısının müavini vəzifəsinə qədər yüksəlmişdir. 1994-1998-ci illərdə Azərbaycan Respublikası Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin "Pambıq emalı və satışı" idarəsinin rəis müavini işləmişdir. 1988-ci ildən müstəqil sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğuldur. "Klassik-A" şirkətinin baş direktoru. Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin Sərəncamı ilə diaspora fəaliyyəti ilə

əlaqədar (Azərbaycan həqiqətlərini dünya ictimaiyyətinə çatdırılması ilə bağlı) Tərəqqi medalı ilə təltif edilmişdir.

İsmayılov İlqar Surxay oğlu

1965-ci ildə Salyan rayonunun Qaraçala kəndində anadan olmuş, 1993-cü ildə Bakı Dövlət Universitetinin hüquq fakültəsini bitirmişdir. 1992-ci ildə könüllülər sırasında Qarabağ uğrunda döyüşmüşdür. 1998-ci ildən ədliyyə sistemində çalışır, bir müddət Bakının Yasamal rayonunda Məhkəmə Nəzarətçiləri və Məhkəmə İcraçıları şöbəsinin rəisi olmuşdur. Hazırda Bakı Ağır Cinayətlər Məhkəməsi icra şöbəsinin rəis müavini.

HACİNƏSİBLİ CƏLİL KİŞİ

Göyçə mahalının Mollalı kəndində sovet hökuməti qurulduqdan sonra Hacınəsibli Cəlilin atası Süleyman kişinin torpaqları, mal-heyvanları əllərindən alındı. Yerli bolşeviklər Cəlidən yanıqlı olan erməni danosbazları NKVD-yə Cəlil haqqında qalaq-qalaq ərizələr yazır, nəyin bahasına olursun, onu aradan götürməyə çalışırdılar. Buna görə də Cəlil tez-tez sorğu-suala çəkilirdi.

Cəlil kişinin nəvəsi tanınmış ictimai xadim İlham İsmayılov: *“Cəlil babamın Türklərlə birgə ermənilərə qarşı vuruşduğu və göstərdiyi şücaətə görə Osmanlı dövlətindən medal və beşaçılan tüfənglə mükafatlandırıldığını ermənilər yaxşı bilirdi. Bu haqda təhlükəsizlik orqanlarına şikayətlər etmişdilər. Babam deyirdi ki, beşaçıları yağlı əskiyə büküb at tövləsində güc çatmayan iri bir daşın altında gizlətmişdi. Bu haqda əmimgil bilsə də, Sovet dövrünün basqısından ehtiyatlanan, onlara dillə desək "kulak" babam ömrünün sonuna yaxın Mollalının axarlı-baxarlı, meşəli-dağlı, buz bulaqlı, aşib daşanda isti kababın ətrindən, dadından,*

dadlı nemətlərin dadından məst olub, şiri-nərə dönən, dost yolunda bütün var-dövlətini verməyə hazır olan oğullardan danışarkən kövrəlirdi. Qədim Göyçə üçün burnunun ucu göynəyirdi. Fatma nənəm danışdı ki, NKVD-nin atlıları sübh tezdən qapımıza gəldilər. Cəlili aparacaqlarını söylədilər. Cəlil:- min hektarla torpağımızı əlimizdən aldınız, mal-heyvanlarımızı könüllü olaraq kolxoza verdik, indi məndən nə istəyirsiniz? Cəlil bu sözləri deyib atlıların qabağına düşəndə arxaya, biz tərəfə baxdı. Gözləri səyriyirdi, əsəbindən tir-tir əsirdi, elə bu vaxt dodaqları çatladı, verdiyim dəsmalla qanını sildi, titrək səslə, salamat qalın, balalarım əmanəti deyərək yola düşdü”.

Maraqlıdır ki, Cəlil kişi çoxlu varı-dövləti, sürü-sürü qoyunları, hektarlarla torpaq sahəsi olub. Təzə yaranan Ermənistan dövlətinin arxivlərində ən yaxşı vergi ödəyicisi kimi tanınıb. Bu haqda babamın daşdan keçən sənədləri var. Ermənilər bu sənədləri babamı şübhəli şəxs qismində "qolçomaq" tanıtdırmaq üçün çox güman ki, babamgil öz ata-baba torpaqları Göyçədən qovularkən Azərbaycana göndərmişdir. Onlar bununla Cəlili Sovet hökumətinə yararsız adam olduğunu demək istəyirdilər.

Milli Qəhrəman Babayev Nazim Abbas oğlu 7 fevral 1975-ci ildə Salyan rayonun Aydıngün kəndində anadan olub. Əslən Qərbi Azərbaycandır. Milli Ordu sıralarında Füzuli və Tərtər bölgələrində döyüşlərdə iştirak etmişdir. Dövlət çevrilişi cəhdinin qarşısının alınması zamanı həlak olmuşdur. Salyan rayonunda dəfn edilmişdir. 1992-ci ildə Aydıngün kənd orta məktəbini bitirib. Bir müddət sovxozda

çalışıb. 1993-cü ilin aprel ayında Nazim Milli Ordu sıralarına çağırılıb. Hərbi təlimlərdə iştirak edən N.Babayev torpaqlarımızın

müdafiəsi uğrunda gedən döyüşlərdə yaxından iştirak etmək üçün cəbhəyə yollanıb. O, Füzuli, Tərtər bölgələrində vuruşub.

1994-cü ilin mayında Ermənistanla Azərbaycan arasında atəşkəs elan olunanda əsgərlərimiz sevinirdilər. Torpaqlarımızın bir hissəsini itirsək də, güc, qüvvə toplamaq üçün bizə bu nəfəs dərimi lazım idi. 1995-ci ilin mart ayı... Dövlətçiliyimiz yeni təhlükə qarşısında idi. Ölkə həyəcanlı günlərini yaşayırdı. Dövlətçiliyimizə zərbə endirmək istəyən qüvvələr yenə fəallaşmışdı. Yağı düşmənin bir yanda qalmışdı, biz isə öz-özümüzə qənim kəsildik. Milli Ordumuzun mətin iradəsi sayəsində gündən-günə qaynayıb daşan təhlükə sovuşduruldu. Dövlət çevrilişinə cəhd edən qüvvələrin zərərsizləşdirilməsində Nazim Babayevin də böyük xidmətləri oldu. Erməni təcavüzkarlarının güllələri altından salamat çıxan N.Babayev, təəssüf ki, öz soydaşlarımızın atdığı güllənin qurbanı oldu. O, 15 mart 1995-ci il tarixdə gözlərini əbədi yumdu. Subay idi.

Qaraçala kənd Şəhidlər xiyabanında dəfn edilmişdir. Salyan şəhərindəki küçələrdən biri onun adını daşıyır. Salyan şəhər parkında büstü qoyulmuşdur.

Mənbə: Vüqar Əsgərov “Azərbaycanın Milli Qəhrəmanları” (Yenidən işlənmiş II nəşr), Bakı, 2010, səh. 48

GERÇƏK HƏYAT HƏQİQƏTLƏRİ VƏ BİOQRAFİK MƏLUMATLAR

ZƏNGİBASAR HƏSRƏTLİ ƏKBƏR ƏLİYEV

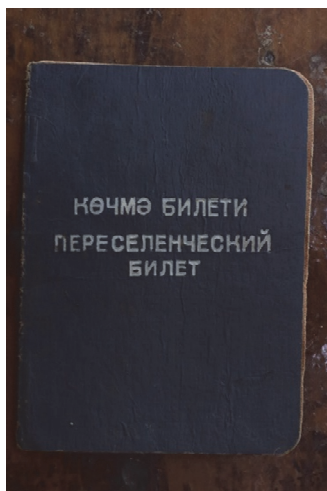
Salyan rayonu Yeni Uluxanlı kəndi əsasən Qərbi Azərbaycanın Zəngibasar mahalından İ.Stalinin qərarı ilə öz doğma yurdlarından deportasiya edilmiş Azərbaycan türkləridir. Belə şəxslərdən biri də Əliyev Əkbər Adil oğludur. O, 18 may 1941-ci ildə Qərbi Azərbaycanın dilbər guşəsi olan Zəngibasar mahalının Zəngibasar kəndində anadan olub. İlk ibtidai orta təhsilini Zəngibasarda alıb. Sonra 1949-cu ildə öz doğma yurdlarını məcburi olaraq tərk etmək məcburiyyətində buraxılaraq Azərbaycana Papanin (Əli Bayramlı) rayonuna I sayılı Şirvan Pambıqqılıq sovxozunun 3-cü şöbəsinə köç ediblər.

Əkbər Əliyev: «Biz gələndə burada Vedibasar mahalının Vedi kəndindən 6-7 ailə məskunlaşmışdır. Tədricən 1949-cu ildən 1952-ci ilədək köçürülmə davam etmişdir. Biz 1949-cu oktyabr ayında bir vaqonda 11 ailə olmaqla ev əşyaları və heyvanlarla bir

vaqonda Azərbaycana gəldik. Biz gələndə kəndin yolu yox idi. İşıq yalnız 1955-ci ildə çəkildi. İbtidai məktəb 4-cü sinifə qədər idi. Sonra 7 illik məktəb oldu».

Əkbər Əliyev o günlərdən danışarkən dərin ah çəkir. Atam Kərimov Adil Əli oğlu 1941-ci ildə, mən doğulandan 6 ay sonra dünyasını dəyişib. Ailə başçısı kimi anam Xədicə Kərimova qeyd edilmişdir. Anam Kərimova Xədicə Cabbar qızı əslən İrəvan şəhərindən idi. O, 1903-cü ildə İrəvan şəhərində doğlub. İndiki Ararat stadionu ana babam Cabbar kişinin bağ sahəsi olub. Əkbər kişi digər ailə üzvləri haqqında məlumat verir. Onun bacı-qardaşları hamısı Zəngibasarda doğulsa da yurd həsrəti ilə Salyanda dünyasını dəyişiblər.

1. Əliyeva Sara Adil qızı (1927-2014-cü il)
2. Kərimova Xanımzər Adil qızı (1932-2016-cı il)
3. Əliyeva Məryəm Adil qızı (1938-2021)
4. Əliyev Yaqub Adil oğlu (1930-1993)

Əliyev Əkbər Zülfüqar oğlu

9 noyabr 2006-cı ildə Şirvan şəhərində anadan olmuşdur. Əslən Qərbi Azərbaycanın Zəngibasar mahalındandır. Hal-hazırda Salyan rayon Yeni Uluxanlı kəndində yaşayır.

2013-cü ildə Şirvan şəhəri 9 nömrəli tam orta məktəbdə 1-ci sinfə başlayıb. Şirvanda təhsil aldığı müddətdə şahmat yarışlarında iştirak etmiş, 2-ci dərəcə almışdır. Daha sonra təhsilini Maqsud İsmayılov adına Yolüstü kənd tam orta məktəbində davam etdirmiş, 2024-cü ildə bu məktəbdən məzun olmuşdur. 2024-cü ildə 550 bal toplayaraq Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyasında Beynəlxalq münasibətlər fakültəsinə qəbul olmuşdur. Diplomat olmaq, siyasətlə məşğul olmaq onun uşaqlıqdan arzusu idi. Siyasət, tarix, coğrafiya ilə yaxından maraqlanır, sosial şəbəkələrdə siyasi məqalələr, təhlillər paylaşır. Akademiya daxili və Akademiya xarici fəaliyyətlərdə iştirak edir. Əsasən Qərbi Azərbaycan İcmasının tədbirlərində fəal iştirak edir, Qafan Rayon Gənclər Şurası ilə əməkdaşlıq edir. Qərbi Azərbaycanla bağlı bütün layihələrdə iştirak etməyə çalışır və onları dəstəkləyir, babasının məcburi çıxarıldığı Qərbi Azərbaycanla bağlı həqiqətləri yaymağa çalışır.

Əliyev Zülfüqar Əkbər oğlu

2 may 1974-cü ildə Şirvan şəhərində anadan olub. Əslən Qərbi Azərbaycanın Zəngibasar mahalındandır. 1981-ci ildə Aydınqün (indiki Yeni Uluxanlı) kənd tam orta məktəbində 1-ci sinfə başlayıb. 1991-ci ildə məktəbi bitirib. 1992-ci ildə hərbi xidmətə yola salınıb. Bir müddət Qarabağda olduqdan sonra, Xudat şəhərinə sərhəd qoşunlarına göndərilib. Azərbaycan Respublikasının ilk sərhədçilərindəndir. 1992-

1996-cı illərdə 4 il 3 ay burada xidmət edib. Dəfələrlə şimaldan gələn terrorçuların təxribatlarının qarşısının alınmasında iştirak edib. Sürət Hüseynov Bakıya doğru ordunu yeridəndə onların qarşısının alınmasında iştirak edib. 1996-cı ildə hərbi xidmətdən evə qayıdıb.

Əsgərlikdən sonra Fövqəladə Hallar Nazirliyində işləyib. 25 il xidmət etdikdən sonra təqaüdə buraxılıb. Hal-hazırda Salyan Rayon Yeni Uluxanlı kəndində yaşayır. Ailəlidir, 2 övladı var.

Bayramov Əkbər Əsgər oğlu

1934-cü ildə Zəngibasarda doğulub. 1951-ci ildə Əli Bayramlı rayonun Yolüstü kəndinə deportasiya edilib. 1960-cı ildə Salyanda fəaliyyət göstərən peşə məktəbində elektrik peşəsinə yiyələnib. 1937-ci ildə atası Bayramov Əsgər Əhməd oğlu şəxsi dəyirmanını Sovet hökumətinə vermədiyi üçün repressiya olunaraq həbs edilib. Atası 1952-ci ildə həbsdən azad olub. O həbsdən azad edildikdən sonra ailə üzvlərinin artıq deportasiya edildiyi barədə məlumat alır və ailə üzvlərinin yaşadığı Əli Bayramlı (Şirvan) Yolüstü (2-ci şöbə) (Salyan) kəndinə gəlir. 1975-ci ilədək Yolüstü kəndində yaşayıb və burada dünyasını dəyişib (Çılpaqlı kənd qəbristanlığında dəfn edilib).

Əkbər Bayramov 1937-ci ildə Vədi mahalında doğulmuş Kərimova Qaratel Abdulla qızı ilə ailə qurub. Bu nigahdan onların 3 qızı ikinci nigahdan isə 1 qızı doğulub. Sənəm, Səkinə, Dilşad, Nuriyə adlı övladları hamısı ali təhsillidir.

Abbasov Zahir

Abbas oğlu

Əslən Dərələyəz mahalının (Keşkənd) Terp kəndindəndir. O, 12.11.1963-cü ildə Salyan rayon Qarabağlılar kəndində anadan olub. 1970-

1980-ci ildə Qarbağlı kənd orta məktəbini bitirib. İnşaat Mühəndislər İnstitutunun sənaye və mülki tikinti fakültəsini bititirib. 1980-1988-ci illərdə. Bakı Baş Tikinti İdarəsində fəhlə sonralar işə baş usta vəziyyəsinə qədər yüksəlib (1984-2005). SSRİ Silahlı Qüvvələri tərkibində 1982-1984-cü illərdə həqiqi hərbi xidmət keçib. Şirvan Oyl-da mühafizə rəisi (2011-2012). 2014-ci ildən Qarabağlı kəndinin Bələdiyyə sədridir.

İmamverdiyev Mansur

Mehbalı oğlu

Əslən Dərələyəz mahalının (Keşkənd) Terp kəndindəndir. O, 17.01.1955-ci ildə Terp kəndində anadan olub. 1948-ci ildə Terp kəndindən Salyan rayonu Qarabağlı kəndində atası Şükürov Mehbalı

İmamverdi oğlu (1915-2003), anası Şükürova Dursun Qələndər qızı (1925-2009), Şükurov İsrəfil Mehbalı oğlu (1948-ci ildə doğulub) deportasiya olunublar. 1953-cü ildə yenidən Terp kəndində qayıdılar. Terp kəndində Elmira, Güllalı, Amilə adlı övladları doğulub. 1975-ci ildə yenidən Qarabağlar kəndinə köçüblər. İşsizlik və digər səbəblərdən köçməli olublar. Politeknik İnstitutu-

nun nəqliyyat fakültəsini bitirib (1971-1976). Şirvan Oyl-da nəqliyyat departemenitində mühəndis (1997-2019) kimi çalışıb.

1980-ci ildə Şükürova Natella İsrafil qızı (1957-1998) ilə ailə qurub bu nigahdan, Jalə, Günel, Esmira, Ülkər, Mehbarə, Elvinə, Gülnar, Nihad adlı övladları doğulub.

İmamverdiyev Nihad Mansur oğlu

15 avqust 2002-ci ildə Qarabağlı kəndində doğlub. 2009/2020-ci ildə orta məktəbi bitirib. 2020-ci ildə Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universitetinin Fövqəladə hallar və həyat fəaliyyətinin təhlükəsizliyi mühəndisliyi fakültəsini bitirib. Qusarda mühəndis kimi fəaliyyət göstərir.

Rüstəmov Kəmənd Səmənd oğlu

5 dekabr 1954-cu ildə Dərələyəz mahalının Terp kəndində doğlub. Atası Əmiraliyev Səmənd Rüstəm oğlu 1927-ci ildə Terp kəndinə doğlub. 1948-ci ildə ailəsi (Həsən, Nəmənd, Hümhbət) ilə birlikdə Salyan rayon Qarabağlı kəndinə deportasiya olunub.

1953-cü ildə ailəlikcə geri qayıdılar. 1960-ci ilə qədər Terp kəndində yaşayıblar. Terp kəndində Aslan (1956), Əmir (1959), Cəmilə (1958) Nazilə (1960) 1960-ci ildə yenidən Qarabağlı kəndində köçməli olubluqlar.

Kəmənd Rüstəmov: “Atam Arazdəyəndən növbədən gəlirmiş, atamın erməni dostları Keşkəndə (Əzizbəyov) rayonunda qabağını kəsib, deyirlər sən bilmirsən ki bu gün Andranikin qulağının kəsildiyi gündür bu gün türklər küçəyə çıxmamalıdır. Biz bu gün türkləri harada görsək öldürməliyik. Səmənd Rüstəmov ermənilərə deyirki Andrakidə belə-belə olsun sizidə.Burada onların davası

düşür. 7 erməni ilə əlbəyaxa dava edir. Sonra evə gələn atası Səmənd kişi öz atası Rüstəm kişiye deyir ki, biz artıq burada qala bilməyəcəyik. Nə bizə iş verirlər nə hörmət qoyurlar burada qalmağımızın heç bir mənası yoxdu”. 1960-cı ilin dekabr ayında köçüb yenidən Qarabağlı kəndinə gəldilər. Biz köçəndə babam dediki mən heç yerə köçmürəm bu uşaqlar yazıqdı onları niyə aparıb istidə qırırsan. Atam babamı heç cürə yola gətirə bilmədi. Bundan sonra atam dediki onda qızımın biri sənin yanında qalsın. Nazilə bacım babamın yanında qalası oldu. Atamla babamın ayrılması heç cürə gözümdən getmir. Onlar qucaqlaşib ağladılar ayrılı bilmirdilər. Nəhayət ayrılmalı oldular.

Kəmənd Rüstəmov: “1948-ci ildə Terp kəndinin 3 nəfər ağsaqqalı Ağamaliyev Ağaqulu, Ağamaliyev Məmmədalı, Qurbanov Musa Saatlı, İmişli rayonlarını gəzib burada özlərinə uyğun yer tapa bilməyiblər. Kür qırağında yerləşən Qarabağlı kəndini öz yaşayışlarına uyğun hesab ediblər. Həmin vaxtı Qarabağlı kəndində Ağdam rayonunun Abdal Gülablı cammatı məskunlaşmışdı. Əvvəlcə Terp caamatı Qarabağlılar kəndinin yerli sakinləri olan əhalinin evində məskunlaşıblar. 1949-dan 1953-cü ilədək mənzil tikilməsi başa çatıb. Dərələyəz mahalının Terp kəndinin Kərimlilər, Həsənalılar, Muradlılar, Ağamalılar, Məmmədlilər tayfası əsasən, Tarp, Köçbəylilər Gindivas kəndinin sakinləri Qarabağlı kəndinə köçüb”.

**DƏRƏLƏYƏZLİ (ÇİVƏ KƏNDİ)
ƏMƏK QƏHRƏMANI HƏSƏN
HÜSEYNOV (Salyan peşə
məktəbinin məzununu)**

Həsən Abbas oğlu Hüseynov 3 dekabr 1929-cu ildə Dərələyəz mahalının Çivə kəndində anadan olub. İlk orta təhsilini Çivə kəndində alıb. Çivə kəndində ona dərs demiş Bilal müəllimi onun yaddaşında dərin iz buraxıb. H.Hüseynov 1944-cü ildə II Dünya müharibəsinə qatılıb. Müharibə bitdikdən sonra 5 ildə hərbi xidmətdə qalıb.

Hərbi olarkən Gürcüstan yolunun çəkilişində sona qədər iştirak edib. Hərbi xidmətdən sonra doğma Dərələyəzə - Çivə kəndinə qayıdıb. Lakin müharibədə göstərdikləri vətənə sədaqət onları deportasiya edilməkdən xilas etməyib. O, Çivə kəndinin bütün əhalisi ilə birlikdə 1951-ci ildə türk düşməni İ.Stalinin qərarı ilə doğma yurdunu tərk edərək Bərdə rayonuna köçmək məcburiyyətində qalıb. Yaşlı atası Kərbəlayi Abbas da daxil olmaqla onların ailəsi bir müddət Bərdə rayon Kətləparaq kənd klubunda yaşamalı olublar. Sonra həmkəndlilərinin kompakt yaşadığı İmirli kəndinə köçüb. H.Hüseynov 26 yaşında Bərdə rayonu E.Telman adına kolxozda işləyərkən Mingəçevir su anbarı Qarabağ düzünə su çəkilməyi barədə məlumat alır. H.Hüseynovun əməksevərliyi onu adıçəkilən tikintidə işləməyə sövq edir. O, Salyan Mexanizmlər Məktəbinin traktorçu kursunu bitirir. Bundan sonra o 1953-1957-ci illərdə “Qarabağmelosu tikinti” trestinin 1 saylı tikinti-quraşdırma idarəsində 1981-ci ildən isə “Bərdəmelio” tikinti-quraşdırma idarəsinin ekskavator maşinisti işləyir. H.Hüseynov Yuxarı Qarabağ kanalının tikintisində əvvəldən axıra qədər iştirak edib. O, on

kilometrlərlə yaxşı qurulmuş suvarma kanallarını, kollektor-drenaj şəbəkəsi, yüz minlərlə kubmetr torpaq sahəsinin qazintısında iştirak etmişdir.

Dağlıq Qarabağ suvarma şəbəkəsi, Tərtər, Ağdaş və Ağdərə rayonlarında meliorasiya işləri aparmışdır. Tərtərçay su təsərrüfatı kompleksinin kanallarının tikintisi zamanı tikinti-quraşdırma idarəsinin fəhlələr briqadası Sərsəng SES-dən aşağıda 130 metrlik torpaq bəndi və Madagiz suqəbuledici, bunun sayəsində rütubət çöl rayonlarına 70,2 kilometr uzunluğunda sağ sahil və 22,4 kilometr uzunluğunda olan sol sahil kanalları vasitəsilə daxil olmuş, xüsusilə ekskavatorçu Həsən Hüseynov öz işində fərqlənmişdir.

Qabaqcıl ekskavatorçu maneələr qarşısında dayanmırdı məsələn, o Dağlıq Qarabağda tikinti zamanı, qayalı yerin işi çətinləşdirdiyi yerdə işi asanlaşdırmaq üçün köhnə avtomobil yaylarından vedrə dişləri düzəldir, nəticədə ekskavatorçuların məhsuldarlığı əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Bataqlıq ərazilərin qurudulması zamanı Hüseynov şpalların əvəzinə onun layihələndirdiyi iki metal körpüdən istifadə edərək qaldırılması üçün qarmaqlar düzəltmişdir. Melioratorun bu yenilikləri dörd işçini dəzgahda ağır işdən azad etdi. Ekskavator maşinisti IX beşilliyin planını vaxtından əvvəl yerinə yetirmiş - nəzərdə tutulan 929 grunt əvəzinə 1,5 milyon kubmetr torpaq emal etmişdir. 1975-ci ilə qədər isə 1976-cı ilin planını artıq 1,5 dəfə artıqlaması ilə yerinə yetirmişdir. Rasional yanacaq sərfiyyatı və vaxt itkilərinin azaldılması hesabına 5 min rubldan çox qənaət edildi. Beşilliyin sonuna kimi Hüseynov Bərdə rayonunun “Sosializm” və “Azərbaycan” kolxozunun tarlalarında drenaj şəbəkələrinin çəkilişində işləyib. 3 ildə Həsən Hüseynov 10-cu beşilliyin planını vaxtından əvvəl başa vurdu, Meliorator fəaliyyət göstərdiyi müddətdə 1 milyon kubmetr torpaq emal edib, 11,6 ton yanacağa qənaət edib. 1981-ci ilə qədər o, XI beşillik planın əhəmiyyətli hissəsini artıq yerinə yetirmişdi. Həsən Hüseynov özünü zəhmətkeş və çox tələbkər işçi kimi göstərmişdir. Müəssisədə işlədiyi ilk iki ildə o skreperlərin

mürəkkəb mexanizmini idarə etməyi öyrənərək ekskavatorları qəbul etdi, Hüseynov tez sükan arxasına keçdi, onların texnologiyasını tez və hərtərəfli mənimsədi, dəzgahın bütün sirlərini diqqətlə öyrəndi. H.Hüseynova bu peşəni sevdirən ilk müəllimi Sosialist Əməyi Qəhrəmanı Məcid Şərifzadə olub. Hüseynova texnika sevgisini aşılayan da məhz o olub. Sonra Hüseynov özündə ixtisaslı fəhlə kadrlarının yetişdirməsi ilə məşğul olub. İlk tələbələri həmin SMU-da işləyən qardaşları İsmayıl və Şamxor Su Elektrik Stansiyasının tikintisində işləyən Süleyman, və oğlu Oruc olsa da sonradan onun tələbələrin sayı 20-dən çox olur, onların arasında qonşu SMU və PMK-nın işçiləri də var idi. Bütün dövr ərzində o 70-dən çox gənc mütəxəssis hazırlayıb. SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin 6 may 1977-ci il tarixli Fərmanı ilə Tərtərçay Su Təsərrüfatı Kompleksinin tikintisi zamanı böyük istehsalat uğurlarına və göstərdiyi əmək şücaətinə görə Hüseynov Həsən Abbas oğlu Lenin ordeni və “Çəkic və Oraq” qızıl medalı təqdim edilməklə Sosialist Əməyi Qəhrəmanı adına layiq görülmüşdür. 7 noyabr 1981-ci il tarixində Həsən Hüseynov SSRİ Dövlət Mükafatına layiq görülmüşdür. 2002-ci ildə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərdi təqaüdünə layiq görülmüşdür. O Azərbaycanın ictimai həyatında fəal iştirak etmişdir. 1959-cu ildən Sov.İKP üzvü. Sov.İKP-nin 27-ci və Azərbaycan Kommunist Partiyasının 28-ci qurultaylarının nümayəndəsi, Bərdə rayon komitəsinin büro üzvü, dəfələrlə rayon Sovetlərinə deputat seçilmişdir..

Ağır təbiəti, təvəzökarlığı ilə seçilən Həsən Hüseynov milli və dini dəyərlərə bağlı şəxsiyyət olub. SSRİ dövlətinin ən yüksək adlarını daşmasına baxmayaraq heç vaxt bu adlardan sui-istifadə etməyib. O, 1953-cü ildə Şərur rayonuun Ələkli kəndindən olan Hüseynova Zeynəb Bəylər Qızı ilə ailə qurub. Bu nigahdan onların 7 övladı olub.

Qızı Bəsti Hüseynova ali təhsilli həkim kimi uzun illərdi Bərdə rayonun müxtəlif kəndlərində tibb məntəqələrinə rəhbərlik edir. Oğlu Oruc Hüseynov hazırda onun işin davam elətdirir. Digər

oğlu İslam Hüseynov I Qarabağ savaşında iştirak edib, II qrup müharibə əlilidir.

Sosialist Əməyi Qəhrəmanı Həsən Hüseynov 21 iyun 2003-cü ildə Bərdədə dünyasını dəyişib.

Mənbələr.

- 1. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərdi təqaüdlərinin verilməsi haqqında «Azərbaycan» qəzetində dərc edilmişdir (3 oktyabr 2002-ci il, № 228) «Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu»nda dərc edilmişdir (31 oktyabr 2002-ci il, № 10, maddə 607)***
- 2. Hüseynov Həsən Abbas oğlu// Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası // 10 cildə Bakı Qızıl Şərq mətbəəsi 1987 səh 289***
- 3. Р.Д.Абаскулиев, Е.Я.Шаниро. Четверть века на стройках мелиорации // Гидротехника и мелиорация: журнал. 1978. Январь. С. 16-17.***
- 4. Редаксија. Фəһлə шəһрəти // Коммунист: газета. 1981. 7 ноября. С. 4.***
- 5. S.Vəkilov. “Qərbi Azərbaycandan Deportasiya: İmirlidə məskunlaşma”. Red N Line MMC, Bakı 2023, səh 310.***

Nurəliyev İbrahim Paşa oğlu

O, 1931-ci ildə Qərbi Azərbaycan Dərələyəz mahalının Çivə kəndində doğulub. 1951-ci ildə ailəsi ilə birlikdə Bərdə rayonun İmirli kəndinə deportasiya edilib. Lakin yerli şəraitə uyğunlaşa bilmədiyi üçün 1954-cü ildə yenidən doğma Çivə kəndinə qayıdıb. 1964-cü ildə ailə qurub. 41 il qatar bələdçisi işləyib. Hazırda Sabuncu rayonunda Zabrat qəsəbəsində yaşayır. Ən böyük arzusu Dərələyəzə doğma Çivə kəndinə qayıtmaqdır.

Əliyev Elçin Muşfiq oğlu

Əslən Şərrur-Dərələyəz mahalındandır. O, 17.07.1995-ci ildə Salyan rayonunda anadan olmuşdur. 2002-ci ildə İlqar İbrahimov adına Xalac kənd tam orta məktəbinin 1-ci sinfinə getmişdir. 2013-cü ildə həmin məktəbi bitirmişdir. 2013-2015-ci illər hərbi xidmət keçmişdir. Hərbi xidmətdə fəxri fərmanla təltif edilmişdir. 2019-cu

ildən DİN Salyan rayon Polis Şöbəsinin PPX bölüyündə kiçik heyət nəfəri olaraq xidmət edir. 2023-cü il sentyabr ayında Qarabağda lokal antiterror əməliyyatı nəticəsində ərazi bütövlüyünün bərpası təmin edilmişdir, nəticədə 2024-cü ildə azad edilmiş ərazilərdə və digər yerlərdə əhalinin təhlükəsizliyini təmin etmək üçün Ağdama ezam olunmuşdur. Elçin burdan da, Xocalı, Xocavənd, Əsgəran və Şuşa istiqamətlərində stasionar postlarda xidmətini layiqincə davam etdirmişdir. Xidmətiylə fərqlənmişdir. O hal hazırda Xalac kəndində yaşayır. Ailəlidir, 1 övladı var.

Səfərov Abbas Elşən oğlu

Əslən Şərrur-Dərələyəz mahalındandır. O, 1995-ci ildə Salyan rayonu Xalac kəndində anadan olmuşdur. 2001-ci ildə Xalac kənd tam orta məktəbin 1-ci sinfinə getmişdir. 2012-ci ildə həmin məktəbi bitirərək Ali məktəbə qəbul olmuşdur. 2012-2016-cı illərdə ATU-nu bitirərək, hərbi xidmətə getmişdir. 2017-2019-cu illərdə fərdi işlə məşğul olmuşdur. 2019-cu ildə Ədliyyə Nazirliyinin Pentensiar xidmətinin 5 saylı cəzaçəkmə müəssisəsində mühasibatlıq şöbəsinin böyük inspektoru vəzifəsində xidmətə başlamışdır. Hal-hazırda həmin müəssisədə xidmət edir. Ailəlidir, 1 övladı var.

Sadıqov Əli Oqtay oğlu

Əslən Şərrur-Dərələyəz mahalından. O, 20.03.1988-ci ildə Salyan rayonunda anadan olmuşdur. 1994-cü ildə İlqar İbrahimov adına Yuxarı Xalac kənd tam orta məktəbində 1-ci sinfə getmişdir. 2005-ci ildə həmin məktəbi müvəffəqiyyətlə bitirərək Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin tarix fakültəsinə qəbul olmuşdur. 2009-cu ildə Universiteti müvəffəqiyyətlə başa vuraraq bakalavr dərəcəsinə yiyələnmişdir. 2009-cu ildə hərbi xidmətə getmiş Füzuli rayonu N sayılı hərbi hissəsində xidmət etmiş və 2010-cu ildə vətənə xidmətini başa vurmuşdur. Daha sonra yəni 2011-ci ildə Təhsil Nazirliyinin keçirdiyi Müəllimlərin İşə Qəbulu imtahanında yüksək bal toplayaraq Hacıqabul rayonu Ağacanlı kənd tam orta məktəbində tarix müəllimi kimi işləmişdir. 2012-ci

ildə Tələbə Qəbulu üzrə Dövlət komissiyasının magistratura mərhələsinə keçirdiyi imtahandan müvəffəqiyyətlə keçərək Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Türk Dünyası tarixi üzrə magistr səviyyəsinə dövlət sifarişli qəbul olmuşdur. Magistratorda oxuduğu müddətdə yerli jurnallarda bir sıra elmi məqalələri çap olunmuşdur. 2015-ci ildə isə magistratura səviyyəsində dissertasiya işini müdafiə edərək magistr dərəcəsinə yiyələnmişdir. 2012-ci ildə isə yenidən imtahan verərək Salyan rayonu Yeni Uluxanlı kənd tam orta məktəbində tarix müəllimi kimi işləməyə başlamış və 2013-cü ildə ailə vəziyyətinə görə həmin məktəbdə fəaliyyətini başa vurmuşdur. Daha sonra Bakı şəhərində müxtəlif tədris mərkəzlərində tarix müəllimi kimi çalışmışdır. 2016-cı ildə isə "Yanar dağ" Dövlət Tarix-Mədəniyyət və Təbiət Qoruğunda fəaliyyətə başlamış və tərcüməçi kimi işləmişdir. Həmin ildə Müəllimlərin İşə Qəbulu imtahanında yenidən yüksək bal toplayaraq Bakı şəhəri 241 nömrəli tam orta məktəbdə tarix müəllimi kimi işləməyə başlamışdır. 2017-ci ildə isə 241 nömrəli tam orta məktəbdən 307 nömrəli məktəbə yerdəyişmə etmişdir və hal-hazırda həmin məktəbdə tarix müəllimi kimi işləyir. Eyni zamanda 2017-ci ildə imtahan verərək Xəzər Universiteti Dünya Məktəbində tarix müəllimi kimi işləməyə başlamışdır. Lakin 2018-ci ildə Xəzər Universitetində Beynəlxalq münasibətlər üzrə doktorantura səviyyəsinə qəbul olduğuna görə Dünya Məktəbindən ayrılmışdır. Doktoranturada oxuduğu illərdə yerli və beynəlxalq jurnallarda 10-dan elmi məqalələri çap olunmuşdur. Həmçinin yerli və beynəlxalq konfranslarda tezislərlə çıxış edib, sertifikatlar əldə etmişdir. 2023-cü ildə doktorantura təhsilini başa vurmuşdur. "ABŞ-Rusiya-Türkiyə əlaqələri müasir beynəlxalq münasibətlər sistemində" dissertasiya işi üzərində işləyir. 2024-cü ildən 2025-ci ilə kimi Azərbaycan Universitetində Siyasi və İctimai elmlər kafedrasında tarix müəllimi kimi işləmişdir. Hal-hazırda bir sıra layihələr üzərində çalışır. İngilis və türk dillərini sərbəst bilir. Ailəlidir 1 övladı var.

Əhmədov Feyruz Behbud oğlu

Əslən Şərur-Dərələyəz mahalının Paşalı rayonun Cul kəndindəndir. O, 1915-ci ildə anadan olmuşdur. İlk təhsilini Cul kəndində almışdır. 1935-ci ildə İrəvan Pedaqoji Texnikumunda təhsil almışdır. 1941-1945-ci illərdə "Böyük Vətən Müharibəsində" iştirak etmişdir. Müharibəyə gedəndə o Dərələyəz mahalının Gabud kəndində müəllim işləyirdi. Müharibədən qayıtdıqdan sonra Cul kəndində müəllim kimi fəaliyyətini davam etdirmişdir. 1948-ci ildə Cermuğa (İstisu) ibtidai məktəbə direktor təyin edirlər. 1949-cu ildə məlum deportasiya ilə bağlı ailəsi ilə birlikdə Əli-Bayramlı (Şirvan) şəhərinə gəlmişdir. Burdan da Salyanın Xalac kəndinə köçürlər. O, müəllimlik fəaliyyətini Arxarası kəndində davam etdirmişdir. 1961-ci ildə Xalac kəndinə təyinatını dəyişirlər. Feyruz müəllim əmək fəaliyyətini burda tamamlamışdır. O, 1975-ci ildə təqaüdə çıxmışdır. 2003-cü ildə Salyan rayonu Xalac kəndində vəfat etmişdir.

Əhmədov Behbud Feyruz oğlu.

Əslən Şərur-Dərələyəz mahalındandır. O, 1960-ci ildə Salyan rayonu Xalac kəndində doğulmuşdur. O, 1966-cı ildə İbtidai təhsilini Xalac kəndində almışdır. 1976-cı ildə orta məktəbi bitirmişdir. 1978-ci ildə Xalq Təsərrüfatı İnstitutuna daxil olmuşdur. 1982-ci ildə Ali məktəbi bitirmişdir. 1983-1985-ci illərdə SSRİ Silahlı Qüvvələri tərkibində həqiqi hərbi xidmət keçmişdir. 1985-1986-cı illərdə Salyan İstehlak Cəmiyyətində, 1986-1990-cı illərdə Pivə İstehsalı zavodunda çalışmışdır. 1990-2025-ci illərdə isə qədər DSMF Salyan şöbəsində çalışmışdır. Hal hazırda təqaüddədir. Ailəlidir, 3 övladı var.

Cəfərov Ceyhun Teymur oğlu

Əslən Şərrur -Dərələyəz mahalındandır. O, 1988-ci ildə Salyan rayonu Xalac kəndində doğulmuşdur.1995-ci ildə Xalac kənd tam orta məktəbin 1-ci sinfinə getmişdir. 2006-cı ildə orta məktəbi bitirmişdir. Elə həmin ildə H.Əliyev adına Ali Hərbi Akademiyaya qəbul olmuşdur. 2011-ci ildə N sayılı hərbi hissədə zabit kimi xidmətə başlamışdır. 2016-cı il aprel döyüşlərində iştirak etmişdir. Orduda xidmətilə fərqləndiyi üçün müxtəlif medallarla təltif olunmuşdur. 2018-ci ildə səhhəti ilə əlaqədar təqaüdə çıxmışdır. 2025-ci ildən H.Əliyev adına Hərbi İnstitutunda müəllim kimi fəaliyyət göstərir. Ailəlidir, 3 övladı var.

Sadıqov Elçin Oktay oğlu

Əslən Şərrur-Dərələyəz mahalındandır. O, 1989-cu ildə Salyan şəhərində anadan olmuşdur. 1996-cı ildə Salyan rayonu İ.İbrahimov adına Xalac kənd tam orta məktəbin ibtidai sinfinə getmişdir. 2006-cı ildə bu məktəbi bitirmişdir. Elə həmin ildə Azərbaycan Müəllimlər İnstitutunun Sumqayıt filialının Tarix-Coğrafiya ixtisasına qəbul olmuşdur. 2010-cu ildə Ali məktəbi bitirdikdən sonra, 2010-2011-ci illərdə Naxçıvan MR hərbi xidmət keçmişdir. Xidmətdən qayıtdıqdan sonra 2011-ci ildə Elm və Təhsil Nazirliyinin müəllimlərin işə qəbul imtahanında yüksək bal toplayaraq Şamaxı rayonu, Y.Məmmədəliyev adına Pirqulu qəsəbə tam orta məktəbinə müəllim kimi düşmüşdür. 1 il orda çalışdıqdan sonra 2012-ci ildə Salyan rayonu Kolanı kənd ümumi orta məktəbində, 2013-2014-cü illərdə Salyan rayonu T.Şirinov adına Xalac 2 nömrəli tam orta məktəbində tarix müəllimi kimi çalışmışdır. 2014-

2016-cı illərdə Dövlət Sərhəd Xidmətində hərbi qulluqçu kimi xidmət etmişdir. 2016-cı ildə Elm və Təhsil Nazirliyinin müəllimlərin işə qəbul imtahanında yüksək nəticə toplayaraq Sabirabad rayonu, Cəngən kənd tam orta məktəbinə tarix müəllimi yerini qazanmışdır. 1 il orda çalışdıqdan sonra, 2017-ci ildə yerdəyişmə müsabiqəsinin qalibi olaraq Salyan rayonu H.Şahbazov adına Kərimbəyli kənd tam orta məktəbinə tarix müəllimi yerini qazanmışdır. Hazırda həmin məktəbdə tarix fənnini tədris edir. Onlarla şagirdi Ali məktəb tələbəsidir. Şagirdləri Qərbi Azərbaycana Qayıdış olimpiadalarında iştirak edirlər. Elçin müəllim Qərbi Azərbaycan İcmasının üzvüdür. Tariximizi dəqiq və mükəmməl bilir. Onun amalı bizə qarşı edilən tarixi haqsızlığı dünyaya çatdırmaq, milli kimliyi araşdırmaq və cəmiyyətdə layiqli davamçılar yetişdirməkdir. Hal-hazırda Xalac kəndində yaşayır. Ailəlidir, 1 övladı var.

Səfərov Elşən Abbasəli oğlu

Əslən Şərrur-Dərələyəz mahalından-
dır. O, 1967-cı ildə Salyan rayonu Xalac kəndində anadan olmuşdur. 1974-cü ildə Xalac kənd tam orta məktəbinin 1-ci sinfinə getmişdir. 1984-cü ildə orta məktəbi bitirmişdir. 1985-1987-ci illərdə SSRİ Silahlı Qüvvələri tərkibində həqiqi hərbi xidmət keçmişdir. 1991-ci ildə DİN Salyan polis şöbəsində heyət nəfəri kimi xidmətə başlamışdır. 1-ci Qarabağ müharibəsində Şuşa, Ağdam, Qubadlı və Zəngilan rayonlarında polis heyət nəfəri kimi döyüşmüşdür. 1997-ci ildə Müharibə Veteranı vəsiqəsi ilə təmin edilmişdir. 1998-ci ildə DİN Polis Akademiyasına daxil olmuşdur. 2000-ci ildən polis zabiti kimi xidmətini davam etdirir, 2003-cü ildə DİN Polis Akademiyasını bitirmişdir. Xidməti fəaliyyətində fəxri fərman və medallarla təltif edilmişdir. 2024-cü ildən təqaüdə çıxmışdır. Hal-hazırda Xalac kəndində yaşayır. Ailəlidir, 3 övladı var.

İbrahimli İbrahim Yusif oğlu

Əslən Şərur-Dərələyəz mahalındandır. O, 15.06.1998-ci ildə Salyan rayonunda anadan olmuşdur. 2004-cü ildə İ.İbrahimov adına Xalac kənd tam orta ümumtəhsil məktəbinə getmişdir. 2015-ci ildə həmin məktəbi bitirmişdir. 2016-2018-ci illərdə hərbi xidmətdə olmuşdur. 2018-2020-ci illərdə mühafizə xidmətində çalışmışdır. 2020-ci ildən DİN Salyan rayon Polis Şöbəsinin PPX bölüyündə polis nəfəri kimi xidmətə başlamışdır. 2022-c ildə xidməti fəaliyyətinə görə yarışda qazandığı nəticəyə əsasən "Diplomla " təltif edilmişdir. 2023-cü il 18 sentyabr tarixindən Qarabağa Ağdam rayonuna ezam edilmişdir. Lokal antiterror əməliyyatlarında əhəlinin təhlükəsizliyin təmin edilməsində yüksək peşəkarlıqla iştirak etmişdir. Ərazilərimizin suverenliyi tam bərpa edildikdən sonra stasionar postlarda mühafizənin təşkil edilməsində iştirak etmişdir. O, Xocalıda, Xocavənddə və Əsgəranda ezam müddətində xidmətini davam etdirmişdir. 2024 -cü ildə Ulu öndər H.Əliyevin 101-illiyinə həsr edilmiş idman yarışında 3-cü yerə layiq görülmüşdür. Xidməti fəaliyyətini layiqli yerinə yetirdiyinə görə fəxri fərmanla təltif edilmişdir. İbrahim hal-hazırda ailəsi ilə birlikdə Xalac kəndində yaşayır.

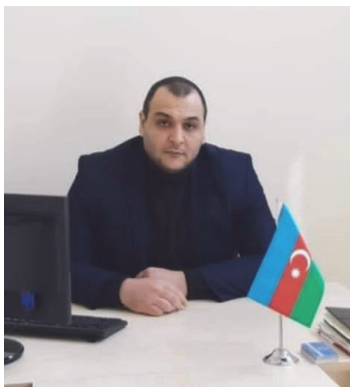

Rüstəmov Mustafa Eldar oğlu

Əslən Şərur-Dərələyəz mahalından. O, 04.08.1988-ci ildə Salyan rayon Yolüstü kəndinə dünyaya göz açmışdır. 1994-cü ildə Salyan rayon M.İsmayılov adına tam orta məktəbin 1-ci sinfinə getmişdir. 2003-cü ildə həmin məktəbi 9-cu sinfi bitirərək, sənədlərini Şirvan şəhər Humanitar İqtisadiyyat kollecinə vermişdir. Bədən tərbiyəsi Müəllimi və məşqçi ixtisasına qəbul

olmuşdur. 2006-cı ildə həmin kolleci bitirmişdir. 2006-2008-ci illərdə Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin tərkibində həqiqi hərbi xidmət keçmişdir. Hərbi xidməti başa vurduqdan sonra 2008-ci ildə Daxil İşlər Nazirliyinin Nəqliyyatda Baş polis idarəsinə işə qəbul edilmişdir. 2010-cu ildə ailə vəziyyəti ilə əlaqədar işdən ayrılmışdır. 2012-ci ildən etibarən Salyan rayon Yeni Uluxanlı kənd tam orta məktəbində Hərbi rəhbər vəzifəsində çalışır. Ailəlidir ,2 övladı var.

Hüseynov Nicat Əmənulla oğlu

Əslən Şərur -Dərələyəz mahalının Paşalı rayonun Cul kəndindəndir. O, 1984-cü ildə Salyan rayonu Xalac kəndində anadan olmuşdur. 1991-ci ildə Salyan rayonu Xalac kənd tam orta məktəbinin 1-ci sinfinə getmişdir. Təhsil aldığı illərdə 2000 və 2001-ci illərdə Respublika Fənn Olimpiadalarında 1-ci yerə

layiq görülmüşdür. 2002-ci ildə Bakı Dövlət Universitetinin Tətbiqi Riyaziyyat fakültəsinə qəbul olmuşdur. 2006-cı ildə ali məktəbi bitirmişdir. 2008-2010-cu illərdə Xalac kənd tam orta məktəbində Lobarant kimi çalışmışdır. 2010-2011-ci illərdə hərbi xidmət keçmişdir. 2011-2016-cı illərdə bank sektorunda çalışmışdır. 2017-ci ildə Şirvan şəhər T.Bəşirov adına 11 saylı tam orta məktəbində müəllim kimi fəaliyyətə başlamışdır. Elə həmin məktəbdə 2024-cü ildə Tədris işləri üzrə direktor müavini , 2025-ci ildə isə Direktor kimi fəaliyyət göstərir. Hal-hazırda Şirvan şəhərində yaşayır. Ailəlidir, 3 övladı var.

Fərzəliyev Nurlan Vaqif oğlu

Əslən Şərur-Dərələyəz mahalındandır. O, 17.03.1986-cı ildə Salyan rayonu Xalac kəndində anadan olmuşdur. 1992-ci ildə Salyan rayonu İ.İbrahimov adına Xalac kənd tam orta məktəbinin 1-ci sinfinə daxil olmuşdur. Həmin məktəbi 2003-cü ildə bitirmişdir. 2004-2005 illərdə Naxçıvan MR-da həqiqi hərbi xidmət keçmişdir. 2008-ci ilin etibarən Salyan rayonu İ.İbrahimov adın Xalac kənd tam orta məktəbində hərbi rəhbər vəzifəsində çalışıb. Hal-hazırda həmin məktəbdə müəllim işləyir. 2012-ci ildə Ağcabədi Pedaqoji Kollecın ibtidai sinif müəllimliyi fakültəsini bitirmişdir. 2003-cü ildən şair kimi şeirləri çap olunmağa başlayıb. "Kəpənək qanadlı misralar" kitabının müəlifidir. Almanaxlarda ədəbi qəzet və jurnallarda şeirləri çıxır. "Kürün töhvəsi" ədəbi birliyinin üzvüdür.

Qasimov Ramin Mehman oğlu

Əslən Şərur-Dərələyəz mahalındandır. O, 1982-ci ildə Salyan rayonu Xalac kəndində anadan olmuşdur. 1990-cı ilə Xalac kənd tam orta məktəbin 1-ci sinfinə getmişdir. 2000-ci ildə həmin məktəbi bitirmişdir. Elə həmin ildə Azərbaycan Müəllimlər İnstitutunun Salyan Filialına qəbul olmuşdur. 2004-ci ildə həmin İnstitutu bitirmişdir. 2004-2005-ci illərdə hərbi xidmət keçmişdir. 2008-ci ildə DİN Salyan rayon Polis Şöbəsinə kiçik heyət nəfəri kimi xidmətə başlamışdır. 2021-ci ildə leytenant hərbi rütbəsinə layiq görülmüşdür. Hal-hazırda Salyan Polis Şöbəsinin İctimai

Təhlükəsizlik bölməsində İnspektor vəzifəsində xidmət edir. 10 il qüsursuz xidmətinə görə, 15 il qüsursuz xidmətinə görə medallarla təltif edilmişdir. Ailəlidir, 2 övladı var.

Sadıqov Sadıq Ağa oğlu

1900-cü ildə Şərur-Dərələyəz mahalının Təzəkənd kəndində anadan olub. 1920-ci illərdə Naxçıvan Pedaqoji İnstitutunda təhsil almışdır. Gənclik illərində bir sıra yerlərdə çalışmışdır. 1941-1945-ci illərdə "Böyük Vətən Müharibəsi"ni iştirakçısıdır. 1943-cü il SSRİ rəhbəri İ.V.Stalinin əmrinə əsasən ön cəbhədən geri çağrılaraq arxa cəbhəyə göndərilmişdir. İxtisasca müəllim olduğu üçün 1943-cü ildə onu ESSR Əzizbəyov (Paşalı) rayonu Cul kəndinə direktor, müəllim təyin olunmuşdur. O, həm Culda, Gomur, Terp və Gabud kəndlərində müəllim işləmişdir. Bu kəndlərdə işlədiyi müddətdə azərbaycanlı, kürd və erməni uşaqlarına dərs demişdir. Fəaliyyəti dövründə ermənilərlə eyni kollektivdə çalışmışdır. Bizim milli xüsusiyyətlərimizi və milli keyfiyyətlərimizi onlara çatdırmışdır. 7 il Culda direktor, müəllim kimi çalışmışdır. Lakin, o da 1948-1953-cü illərin deportasiyasına düşmüşdür. 1949-cu ildə ailəsi ilə birlikdə məcburi şəkildə deportasiya edilmişdir. Onlar Salyan rayonu Bəşirabad (Yenikənd) kəndində məskunlaşmışdır. İşlə əlaqədar qonşu kəndə Yolüstü kəndinə köçmüşdür. Burda müəllimlik fəaliyyətinə 1950-ci ildən yenidən başlamışdır. Müəllimlik fəaliyyəti Salyanın Yolüstü kəndində (keçmiş 2-ci Şöbə) sonra 5-ci Şöbə (Peyk) kəndində, sonuncu isə Xalac kəndində davam etmişdir. Daimi milli ruhda şagirdlər yetişdirmişdir. Cəmiyyətdə özünəməxsusluğu ilə fəaliyyət göstərən Sadıq müəllim SSR rəhbərliyi tərəfindən 3 medalla təltif olunmuşdur. Medalları Qələbə və Əmək fəaliyyəti ilə bağlıdır. 1995-ci ildə Xalac kəndində dünyasını dəyişmişdir.

Sadıqov Vaqif Sadıq oğlu

1945-ci ildə Qərbi Azərbaycan Paşalı rayonu Cul kəndində müəllim ailəsində dünyaya gəlmişdir. 5 yaşında olanda 1949-cu ildə ailəsi ilə birlikdə deportasiyaya məruz qalmışdır. Onlar əvvəlcə Papanin şəhərinə (Şirvan) sonra Salyan rayonu Başırabad kəndinə (Yeni-kənd) gəlmişlər. 1952-ci ildə Yenikənd kənd tam orta məktəbin ibtidai sinifə getmişdir. Atasını müəllim olduğu üçün Salyanın 2-ci şöbə deyilən (Yolüstü) kəndinə köçmüşlər. Burada bir müddət təhsil alandan sonra, atasının işi ilə əlaqədar Salyanın 5-ci şöbə deyilən Peyk kəndinə köçmüşlər. Bir müddət burada yaşadıqdan sonra Salyanın Xalac kəndində məskunlaşmışlar. Təhsili bitirdikdən sonra 1962-ci ildə Gəncə Politexnik İnstitutuna qəbul olmuşdur. Buranı da bitirdikdən sonra 1966-cı ildə Rusiya Federasiyası Saratov vilayətində 5 il təhsil almışdır. İxtisasca Zootexnikdir. 1970-ci illərdən başlayaraq Xalac kəndində kolxozda çalışmışdır. Azərbaycan müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra fərdi şəkildə baytarlıqla məşğul olmuşdur. 2025-ci ildə vəfat etmişdir. 2 övladı var bir qız biri oğlan. Oğlu HHQ gizir kimi xidmət edir.

Sadıqov Akif Sadıq oğlu

Şərur-Dərələyəz mahalının Paşalı rayonun Cul kəndindəndir. O, 1949-cı ildə Əzizbəyov rayonun Cul kəndində doğulmuşdur. 1956-cı ildə Salyanın Düzənlik (5-ci Şöbə) kəndində ibtidai sinifə getmişdir. 1960-cı illərdə ailəsi Xalac kəndinə köç etmişdir, bununla bağlı onun təhsili Xalacda davam etmişdir. 1969-cı ildə məktəbi bitirmiş-

dir. 1970-1972-ci illərdə SSR məkanında hərbi xidmət keçmişdir. 1972-1992-ci illərdə DİN polis orqanlarında xidmət etmişdir. Xidməti müddətində 1993-cü ildə 1-ci Qarabağ müharibəsində iştirak etmişdir. Ağdam rayonunda müdafiə və mühafizədə xidmətilə fərqlənmişdir. 1999-cu ildə Azərbaycan Respublikasının Müharibə Veteranı adını almışdır. Xidmətdə fərqləndiyinə görə onu 1993-2008-ci ilə qədər Ədliyyə orqanlarına işini dəyişdirmişlər. O, 2000-2008-ci illərdə Pentensiar xidmətdə Xüsusi Komendatura rəisi işləmişdir. 2008-ci ildən Ədliyyə orqanlarından təqaüdə buraxılmışdır. Ailəlidir 5 övladı var. Hal-hazırda Bakı şəhərində yaşayır.

Sadıqov Ağa Vasif oğlu

Əslən Şərur-Dərələyəz mahalındandır. 1952-ci ildə Salyan rayonu Xalac kəndində anadan olmuşdur. 1959-cu ildə ibtidai sinfə Salyan rayonu Xalac kəndində getmişdir. 1970-ci ildə həmin məktəbin 10-cu sinifin bitirmişdir. Elə həmin ildə Gəncə Texnologiya İnstitutuna qəbul olmuşdur. Oxuduğu illərdə Gəncə Tikiş fabrikində çalışmışdır. 1976-1978-ci illərdə SSRİ Silahlı Qüvvələri tərkibində həqiqi hərbi xidmət keçmişdir. 1978-ci ildən başlayaraq Salyan İstehsalat Birliyində çalışmışdır. 1980-ci illərdən etibarən Salyan Pivə zavodunda mühəndis, daha sonra baş mühəndis olmuşdur. Salyanda işlədiyi illərdə rayonun bir sıra ictimai tədbirlərində iştirak etmişdir. 2017-ci ildə təqaüdə çıxmışdır. 2018-ci ildə vəfat etmişdir.

Sadıqov Vasif Ağa oğlu

Əslən Şərur-Dərələyəz mahalındandır. O, 1992-ci ildə Salyan rayonu Qaraçala qəsəbəsində anadan olmuşdur. 1999-cu ildə İ.İbrahimov adına Xalac kənd tam orta məktəbinə getmişdir. 2010-cu ildə həmin məktəbin 11-ci sinfini bitirmişdir. Elə həmin ildə Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universitetinə qəbul olmuşdur. Ali məktəbi bitirdikdən sonra 2014-2015-ci illərdə Naxçıvan MR xidmət keçmişdir. 2016-cı ildən etibarən Daxili İşlər Orqanlarında kiçik heyət nəfəri, 2019-cu ildən etibarən zabit kimi xidmət edir. Xidməti müddətində asayışın qorunmasında göstərdiyi xidmətlərə görə fəxri fərmanla təltif edilmişdir. Hal-hazırda Salyan rayon Polis Şöbəsinə, Cinayət Axtarış Bölməsinin baş əməliyyat müvəkkilidir. Ailəlidir, 2 övladı var. Salyan rayonu Xalac kəndində yaşayır.

Sadıqov İsgəndər Məmməd oğlu

Əslən Şərur-Dərələyəz mahalındandır. O, 1957-ci ildə Salyan rayonunda doğulmuşdur. 1964-cü ildə Xalac kənd tam orta məktəbinin ibtidai sinfinə getmişdir. 1974-cü ildə həmin məktəbi bitirmişdir. 1975-1977-ci illərdə SSR məkanında hərbi xidmət keçmişdir. 1980-1985-ci illərdə Naxçıvan Dövlət Pedaqoji İnstitutunda təhsil almışdır. 1985-ci ildən etibarən Xalac kəndində müəllim kimi fəaliyyətə başlamışdır. 1988-2004-cü illərdə Dərs Hissə müdiri vəzifəsində çalışmışdır. 2004-2022-ci illər müəllim kimi fəaliyyət göstərmişdir. İsgəndər müəllim müəllimliklə yanaşı, ədəbi-publisistik yaradıcılıqla məşğul olmuşdur. Onun şeirləri Naxçıvan və Salyanda mətbuatda çap

edilmişdir. 2022-ci ildən təqaüddədir. Ailəlidir, 5 övladı var.

Sadıqov Vasif Sadıq oğlu

Əslən Şərur-Dərələyəz mahalındandır. O, 1933-cü ildə Noraxen (Şərur) rayonu Təzəkənd kəndində anadan olmuşdur. İbtidai təhsilini Təzəkənd məktəbində almışdır. 1943-cü ildə atası Sadıq müəllim müharibdən arxa cəbhəyə əmr alaraq geri qayıdır, lakin SSR rəhbərliyi atasının işini ESSR Əzizbəyov (Paşalı) rayonu Cul kəndinə Direktor-müəllim kimi dəyişir. Bundan sonra Vasif təhsilini Cul kəndində davam etdirir. 7 il bu kəndə yaşayırlar. 1948-ci il məlum deportasiya ilə əlaqədar kənddən məcburi köç edirlər. Ailəsinin ilk məskunlaşma yeri Salyan rayonu Bəşirabad (Yenikənd)-kəndi olur. O, 1951-ci ildə SSR diyarında hərbi xidmət keçir. 1952 -ci ildə xidmətdən qayıtdıqdan sonra Tibb qardaşı (feldşer) kimi fəaliyyət göstərir. 1970-ci ildə Bakı Dövlət Universitetinin Kimya-Biologiya ixtisasına qəbul olur. Buranı bitirdikdən sonra 1980-ci illərdən Salyan Epidemoloji Stansiya idarəsində işçi kimi çalışır. 1990-illərdən bu idarədə müdir kimi çalışmışdır. O, həmçinin yaşadığı Xalac kəndində həkim kimi 40 ildən çox fərdi şəkildə məşğul olmuşdur. Kəndin xəstələrinə şəfali əlləri ilə yardım etmişdir. Salyan rayonunda sayılıb seçilən ziyalılardan olmuşdur. 2008-ci ildə yaşadığı Xalac kəndində rəhmətə getmişdir.

Sadıqov Samir Firudin oğlu

Əslən Şərur-Dərələyəz mahalındandır. O, 09.01.1992- ci il tarixində Şirvan (Əli Bayramlı) şəhərində anadan olmuşdur. 1998-ci il də Salyan rayon T.Şirinov adına Yuxarı Xalac kənd orta məktəbin 1-ci sinfinə daxil olmuşdur. 2004-cü ildən orta təhsilini Respublika Olimpiya idman Liseyində davam etdirərək 2009-cu ildə oranı orta təhsil bazası əsasında bitirmişdir. 2009-cu il də Dövlət Sifarişi əsasında Fövqəladə Hallar Nazir-

liyinin göndərişi ilə Belarus Respublikası Fövqəladə Hallar Nazirliyinin Mülki Müdafiə Universitetinə daxil olmuşdur. 2013- cü ildə oranı əyani şəkildə bitirdikdən sonra, həmin ildən Fövqəladə Hallar Nazirliyinin Dövlət Yanğından Mühafizə Xidmətinin Salyan rayon Dövlət Yanğından Mühafizə Hissəsinə təyinat alaraq orada xidmətə başlamışdır. Hal-hazırda Salyan rayon Dövlət Yanğından Mühafizə Hissəsinə də xidmət üzrə rəis müavini vəzifəsində çalışır. Ailəlidir, 1 övladı var.

SÜLH SAZİŞİ VƏ AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI PREZİDENTİNİN ƏL-ƏRƏBİYYƏ KANALINA MÜSAHİBƏSİ

Azərbaycan Respublikası və Ermənistan Respublikası arasında sülhün və dövlətlərarası münasibətlərin təsis edilməsi haqqında SAZİŞ

Azərbaycan Respublikası və Ermənistan Respublikası (bundan sonra Tərəflər), Bölgədə ədalətli, hərtərəfli və davamlı sülhün təsis edilməsinə təcili zərurəti anlayaraq, Bu məqsədə dövlətlərarası münasibətlərin təsis edilməsi yolu ilə töhfə verməyi arzulayaraq, BMT Nizamnaməsini, BMT Nizamnaməsinə uyğun olaraq dövlətlər arasında dostluq münasibətləri və əməkdaşlıq ilə bağlı beynəlxalq hüququn prinsipləri haqqında Bəyannaməni (1970), Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Konfransının Helsinki Yekun Aktını (1975) və 21 dekabr 1991-ci il tarixli Almatı Bəyannaməsini rəhbər tutaraq, və orada əks olunmuş norma və prinsiplər əsasında əlaqələri inkişaf etdirmək məqsədi güdürək, Öz aralarında mehriban qonşuluq münasibətləri təsis etməklə bağlı qarşılıqlı iradəni ifadə edərək, Aşağıdakılar əsasında öz aralarında sülh və dövlətlərarası münasibətləri təsis etmək barədə razılığa gəlirlər:

Maddə I

Tərəflər, keçmiş SSRİ-nin Sovet Sosialist Respublikaları arasında sərhədlərin müvafiq müstəqil dövlətlərin beynəlxalq sərhədlərinə çevrildiyini və beynəlxalq birlik tərəfindən bu şəkildə tanındığını təsdiq edərək, bir-birinin suverenliyini, ərazi bütövlüyünü, beynəlxalq sərhədlərinin toxunulmazlığını və siyasi müstəqilliyini tanıyır və hörmət edirlər;

Maddə II

Tərəflər, I Maddəyə tam riayət etməklə, bir-birinə qarşı hər hansı ərazi iddialarının olmadığını və gələcəkdə belə iddialar qal-

dırılmayacağını təsdiq edirlər; Tərəflər digər tərəfin ərazi bütövlüyü və ya siyasi birliyini tamamilə və ya qismən parçalamağa yönəlmiş hər hansı bir hərəkətə, o cümlədən belə hərəkətlərin planlaşdırılmasına, hazırlanmasına, həvəsləndirilməsinə və dəstəklənməsinə yol verməyəcəklər.

Maddə III

Tərəflər bir-biri ilə qarşılıqlı münasibətlərdə ərazi bütövlüyü və ya siyasi müstəqilliyə qarşı və ya BMT Nizamnaməsinə zidd olan hər hansı bir digər formada, güc tətbiq etməkdən və ya güc tətbiq etməklə hədələməkdən çəkinəcəklər. Onlar öz müvafiq ərazilərindən hər hansı üçüncü tərəfin digər Tərəfə qarşı BMT Nizamnaməsinə zidd olaraq güc tətbiq etmək üçün istifadə edilməsinə imkan verməyəcəklər.

Maddə IV

Tərəflər bir-birinin daxili işlərinə müdaxilədən çəkinəcəklər.

Maddə V

Tərəflər, bu Sazişin ratifikasiya olunması sənədlərinin hər iki tərəfdən mübadilə edilməsindən sonra _____ gün ərzində öz aralarında Diplomatik və Konsulluq münasibətləri haqqında Konvensiyaların (müvafiq olaraq, 1961 və 1963-ci illərin) müddəalarına uyğun olaraq, öz aralarında diplomatik münasibətləri quracaqlar.

Maddə VI

Tərəflər, hazırkı Sazişin I Maddəsindən irəli gələn öhdəliklərinə tam uyğun olaraq, onlar arasında dövlət sərhədinin delimitasiyası və demarkasiyası haqqında Sazişin bağlanması məqsədilə müvafiq sərhəd komissiyaları arasında bu Komissiyaların razılaşdırılmış əsasnamələri əsasında vicdanla danışıqlar aparacaqlar.

Maddə VII

Tərəflər qarşılıqlı sərhədə hər hansı üçüncü tərəfin qüvvələrini yerləşdirməyəcəklər. Tərəflər, qarşılıqlı sərhədin delimitasiyası və sonrakı demarkasiyasının başa çatmasına qədər, sərhəd bölgələrində təhlükəsizlik və sabitliyin təmin olunması məqsədilə, hərbi sahə də daxil olmaqla, qarşılıqlı razılaşdırılmış təhlükəsizlik

və etimad-quruculuğu tədbirləri həyata keçirəcəklər.

Maddə VIII

Tərəflər dözümsüzlük, irqi nifrət və ayrışçılıq, separatizm, zorakı ekstremizm və terrorizmin bütün təzahürlərini pisləyirlər və özlərinin müvafiq yurisdiksiyaları çərçivəsində bu hallarla mübarizə aparacaqlar və özlərinin bununla bağlı müvafiq beynəlxalq öhdəliklərinə əməl edəcəklər.

Maddə IX

Tərəflər, onların hər ikisinin də cəlb olunduğu hərbi münaqişədə baş vermiş itkin düşmüş şəxslər və məcburi yoxaçıxma ilə bağlı halların həlli üçün birbaşa və ya müvafiq olduğu təqdirdə, aidiyyəti beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq vasitəsilə, həmin şəxslər haqqında bütün mövcud məlumatların mübadiləsi də daxil olmaqla, tədbirlər görəcəklər. Tərəflər, bu çərçivədə, sözügedən şəxslərin taleyinə aydınlıq gətirilməsinin, o cümlədən, müvafiq olduğu təqdirdə, onların qalıqlarının axtarılması və geri qaytarılmasının, zəruri istintaq tədbirləri yolu ilə həmin şəxslərə münasibətdə ədalətin təmin edilməsinin barışıq və etimadın qurulması vasitəsi kimi əhəmiyyətini qəbul edirlər. Bununla əlaqəli müvafiq modallıqlar müzakirə ediləcək və ayrıca sazişdə təfərrüatlı şəkildə razılaşdırılacaqdır.

Maddə X

Tərəflər, iqtisadiyyat, tranzit və nəqliyyat, ətraf mühit, humanitar və mədəniyyət daxil olmaqla, müxtəlif sahələrdə əməkdaşlığın təsis edilməsi üçün qarşılıqlı maraq kəsb edən aidiyyəti istiqamətlər üzrə ayrıca razılaşmalar bağlaya bilirlər.

Maddə XI

Hazırkı Saziş Tərəflərin beynəlxalq hüquq və onların hər birinin digər BMT üzv dövlətləri ilə bağlanmış müqavilələr üzrə hüquq və öhdəliklərinə xələl gətirmir. Tərəflərdən hər biri onunla digər hər hansı üçüncü tərəf arasında hazırda qüvvədə olan beynəlxalq razılaşmaların onun bu Saziş üzrə götürdüyü öhdəliklərinə xələl gətirməməsini təmin edəcəklər.

Maddə XII

Tərəflər ikitərəfli münasibətlərində beynəlxalq hüququ və bu Sazişi rəhbər tutacaqlar. Tərəflərdən heç biri özünün daxili qanunvericiliyinin müddəalarına bu Sazişi icra etməməyə haqq qazandırmaq üçün istinad etməyəcəklər; Tərəflər, Müqavilələr hüququ haqqında Vyana Konvensiyasına (1969) uyğun olaraq, bu Sazişin qüvvəyə minməsindən əvvəl onun obyektı və məqsədinə xələl gətirən fəaliyyətlərdən çəkinəcəklər.

Maddə XIII

Tərəflər bu Sazişin tam icrasına zəmanət verirlər və hazırkı Sazişin icrasına nəzarət məqsədilə ikitərəfli komissiya təsis edəcəklər. Bu Komissiya Tərəflər arasında razılaşdırılacaq modal-lıqlar əsasında fəaliyyət göstərəcək.

Maddə XIV

Tərəflər, onların beynəlxalq hüquq və qarşılıqlı münasibətlərində onlar üçün məcburi xarakter daşıyan müqavilələr üzrə hüquq və öhdəliklərinə xələl gətirmədən, bu Sazişin təfsiri və tətbiqi ilə bağlı hər hansı mübahisəni, XIII Maddədə istinad olunan Komissiya da daxil olmaqla, birbaşa məsləhətləşmələr yolu ilə həll etmək istiqamətində çalışacaqlar. Bu məsləhətləşmələr 6 ay ərzində Tərəflərin hər ikisi üçün məqbul nəticə vermədiyi təqdirdə, Tərəflər mübahisələrin dinc yolla həllinin digər vasitələrinə müraciət edəcəklər.

Maddə XV

XIV Maddəyə xələl gətirmədən, Tərəflər hər hansı bir hüquqi müstəvidə onlar arasında bu Sazişin imzalanmasından əvvəl mövcud olan bütün dövlətlərarası iddiaları, şikayətləri, etirazları, iradları, icraatları və mübahisələri bu Sazişin qüvvəyə mindiyi gündən bir ay ərzində geri çəkəcək, xitam verəcək və ya hər hansı bir formada həll edəcəklər və bir-birinə qarşı bu cür iddiaları, şikayətləri, etirazları, iradları və icraatları başlatmayacaq, və tərəflərdən hər hansı birinə qarşı hər hansı digər üçüncü tərəfin başlatdığı bu kimi iddia, şikayət, etiraz, irad və icraatlara hər hansı

bir formada cəlb olunmayacaqlar; Tərəflər bu Sazişin ziddinə bir-birinə qarşı diplomatik, informasiya və digər sahələrdə düşmən addımlar atmayacaq, bu addımları həvəsləndirməyəcək və ya hər hansı bir formada bu fəaliyyətlərə cəlb edilməyəcək və bu məqsədlə bir-biriləri ilə müntəzəm məsləhətləşmələr həyata keçirəcəklər.

Maddə XVI

Bu Saziş Tərəflərin öz milli qanunvericiliklərinə uyğun olaraq daxili prosedurların bitməsi barədə bildiriş sənədlərinin mübadiləsindən sonra qüvvəyə minəcək. Bu Saziş BMT Nizamnaməsinin 102-ci maddəsinə uyğun olaraq qeydiyyatdan keçiriləcək.

Maddə XVII

Hazırkı Saziş Azərbaycan, erməni və ingilis dillərində bağlanmışdır, bütün üç mətn bərabər autentikdir. Hər hansı autentik mətnin müddəasının təfsirində fikir ayrılığı olduqda ingilis dilindəki mətn üstünlük təşkil edəcəkdir. **Tarix, məkan.**

Sülh sazişindən bir müddət sonra dünyanın siyasi mərkəzlərində o cümlədən Azərbaycan, Ermənistan və Rusiyada Sülh sazişi ciddi müzakirə edilməyə başladı. Bəzi adamlar hətta hissə qapılıb vaxtından əvvəl reallıqla uyğun olmayan sülh tərənləri oxumağa başladılar. Əlbəttə bu məslədə soyuqqanlı olmaq keçmiş i unutmamaq lazımdır.

Prezident İlham Əliyevin “Əl-Ərəbiyyə” telekanalına müsahibəsində bu məsələlərə qiymət verməsini nəzərə alaraq müsahibəni siyasi və hüquqi çalarlarını nəzərə alaraq burada ixtisarla sizlərə təqdim edirik.

- Avqustun 8-də Vaşinqtonda baş verən hadisələr qarşıdurmanın və gərginliyin sonu deməkdir.

Uzun illərdir ki, biz Ermənistanla müharibə vəziyyətində idik. Məhz Ermənistan 1990-cı illərin əvvəlindən Azərbaycan ərazilərini işğal etmişdi. O zaman Azərbaycan çox zəif idi, ordumuz yox idi. Ermənistanın isə Azərbaycan ərazilərini işğal etməkdə ona dəstək göstərən xarici tərəfdarları var idi.

Beləliklə, ərazimizin təxminən 20 faizi onlar tərəfindən işğal edilmişdi, nəticədə bir milyon qaçqın və məcburi köçkünümüz var idi. Həmin dövrdə bu, əhalinin sayına görə dünyada ən yüksək nisbətlərdən biri idi. Yəni, Azərbaycanın əhalisi o vaxt 8 milyon nəfər idi, onların bir milyonu yurd-yuvasından didərgin düşmüşdü.

Birinci Qarabağ müharibəsi 1994-cü ildə atəşkəslə başa çatdı və biz 2020-ci ilə qədər davam edən sonsuz və mənasız danışıqlar prosesində iştirak etdik. Bu proses 2020-ci ilədək davam etdi. 2020-ci ildə isə İkinci Qarabağ müharibəsi başladı və biz beynəlxalq səviyyədə tanınmış ərazilərimizi azad etdik;

- 44 günlük Vətən müharibəsi nəticəsində Azərbaycan ədaləti, beynəlxalq hüququ və öz ləyaqətini bərpa etdi, torpaqlarını geri qaytardı.

Bundan sonra prosesdə müəyyən bir boşluq yarandı, çünki o zaman vasitəçilər artıq hansı addımı atmalı olduqlarını bilmirdilər və məhz Azərbaycan Ermənistanla sülh prosesinə başlamağı təklif etdi. Yenə də məhz biz danışıqlar formatının təşəbbüskarı olduq. Biz sülh sazişinin layihəsini təqdim etdik. Əslində, avqustun 8-də Vaşinqtonda paraflanmış sənəd Ermənistan–Azərbaycan münasibətlərinin dövlətlərarası çərçivədə necə qurulmalı olduğu barədə Azərbaycanın baxışına əsaslanır.

Danışıqlar bir neçə il davam etdi və nəhayət Vaşinqtonda Prezident Trampın və onun komandasının böyük dəstəyi ilə başa çatdı. Bu, münaqişənin, müharibənin sonudur. Formal olaraq sülh sazişinin imzalanmamasının bir xüsusi səbəbi var - Ermənistan konstitusiyasında Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü hələ də şübhə altına alan müddəa mövcuddur.

Bildiyimiz qədər, onlar həmin müddəaya dəyişiklik edəcəklər. Elə ki, bu dəyişiklik olundu, yəni, Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə qarşı iddialar onların konstitusiyasından çıxarıldı, formal olaraq sülh sazişi də imzalanacaq.

Lakin fakt budur ki, Azərbaycan və Ermənistanın Ağ Evdə Prezident Trampın iştirakı ilə bu sənədi paraflaması müharibənin

başla çatdığını göstərir. Bu, mərhələlərlə 30 ildən artıq davam edən müharibənin sonudur və həm Cənubi Qafqaz regionu, həm də daha geniş mənada Mərkəzi Asiya və Yaxın Şərq üçün tamamilə yeni imkanlar açır;

- Vaşinqtonda sənədlərin kim tərəfindən imzalanmasından asılı olmayaraq, onlar Ermənistanın adından Ermənistan lideri tərəfindən imzalanıb.

Ümid edirəm ki, prosesə heç bir müdaxilə olmayacaq. Lakin yenə də məndə yüz faiz zəmanət yoxdur, çünki Ermənistanın daxili siyasəti barədə tam məlumatlı deyiləm. Bilirik ki, gələn yay Ermənistanda parlament seçkiləri keçiriləcək. Həmçinin bilirik ki, onlar yeni konstitusiya layihəsi üzərində işləyirlər. Lakin güclü xarici müdaxilə olarsa, bəli, bu, razılaşmaları poza bilər. Amma bu, Ermənistanın özü üçün çox zərərli olar, çünki Vaşinqtonda sənədlərin kim tərəfindən imzalanmasından asılı olmayaraq, onlar Ermənistanın adından Ermənistan lideri tərəfindən imzalanıb. Əgər orada hər hansı dəyişiklik baş verərsə və imzalanmış sənəddən geri addım atılırsa, bu, Ermənistan ilə ABŞ arasındakı münasibətləri ciddi şəkildə pisləşdirər. Bu, yalnız ABŞ-a aid deyil, beynəlxalq ictimaiyyət, Avropa İttifaqı, Türkiyə və ərəb ölkələrindəki dostlarımız da bu prosesi dəstəklədilər.

Beləliklə, bütün beynəlxalq ictimaiyyət bu hadisəni müsbət qarşıladı və razılaşmanı pozmaq bütün dünyaya qarşı çıxmaq deməkdir. Onlar bundan nə qazanacaqlar? Vaşinqtonda imzalanan sənəd Ermənistan üçün sülhə və sabit inkişafa zəmanətdir;

- Etnik təmizləmə aparıldı, Xocalı soyqırımı baş verdi, günahsız insanlar öldürüldü.

Birinci Qarabağ müharibəsi haqqında bir az danışdım, amma bilərsiniz, bizimlə baş verənləri təsvir etmək üçün ola bilsin günlər, hətta aylar lazım olar. Orada etnik təmizləmə aparıldı, Xocalı soyqırımı baş verdi, günahsız insanlar öldürüldü. Hələ də itkin düşmüş 3000-dən çox insanımız var və bütün bu hadisələr Azərbaycanda güclü emosional hisslərə səbəb oldu.

2020-ci il müharibəsi bizim qələbəmizlə başa çatsa da, Azərbaycanda hələ də intiqam tələb edən insanlar var idi. Amma mən o vaxt xalqımıza müraciət edərək demişdim ki, biz intiqamı döyüş meydanında aldığımız. Biz onların bizə etdiklərini etməyəcəyik, çünki onların bizə qarşı törətdikləri müharibə cinayətləri idi.

Əgər Ermənistanın hər hansı gələcək hökuməti hakimiyyətə gəldiyi vaxtdan asılı olmayaraq, Vaşinqtonda imzalanan sənədi şübhə altına qoyarsa, Ermənistan ciddi çətinliklərlə üzləşəcək. Çünki regiondakı güc balansını hər baxımdan tamamilə bizim xeyrimizədir. Düşünürəm ki, bu, hər kəsə aydındır. Əgər Ermənistan bir daha bizim ərazi bütövlüyümüzü şübhə altına qoysa, biz də adekvat cavab verəcəyik;

- Vaşinqtonda imzalanan sənədin əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, hər iki tərəf bir-birinin ərazi bütövlüyünü tanıyır və gələcək təmaslarını beynəlxalq hüququn bu fundamental tezisi əsasında planlaşdıracaq.

Əgər onlar bizim ərazi bütövlüyümüzü tanımaqdan imtina etsələr, biz də onların ərazi bütövlüyünü tanımaqdan imtina edəcəyik. Burada kim qazanacaq, kim uduzacaq? Məncə, bu, ritorik sualdır. Ona görə hesab edirəm ki, Ermənistanın istənilən gələcək hökumətində kifayət qədər müdriklik, ağılabatan yanaşma olacaq ki, Vaşinqtonda razılaşdığımızı şübhə altına almasın. Bir daha qeyd edirəm ki, bu, iki dövlət arasında razılaşmadır. Bu, Paşinyan ilə mənim razılaşmamız deyil;

- Biz həтта işğal dövründə də köçürülmə proqramını həyata keçirdik.

Məcburi köçkünlərə gəlincə, Birinci Qarabağ müharibəsi zamanı erməni məcburi köçkünü olmayıb, çünki Azərbaycan Ermənistanın ərazisini işğal etməyib, onlar bizim ərazimizi işğal etmişdilər. Buna görə də bu illər ərzində çətin şəraitdə yaşayan çox sayda qaçqın və məcburi köçkünlərimiz oldu. Biz həтта işğal dövründə də köçürülmə proqramını həyata keçirdik, çünki onların tam əksəriyyəti on ildən artıq müddətdə çadır düşərgələrində

yaşayırdı. Prezident seçildiyim andan çadır düşərgələrinin ləğvi prosesinə başladıq və bu işi 2007-ci ildə tamamilə yekunlaşdırdıq. Buna baxmayaraq, minlərlə, on minlərlə soydaşımız uzun illər çox ağır şəraitdə yaşamaqda davam edirdi. Hazırda isə “Böyük Qayıdış” Proqramı çərçivəsində onların doğma yurdlarına qayıdışı prosesinə start verilib. Biz artıq 50 mindən çox insanı azad olunmuş ərazilərdə məskunlaşdırmışıq və bu proses davam edir;

- Ermənistan işğal altındakı ərazilərə bir milyondan çox mina basdırmışdı.

Lakin iki əsas maneə var. Birincisi, mina təhlükəsidir. Ermənilər işğal dövründə həmin ərazilərdə bir milyondan çox mina basdırmışdılar. 2020-ci ilin noyabrında İkinci Qarabağ müharibəsi başa çatdıqdan bu günədək təxminən 400 nəfər mina qurbanı olub. Minalar nəticəsində 70-dən çox insan həlak olub, qalanları isə ağır yaralanıb. Bu səbəbdən biz genişmiqyaslı bərpa işlərinə başlaya bilmirik, çünki, ilk növbədə, təhlükəsizlik təmin edilməlidir.

İkincisi, Qarabağda infrastrukturun tamamilə məhv edilməsidir. Şəhər və kəndlərimiz yerlə-yeksan olunmuşdur. Kanalizasiya, su təchizatı, elektrik xətləri, dəmir yolları, magistral yollar – hamısı tamamilə dağıdılmışdır. Buna görə də bərpanın ilk illərində vəsaitimizin böyük hissəsini məhz infrastrukturun qurulmasına sərf etdik. Paralel olaraq kəndlərin və şəhərlərin tikintisinə də başladıq. Hazırda infrastrukturun inkişafı üzrə artıq yekun mərhələyə yaxınlaşmışıq. Düşünürəm ki, bütün infrastruktur layihələri bəlkə də iki-üç il ərzində tam hazır olacaq;

- 1917-ci ildə inqilab edən bolşeviklər xalqa yalan vədlər verirdilər.

“Tramp marşrutu” Azərbaycana hansı mərhələləri vəd edir sualına cavab vermək üçün bir qədər tarixə nəzər salmalıyam və izah etməliyəm ki, necə oldu Azərbaycan iki yerə bölündü. Bu, Azərbaycanın sovetləşməsinin ilk aylarında baş verdi. 1917-ci ildə Rusiya imperiyası süqut etdikdən sonra Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yaradıldı. Bu, 1918-ci ilin mayında qurulan, müsəlman dün-

yasında ilk demokratik respublika idi. Lakin o, yalnız 1920-ci ilin aprel ayınadək mövcud oldu – həmin vaxt Rusiyanın ordusu Azərbaycana daxil olaraq onu işğal etdi. 1917-ci ildə inqilab edən bolşeviklər xalqa yalan vədlər verirdilər. Şüarlar var idi: “zavodlar fəhlələrə, torpaq kəndlilərə, xalqlara azadlıq”. Biz öz dövlətimizi qurduq, amma bolşeviklər bu dövləti əlimizdən aldılar. 1920-ci ilin aprelində rus ordusu Azərbaycana daxil olub onu işğal etdi. Cəmi bir neçə ay sonra - həmin ilin noyabrında sovet Rusiyası hökuməti qərar qəbul etdi ki, Zəngəzuru – bizim “Qərbi Zəngəzur” adlandırdığımız ərazini Azərbaycandan alıb Ermənistana versin. Bununla da Azərbaycan iki yerə bölündü: əsas hissə və Naxçıvan. Qərbi Zəngəzur isə onların arasında qaldı.

Sovet dövründə bu, problem deyildi, çünki sərhədlər yox idi, müharibə də yox idi. İnsanlar avtomobillə və ya dəmir yolu ilə Azərbaycanın əsas hissəsindən Naxçıvana sərbəst şəkildə gedə bilirdilər. Amma Ermənistan Azərbaycana qarşı təcavüzə başlayan sonra bu əlaqə xəttini kəsdi. Ermənilər dəhlizi bağladılar;

- İkinci Qarabağ müharibəsi bizim Qələbəmizlə başa çatdıqdan sonra bu yolu zorla ələ keçirə bilərdik.

Bu gün Naxçıvana getmək üçün ya təyyarə ilə uçmalıyıq, ya da avtobus və ya avtomobillə İran ərazisindən keçməliyik. Yaxud daha uzun marşrutla – Gürcüstan və Türkiyə ərazilərindən keçərək Naxçıvana daxil olmalıyıq. Bu, çox narahatlıq və problemlər yaradır. İkinci Qarabağ müharibəsi bizim Qələbəmizlə başa çatdıqdan sonra bu yolu zorla ələ keçirə bilərdik. Həmin vaxt Ermənistan ordusu mənəvi cəhətdən tamamilə sarsılmışdı. Ermənistan ordusunda müharibədən qaçan 12 min fərari olmuşdu, Azərbaycan Ordusunda isə sıfır. Azərbaycan Ordusunda yüksək ruh, insanlarda böyük həvəs oyanmışdı və qarşımızda heç kəs dayana bilmirdi. Biz 2020-ci il noyabrın 10-da, sadəcə, sərhədimizdə dayandıq, bu yolu zorla ələ keçirmədik, amma Ermənistana bildirdik ki, onlar Naxçıvanla əlaqəmizi kəsə bilməzlər. Təxminən beş il ərzində bu əlaqə xətləri ilə bağlı onlarla danışıqlar apardıq. Bu müddət ərzində Nax-

çıvanla birləşmək üçün Ermənistan sərhədinədək dəmir yolu tikməyə və magistral yollar salmağa başladıq. Magistral yol layihələrinin, eləcə də dəmir yolunun ola bilsin gələn il hazır olacağını gözləyirik;

- Zəngəzur dəhlizi fəaliyyətə başlamalı və təhlükəsiz olmalıdır.

Amma təxminən beş il ərzində Ermənistan bizim tələblərimiz və qanuni istəklərimiz qarşısında konstruktiv mövqe nümayiş etdirmirdi. Bu səbəbdən Prezident Tramp və onun komandası prosesə cəlb olunduqda, vasitəçilik etmək istəyəndə biz onlara belə mesaj verdik: Zəngəzur dəhlizi fəaliyyətə başlamalı və təhlükəsiz olmalıdır, yəni, Azərbaycan vətəndaşları bu 40 kilometrədən çox məsafəni təhlükəsiz keçə bilməlidirlər, güclü təhlükəsizlik zəmanətləri olmalıdır. Beynəlxalq təhlükəsizlik zəmanətləri təmin edilməlidir. Yalnız Ermənistanın verdiyi zəmanətlər kifayət deyil. Tramp administrasiyası bu qanuni narahatlığı doğru şəkildə qəbul etdi və bunun nəticəsində TRIPP (“Trampın Beynəlxalq Sülh və Rifah Marşrutu”) meydana gəldi. Prezident Tramp Zəngəzur dəhlizinə öz adını verdikdən sonra əminəm ki, bu layihə çox yaxın zamanda reallaşacaq. Fiziki infrastrukturun, yəni, dəmir yolunun tikintisi uzun vaxt tələb etməməlidir, çünki məsafə cəmi 42 kilometrdir. Əgər biz tikməli olsaq, bir il ərzində tamamlayardıq. Ermənistan üçün isə bəlkə də daha bir neçə il lazım olacaq, çünki dəmir yolu tikintisi sahəsində bizim təcrübəmiz daha çoxdur;

- Bizim üçün əsas odur ki, yol tikilsin və beynəlxalq təhlükəsizlik zəmanətləri olsun.

Bəli, bu, amerikalı investorlar tərəfindən həyata keçirilə bilər. Əslində, bizim üçün bu, vacib deyil. Bizim üçün əsas odur ki, yol tikilsin və beynəlxalq təhlükəsizlik zəmanətləri olsun. Başqa sözlə desək, azərbaycanlılar Naxçıvandan ölkənin əsas hissəsinə və geri səyahət edərkən narahatlıq hiss etməməlidirlər. Uzunmüddətli mübarizəni və düşmənçiliyi nəzərə alaraq, təhlükəsizlikdən narahat olmamalıdırlar. Düşünürəm ki, layihənin

həyata keçirilməsi çox yaxındır və indi iş Ermənistanın üzərinə düşür. Bir daha demək istəyirəm ki, Azərbaycanın iki hissəsini birləşdirən bütün infrastruktur bizim ərazimizdə artıq yaradılır. Amma bu, yalnız Azərbaycanın iki hissəsinin birləşdirilməsi demək deyil, bu, yeni nəqliyyat xəttini çəkmək deməkdir.

Bu gün Orta Dəhlizin bir qolu - Asiyadan Xəzər dənizi üzərindən gedən yol Azərbaycandan Gürcüstana, Türkiyəyə və sonra Avropaya, həmçinin Gürcüstan limanlarına çıxır. Bu, Asiyanı Avropaya Azərbaycanın ərazisindən birləşdirən yeganə yoldur. Zəngəzur dəhlizi və ya TRIPP isə alternativ yaradacaq.

İkinci dəhliz Ermənistan ərazisindən keçəcək. Bu isə Ermənistan üçün faydalıdır. Mən bu mesajı erməni həmkarlarıma çatdırmağa çalışmışam ki, nəticədə onlar tranzit ölkəyə çevriləcəklər. Potensialı varsa, hər bir ölkə tranzit ölkəyə çevrilməyə çalışır. Məsələn, biz tranzit ölkə olmaq istəyirik. İstəyirik ki, Şərqdən Qərbə, Şimaldan Cənuba dəhlizlər Azərbaycandan keçsin. Ermənistan isə işğal səbəbindən bu imkanlardan məhrum olmuşdu. Ölkədən keçən tranzit yoxdur. Zəngəzur dəhlizi sayəsində Ermənistan nəqliyyatdan tranzit haqqı əldə edəcək. Azərbaycanın ərazisi vasitəsilə Asiyadan Avropaya daşınan yüklərin həcminin hər il artdığını nəzərə alsaq, əminəm ki, Zəngəzur dəhlizi qitələri birləşdirən vacib nəqliyyat əlaqəsi olacaq;

- Biz İran prezidenti ilə çox yaxşı işgüzar münasibətlər qurmuşuq.

İran Prezidenti Azərbaycana iki dəfə səfər edib. Birincisi, rəsmi səfər idi, ikincisi isə Xankəndi şəhərində, azad edilmiş Qarabağda İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatının Zirvə görüşünə qatıldı. Biz onunla çox yaxşı işgüzar münasibətlər qurmuşuq.

O, azərbaycanlıdır. O, mənim kimi eyni qanı daşıyır. Biz eyni dildə danışırıq. Tərcüməçiyə ehtiyacımız yoxdur. O, ictimai tədbirlərin birində Azərbaycan poeziyası ilə bağlı biliklərini nümayiş etdirdi və heç bir qeydə ehtiyacı yox idi. Çox istedadlı insandır.

Bizim şəxsi münasibətlərimiz və onun administrasiyası ilə

mənim administrasiam arasında münasibətlər çox konstruktiv, çox mehribandır. İranın yeni hadisələrlə bağlı rəsmi mövqeyinə gəlcə, biz bunu çox əsaslı və çox müsbət hesab edirik. Mən rəsmi mövqe deyəndə Prezidentin, xarici işlər nazirinin mövqeyini nəzərdə tuturam. Bu, rəsmi mövqe hesab olunur.

Biz siyasətimizi İran xalqı tərəfindən seçilən və öz vəzifəsini yerinə yetirmək səlahiyyətinə malik olan, yəni, Prezident kimi siyasətçilərə əsasən qururuq. Hazırda müşavir kimi adlandırılan bəzi keçmiş rəsmilər tərəfindən müəyyən fikirlər səsləndirilmişdir. Nə məsləhətlər verirlər, bilmirəm. Bu mövqe bizim üçün heç cür əhəmiyyətli deyil. Bizim üçün bunun əhəmiyyəti sıfırdır, çünki dövlətlərarası münasibətlərimiz hökumətlər, prezidentlər, xarici işlər nazirləri arasında qurulur.

Buna görə də dırnaqarası müşavirlərin bu yalançı rəvayətlərinə qətiyyənlə mənfi qoymuruq. Beləliklə, bizim üçün hər şey aydındır. Prezidentin mövqeyi tamamilə məntiqlidir və ona əsaslanır ki, Zəngəzur dəhlizi heç bir halda İran üçün təhlükə deyil. Bəzi media orqanlarında, bəzi internet saytlarında Azərbaycanın Zəngəzuru işğal edəcəyinə, İranla Ermənistan sərhədini kəsəcəyinə dair planlar barədə çoxlu şayiələr yayılmışdır. Bu, tamamilə yalandır. Bizim belə bir niyyətimiz yoxdur. Hər halda, etmək istəsəydik, edərdik. 2020-ci ilin noyabr ayında bunu etmək çox asan idi. Bu son beş il ərzində də bunu etmək çox asan idi. Cəmi 40 kilometrdir, hərbi baxımdan çox vaxt aparmayacaqdı. Sadəcə, hər iki tərəfdən - Naxçıvandan və Azərbaycanın bu tərəfindən gəliрсən və götürürсən;

- Azərbaycanın gücü var. Bəli, əlbəttə ki, bunu hamı bilir. Hətta pis məsləhətlər verənlər də bilirlər ki, bunun üçün bizim gücümüz var.

Biz təcavüzkar olmadığımız üçün bunu etmədik. Biz işğal edən ölkə deyilik, biz əraziləri azad edən insanlar və ölkəyik. Bizim işimiz bundan ibarət idi və bizim müharibə də ədalətli idi. Müharibəmiz azadlıq müharibəsi idi. Müharibəni öz torpaqları-

mızda, ədalətin bərpası naminə aparmışıq. Beləliklə, bu baxımdan hesab edirəm ki, bizim indi Ermənistan-İran sərhədini kəsməyi planlaşdırdığımızla bağlı bütün bu söz-söhbətlər tamamilə əsassızdır. Bunu hamı bilir. Yeri gəlmişkən, bu beş il ərzində Ermənistan Zəngəzur dəhlizinin açılmasına mane olanda biz İran Hökuməti ilə yenə də hökumətlərarası razılığa gəldik ki, İran ərazisində əlavə yol çəkiləcək və o, Araz çayının adı ilə - “Araz dəhlizi” adlanırdı. Azərbaycan Ermənistandan yan keçmək üçün Araz çayı üzərində körpünün tikintisinə xeyli vəsait yatırır. Xəritəyə baxsanız, bunun çətin olmadığını görəcəksiniz. Siz, sadəcə olaraq, Ermənistan-Azərbaycan sərhədinə çatırsınız, sonra sola dönürsünüz, çay üzərində körpü tikirsiniz və İran ərazisində 40 kilometr gedirsiniz, sonra yenidən Naxçıvana daxil olursunuz. Belə ki, bu layihə artıq icra mərhələsindədir. Ermənistandan keçən dəhliz açılanda bizim iki yolumuz olacaq, yükləri çatdırmaq üçün daha çox imkanlarımız olacaq - bir yolla İrandan, digər yolla Ermənistandan. Biz İran hökumətindəki həmkarlarımızla onu da müzakirə etdik ki, çayın digər sahilində, İran ərazisində dəmir yolunun tikintisi zərurəti yarana bilər. Belə olarsa - İran həmin yolu inşa etsə, yüklərin bir hissəsi İrandan keçəcək.;

- Zəngəzur dəhlizi İranda mövcud olan Şimal dəhlizinə sadəcə, dəstək olacaq.

Çünki əvvəlcə planlaşdırılmış və layihələndirilmiş Şimal-Cənub dəhlizi Şimaldan, Şimali Avropadan, Rusiyadan, Azərbaycandan, İrandan, Fars körfəzindən düz xətlə gedir. Xəritəyə baxsanız, o, Azərbaycan ərazisindən, qismən də Xəzər dənizinin sahilindən keçməkdədir.

Deməli, bu, tamamilə Azərbaycan ərazisində tikilmiş həqiqi Şimal-Cənub dəhlizidir. Rusiya sərhədindən İran sərhədinədək dəmir və magistral yolları əlaqəmiz var. Çatışmayan hissə İran ərazisindədir. Onlar təxminən 150 kilometrlik və ya daha çox hissəni tikməlidirlər. Lakin bu, müəyyən vaxt aparacaq, bəlkə də bir neçə il. Bəs, Şimalla Cənub arasındakı əlaqələr necə qurulacaq?

Zəngəzurdan keçə bilər. Xəritəni göz önünə gətirərsəniz, həmin yol Şimali Avropadan Rusiyaya, Azərbaycana, sonra Azərbaycandan Zəngəzura gedə, Naxçıvana daxil ola, - və oradan isə bizim İrənlə dəmir yolu əlaqəmiz var, - və onunla Fars körfəzinə çıxmaq olar. Deməli, əslində, Zəngəzur dəhlizi təkcə Şərq-Qərb deyil, həm də Şimal-Cənub nəqliyyat dəhlizi olacaq. Deməli, Rusiyadan Azərbaycana, İrana gedən Şimal-Cənub marşrutundan əlavə, bizim digər marşrutumuz da olacaq - Rusiyadan Azərbaycana, Ermənistanı, Naxçıvana və İrana. Beləliklə, düşünürəm ki, bütün region üçün hamının udacağı vəziyyət yaranacaq və heç kim bundan itirməyəcək. İran Hökuməti bunu başa düşür və Azərbaycan bütün bölgə ölkələri arasında regional əməkdaşlığı gücləndirmək üçün hər şeyi edəcək;

- Azərbaycanın mülki təyyarəsinin Rusiya tərəfindən vurulması və Rusiya rəsmilərinin buna reaksiyası ölkəmizdə çox böyük məyusluq və təəssüf doğurdu.

Birincisi, ilk növbədə, təyyarəyə atəş açılmamalı idi, çünki Rusiya hava limanlarına dron hücumları baş verəndə onlar xüsusi rejim elan edirlər. Bu rejim “xalça” adlanır. Dron hücumu olanda bütün təyyarələrə xəbərdarlıq göndərilir və onlar geri qaydır. Həmin təyyarə qəzaya düşməzdən iki həftə əvvəl Rusiyanın həmin şəhərinə uçan digər təyyarəmiz oxşar hal ilə üzləşmiş, ona vaxtında müvafiq xəbərdarlıq verilmiş və həmin təyyarə geri dönmüşdü. Bu dəfə bu signalı vermədilər. Təyyarə artıq vurulandan sonra signal verdilər. Bunu yalnız araşdırma prosesini aparacaq şəxsləri çaşıdırmaq üçün etdilər. İki dəfə atəş açdılar. Yalnız pilotların peşəkarlığı və cəsarəti təyyarəni yerə endirməyə imkan verdi. Xoşbəxtlikdən təyyarə Rusiyada deyil, Qazaxıstanda eniş etdi. Enişdən sonra qəza baş verdi. Bəzi sənişinlər sağ qaldı, bizdə ifadə verənlər var. Təyyarədə olan, gövdəyə daxil olan qəlpələrdən yaralanan iki nəfər var. Təyyarənin qalıqları da var və mən dərhal heyəti oraya göndərdim. Uzaq deyil, uçuş cəmi 40 dəqiqədir. Komandamız dərhal oraya getdi və hər şeyi lentə aldı. İnternetdə

tapa bilərsiniz. Bütün gövdədə qəlpə dəlikləri var idi. O, Rusiyanın hava hücumundan müdafiə sistemi tərəfindən vurulub. Beləliklə, ilk növbədə, təyyarənin vurulması baş verməməli idi və bu, faciəvi bir səhv idi;

- Rusiya tərəfindən belə addımların atıldığını görmədik.

Sizə yenə də İkinci Qarabağ müharibəsindən bir misal çəkmə bilərəm. Müharibənin sonuncu günündə - noyabr ayının 9-da Azərbaycan öz sərhədinə yaxınlaşan rus helikopterini təsadüfən vurdu, halbuki o, orada olmalı deyildi. Çünki otuz il ərzində rus helikopterləri Ermənistan ərazisindən Azərbaycan sərhədinə heç vaxt yaxınlaşmamışdı. O, Ermənistandan uçaraq gəlirdi. Helikopterləri vuranlar üçün açıq-aydın idi ki, Ermənistan helikopterləri ərazimizə daxil olur, ona görə də onlar onu vurdular. Həmin gün mən dərhal Rusiya Prezidentinə zəng etdim və üzrxahlığımı bildirdim. Biz həlak olan pilotların ailələrinə və Müdafiə Nazirliyinə dərhal təminat ödədik. Biz istintaq başlatdıq və bu faciəli səhvə yol verənlər məsuliyyətə cəlb olundular. Lakin Rusiya tərəfindən belə addımların atıldığını görmədik. Beləliklə, noyabrın 9-da baş verən bu faciəli hadisə və davranışımız bizi Azərbaycana qarşı eyni münasibətin sərgilənməsinə hazır etdi, çünki iki ölkə bir-birini dost adlandırır. Lakin bu, çox təəccüblü idi. Bu vaxtadək onlar nəyin baş verdiyini demirlər. Beləliklə, bu, əlbəttə ki, bizim ikitərəfli münasibətlərimizdə ciddi məsələdir, lakin biz əlaqələri gərginləşdirmək istəmirdik. Bəli, bu, xalqımızı məyus edib, qəzəbləndirib və qəmginliyə salıb. Biz gözləyirik, gec və ya tez istintaq başa çatacaq. Lakin sonra Rusiyada azərbaycanlılara qarşı səbəbsiz hücumlar başladı. İki insan qətlə yetirilmişdir və işğəncələrə məruz qalmışlar. Sonra da rəsmi məlumatlara görə, onların ürək tutmasından öldüyü bildirildi. Hətta onlar deyilənlərə görə, 20 il bundan əvvəl cinayət törədiblərsə, onlar insandırlar, onlarla belə davranılmalıdır. Bu, nə münasibətdir? Onların sırasında Azərbaycan vətəndaşları, Azərbaycan mənşəli Rusiya vətəndaşları da var idi. Bu, bizim xalqımıza qarşı misli görünməmiş hərəkət idi. Münasi-

bətlərin korlanmasına görə məsuliyyət bizim üzərimizə düşür. Biz yalnız konstruktiv və hüquqi şəkildə cavab veririk, lakin heç vaxt bizə qarşı təcavüz əlamətlərinə və təzahürlərinə, yaxud hörmətsizliyə dözməyəcəyik.

Rusiyanın Ermənistanda hərbi bazası və bir neçə min nəfərdən ibarət hərbi heyəti var. Eyni zamanda, Ermənistanın İran və Türkiyə ilə sərhədi Rusiya sərhədçiləri tərəfindən qorunur. Azərbaycan torpağında bir nəfər də rus əsgəri yoxdur. Beləliklə, Ermənistanda nə baş verə bilər, mən bunu bilmirəm. Lakin mən bu mənfi ssenari haqqında düşünmək istəmirəm;

- Azərbaycan cəmiyyətində bütün təriqətlərdən olan müsəlmanlar bir ailə kimi yaşayırlar.

İslamın müxtəlif qolları arasında heç bir ayrı-seçkilik olmayıb. Bu, bizim təcrübəmizə əsaslanır, təkcə şüarlara, bəyanatlara əsaslanmır. Çünki çoxlu bəyanatlar verilə bilər, lakin siz məsələnin məğzinə, Azərbaycanda bu məsələlərin necə həll olunduğuna baxmalısınız. Bizim üçün, ilk növbədə, milli, etnik kimlik gəlir. İkincisi, vətəndaşlıqdır. Yaxud ola bilər ki, vətəndaşlıq birinci, etnik kimliklə yanaşıdır. Azərbaycanlıların mütləq əksəriyyəti üçün təriqət məsələsinin ümumiyyətlə yeri yoxdur, heç 100-cü yerdə də deyil. Azərbaycanlılar etnik qrup kimi İslamın müxtəlif qollarından olan nümayəndələrdən ibarətdir;

- Biz hamımız etnik kimliyimizlə, dilimizlə və dövlətimizlə birləşmişik. Təkcə müsəlmanlar deyil, Azərbaycanda digər dinlərin nümayəndələri də özlərini eyni cür hiss edirlər.

Müstəqillik dövründə bu sahədə gördüyümüz işlər həmin müsbət tendensiyaları gücləndirməkdən ibarət olub. Azərbaycan şiə və sünni müsəlmanların eyni vaxtda eyni məsciddə ibadət etdikləri az sayda ölkələrdən biridir. Biz fərq qoymuruq. Biz düşünürük ki, müsəlman dünyası üçün ən böyük təhlükə təriqətlərə ayrılmaqdır. Müsəlman dünyasına ən böyük ziyanı təriqət ayrılığını təbliğ edən insanlar vururlar. Biz bir olmalıyıq. Biz müsəlmanıq və bizim üçün bir nömrəli məsələ budur. İstənilən xarici müdaxilədən tamamilə

azadıq. Çünki biz təkcə dəyərlərimizi təbliğ etmirdik, biz, həmçinin ideoloji cəhətdən özümüzü istənilən növ müdaxilədən, müsəlmanlar arasında nifrət toxumu səpmək cəhdlərindən qorunmalı idik. Bu, müsəlman dünyasında yüksək qiymətləndirilir.

Mənim müsəlman dövlətlərinin aparıcı dini rəhbərləri ilə keçirdiyim çoxsaylı görüşlər onu göstərir ki, İslam dünyasında istər siyasi olsun, istər dini sahədə bizim rolumuz yüksək qiymətləndirilir. Biz göstəririk ki, bu mümkündür və biz uğur hekayəsini nümayiş etdiririk. Biz göstəririk ki, burada sülh, sabitlik və rahatlıq mövcuddur. İnsanların məhz buna ehtiyacı var. İnsanların sülh içərisində, xoşbəxt yaşamağa, öz övladlarını böyütməyə və işləməyə, başlarına bomba düşəcək, yaxud kimsə yaşadığı yerə bomba qoyacaq deyə qorxularının olmamasına ehtiyacları var;

- Biz mədəniyyətlərarası dialoq sahəsində də bir çox işlər görürük.

Biz hər iki ildən bir müntəzəm olaraq mədəniyyətlərarası dialoq üzrə beynəlxalq konfranslar keçiririk. Biz həmin konfranslarda bütün mühüm məsələləri, - təkcə müsəlmanlar üçün deyil, bütün dinlər üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən məsələləri, - müzakirə edirik. Bu baxımdan bizim rolumuz əsasən burada gör-düyümüz işlərə və bunu başqa yerlərdə də necə edə bilirik düşüncəsinə əsaslanır. Hesab edirəm ki, indi müsəlman ölkələrinin mütləq əksəriyyətinin siyasi dairələrində, - mənim prezidentlər arasında bir çox əlaqələrim var, - hamı başa düşür ki, müsəlmanlar həmrəy olmalıdırlar və təriqətlərə bölünmə bizim birliyimiz üçün təhlükədir;

- Bayden Əfqanıstandan qaçan kimi bizə yenidən sanksiya tətbiq etdilər.

Bayden “907-ci düzəliş”i yenidən tətbiq etməyə başladı. “907-ci düzəliş” 2001-ci ildə dayandırıldı. Niyə? Çünki onların Əfqanıstanda bizə ehtiyacları var idi. Onlara səmamız, dənizimiz lazım idi. Onlara dəmir yolu lazım idi. Biz Amerika logistikasına və daşımalara çox mühüm dəstək verdik. Beləliklə, Bayden

Əfqanıstandan qaçan kimi bizə yenidən sanksiya tətbiq etdilər. Axı, necə belə nankor olmaq olar?! Beləliklə, onların haqqında nə düşünə bilərdik? Biz onlarla bütün əlaqələri kəsdik. Bayden administrasiyası ilə əlaqələr sıfıra enmişdi. Bu, bir fəlakət idi. Tramp isə tamamilə fərqlidir;

- Əminəm ki, o, nəinki Amerikanı yenidən qüdrətli edəcək bir insandır, o, Amerikanın rifah, azadlıq və inkişafın rəmzi olduğu bütün dövrlərdəki kimi, ölkəni yenidən insanların heyran olduğu yerə çevirəcək.

Altı ay ərzində bu qədər məkana sülh gətirməyi bacarırsa, əminəm ki, bunu edəcək. Amma sistemin ona qarşı güclü müqaviməti var. Həm də vurğulamaq istədiyim bir şey də var ki, xüsusilə də mənə təsir edən sui-qəsd cəhdi zamanı onun özünü necə aparması idi. Bunu oynamaq mümkün deyil. Heç bir nitq yazan, heç bir siyasi məsləhətçi bunu edə bilməz ki, adam belə reaksiya versin. O, cəsur insan və böyük liderdir. Mən həqiqətən də fəxr edirəm ki, o, mənə dostu kimi yanaşır;

- Türk Dövlətləri Təşkilatı hazırda böyük potensiala malikdir. Azərbaycan daim bu qurumu gücləndirməyə sadıq olub.

Bu, bir növ məşvərətçi qrup, şura, ölkələr qrupu kimi fəaliyyətə başlayıb, sonra isə transformasiya edib. O, böyük potensiala malikdir. Türkiyə ilə bizim çox sıx münasibətlərimiz var və bu münasibətlər hazırda 2021-ci ildə Şuşada Prezident Ərdoğanla imzaladığımız, bizi hərbi və siyasi müttəfiqlər edən Bəyannaməyə əsaslanır. Bu, hüquqi cəhətdən təkcə hər iki ölkə üçün deyil, bütün Türk dünyası üçün mühüm amildir. Keçən il biz Özbəkistanla müttəfiqlik münasibətləri haqqında Müqavilə imzaladıq. Həmçinin Türk Dövlətləri Təşkilatının digər üzvləri ilə bizim strateji tərəfdaşlıq müqavilələrimiz və ya bəyannamələrimiz var. Beləliklə, bu, böyük potensialdır;

- Bizi köklərimiz birləşdirir və bu, təşkilatı nadir edir.

Çünki digər beynəlxalq təşkilatlara baxsaq, onların hamısını

deyil, bəlkə də bir qismini ortaq etnik qrup birləşdirir. Bəli, biz müxtəlif xalqlarıq, amma hamımızın kökləri ortaqdır və bu, türk etnik mənsubiyyətimizdən irəli gəlir. Ölkələrimizin əhalisinin sayı artır və bu da hər bir ölkə üçün vacib amildir. İqtisadi inkişafı dəstəklənəndə isə bu, üstünlük deməkdir. Ölkə kasıb olduğu zaman bəzən bunun mənfi nəticələri də olur. Amma bizim ölkələr kasıb deyil. Hər ölkə olmasa da, ölkələrimizin bir çoxu təbii sərvətlərə malikdir;

- Bizim geniş coğrafiyamız var. Türkiyə qlobal miqyasda aparıcı hərbi gücdür və Türkiyə ordusu NATO daxilində ABŞ-dan sonra ikinci yerdədir.

Azərbaycan Ordusu da özünü paradlarda deyil, döyüş meydanında nümayiş etdirdi. Həmçinin logistika. Bu gün təhlizlərdən danışanda bizdən yan keçə bilməzsiniz. Siz bizim ərazimizdən, obyektlərimizdən istifadə edə bilərsiniz. Həm də vacib olan odur ki, təşkilatın bütün üzvlərində siyasi sabitlik, bir-biri və hamısı arasında dost münasibətlər mövcuddur. Bu, təşkilatı həqiqətən nadir edir. Ona görə də biz onu konkret layihələrlə, investisiyalarla, enerji, daşımalar, mədəniyyət layihələri ilə möhkəmləndirməliyik. Ona görə də mən gələcəkdə bu təşkilatı mühüm qlobal iştirakçılardan biri kimi görürəm. Beləliklə, bizim fikrimiz beynəlxalq arenada rol oynaya bilən, təkcə daxili məsələlərlə məşğul olmayan qlobal oyunçuya çevrilməkdən ibarətdir ki, həm də beynəlxalq arenada sabitləşdirici, müsbət rol oynasın və qonşular üçün imkanlar yaratsın. Bununla da biz belə bir nəhəng coğrafiyada heç kimə təhlükə törətməyən, lakin çoxları üçün fürsət hesab edilən güclü birlik qura biləcəyimizi nümayiş etdirək.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYATLAR

1. Mustafa Nazim, Qurbanov Araz, Əlili Elşad. Erməni saxtakarlığı. Yalan üzərində qurulan tarix. Bakı, 2018, s.167
2. Əsəd Qurbanlı. Azərbaycanlıların Ermənistan SSR-dən deportasiyası tarixindən (1947-1953-cü illər). “Turxan NPB”, Bakı, 2018, səh. 168
3. Azərbaycanlıların Ermənistan SSR-dən deportasiyası (1948-1953- cü illər). Sənədlər toplusu. Bakı, 2013, s. 133-135.
4. Mustafa Nazim. İrəvan şəhəri. Bakı, 2020, Red N Line MMC, səh.292
5. Nəcəfov Bəxtiyar. Deportasiya. Bakı, 2006,
6. Nazim Mustafa. İrəvan şəhəri. 2020, s.101
7. История армянского народа, Ереван, 1980, с. 364
8. Professor Mahirə Hüseynova. Qərbi Azərbaycan paleotoponimlərin linqvistik etimoloji təhlili. Bakı-2023, s 255. ADPU nəşriyyatı.
9. Paşayev Ataxan. Köçürülmə. Bakı, Azərnəşir 1995, s. 40
10. Vandalizm: tarixi adlara qarşı soyqırımı. Tərtib edəni Nazim Mustafa, Bakı, 2014, s. 13.
11. <https://www.youtube.com/watch?v=vQ9I3bVddv4>
12. <https://www.iha.com.tr/haber-boraltan-koprusu-faciasinin-100-yasindaki-tanigi-bekir-dogandan-cumhurbaskani-erdogana-destek-1058609>
13. Teyyub Həsənov, “Sizə yaşanmamış ömür borcluyuq”. Bakı “Adiloğlu” Nəşriyyatı 2022.s.127
14. https://www.youtube.com/watch?v=V9_yUy_-Mt4&t=1s
15. Naxçıvan Ensiklopediyası. 2005, Naxçıvan
16. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 10 dekabr 2020-ci il tarixli Zəfər paradındakı çıxışı.
17. Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin Qərbi Azərbaycan İcması üzvləri ilə görüşündəki 24 dekabr 2022-ci il tarixli çıxışı

18. “Qərbi Azərbaycan Dərələyəz mahalı” Professor Həsən Mirzəyev
19. Andranikə qarşı vuruşan Balo bəy Vəkilov-Kamil Dərələyəzli axar.az
20. "Əli Əliyev, Əlincə yaddaşı, kitab1-2 səh.160,Bakl.,1997-2004
21. Конституция (Основной Закон) Союза Советских Социалистических Республик Утверждена Чрезвычайным VIII съездом Советов Союза ССР 5 декабря 1936 года (с последующими изменениями и дополнениями)
22. Qərbi Azərbaycana Qayıdış Konsepsiyası, <https://azertag.az/store/files/2023/YANVAR/26.01.23/QA%C4%B0-AZ.pdf>
23. Nail Əliyev 1917-1920-ci illərdə Azərbaycanda türk-müsəlman soyqırımları ilk mənbələrdə
24. Salman Vilayətəoğlu.“ Oğuz elinin müqəddəs ocağı!” Göyçə Bakı-2006, səh 512
25. Kamil Dərələyəzli “Vətəndə vətənsiz günlərim” Azəri nəşriyyatı 2016
26. İ.Bayramov, N.Mustafa “Həqiqətin Onomastikası, İndiki Ermənistan Respublikası ərazisində tarixi-coğrafi adların dəyişdirilməsi və saxtalaşdırılması” “Şərq-Qərb”, 2021, səh 464
27. Leyla Calalova. “Heydər Əliyevin Qərbi Azərbaycan siyasəti: tarixi və siyasi varislik” Bakı-2025 “Elm və Təhsil”.
28. Ə. Ələkbərli. Qərbi Azərbaycanlıların 1988-ci il soyqırımı, “Nurlan” 2008. S.559
29. Səməd Vəkilov “Qərbi Azərbaycandan Deportasiya: İmirlidə məskunlaşma” Bakı- 2023 “Red N Line MMC”, s-310
30. Səməd Vəkilov “Qərbi Azərbaycandan etnik Təmizləmənin Sonuncu Mərhələsi(1987-1991) Çalxanqalaya köç” “Red N Line MMC” s-316

31. Ə. Ələkbərli Qərbi Azərbaycanda soyqırımına məruz qalmış toponimlərimiz. "Elm və təhsil" 2020.s 96
32. Azər Turan, Darül Möminin (Salur Eli) "Elm və Təhsil" 2012, s-429
33. Vaşinqtonda bağlanmış sülh sazişinin mətni. <https://www.mfa.gov.az/az/news/no33725>
34. Azərbaycan Respublikasında iqtisadi rayonların yeni bölgüsü haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 07 iyul 2021-ci il tarixli Fərmanı.
35. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti 18 dekabr 1997-ci il tarixdə (№ 656) 1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyası haqqında Fərmanı
36. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 28 mart 1998-ci il tarixli "Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında" Fərmanı
37. BMT-nin "İnsan hüquqları haqqında Ümumi Bəyannaməsi",
38. "Qaçqınların statusu haqqında Cenevrə Konvensiyası",
39. "1967-ci il Konvensiyaya əlavə Protokol",
40. "İnsan hüquqları haqqında Beynəlxalq Bill",
41. "İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında" Beynəlxalq Pakt,
42. "Genosid cinayətinin qarşısının alınması və onun cəzalandırılması haqqında" Konvensiyaya,
43. "İşgəncələrə və digər qəddar, qeyri-insani, yaxud ləyaqəti alçaldan rəftar və cəza növlərinə qarşı" Konvensiya,
44. "BMT-nin Uşaq hüquqları haqqında Konvensiya"
45. "İrqi ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğvi haqqında Beynəlxalq" Konvensiya
46. "Mülki və siyasi hüquqlar haqqında" Beynəlxalq Pakt,
47. "Qadınlara qarşı ayrıseçkiliyin bütün formalarının ləğv edilməsi Haqqında" Konvensiya
48. Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının 14 mart 1937-ci il tarixli Konstitusiyası.

49. İlham Əliyev. 31 mart – Azərbaycanlıların Soyqırımını Günü münasibətilə Azərbaycan xalqına müraciət. “Azərbaycan” qəzeti, 29 mart 2006-cı il.
50. Arif E., Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi sivilizasiyalara-rası münasibətlər kontekstində. Bakı: Elm və təhsil, 2011, səh.324
50. Aslanlı H., Aslanlı H. Biləv. Bakı: “E.L.” Nəşriyyat və Poliqrafiya Şirkəti MMC, 2008, 460 s.
51. Atnur İ., Atnur İ. Osmanlı idarəçiliyindən Sovet idarəçiliyinə qədər Naxçıvan (1918-1921). Naxçıvan: “Əcəmi” NPB, 2013, 496 s.
52. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Naxçıvan. Tərtib edəni və ön sözün müəllifi İsmayıl Hacıyev. Naxçıvan: “Əcəmi” NPB, 2010, 384 s.
53. Əsəd Qurbanlı. Qərbi Azərbaycan Türklərinin Ermənistan SSR-dən 1947-1950-ci illərdə Deportasiyası”Erməni məsələsi” “Elm və Təhsil” 2024, səh 503
54. Nazir Əhmədli. Şərur-Dərələyəz Qəzasının Kameral təsviri.”Elm və Təhsil”-2024, səh 534.
55. Nazir Əhmədli. Dərələyəz mahalının Kameral təsviri. Elm və Təhsil”-2017,s 299
56. “Ulduz”jurnalı 2024-cü il may nömrəsi (Qərbi Azərbaycana həsr olunmuş xüsusi buraxılış), səh- 96
57. “İz jurnalı” 1 aprel 2025-ci il, səh- 96
58. Professor Quram Marxuliya, “Ermənilər Ermənistan Axtarışında” Bakı-2019, s.383

MÜNDƏRİCAT

Ön söz	3
1948-1953-ci illər deportasiyası: tarixi cinayət	17
Köçürülmə zamanı baş vermiş hüquq pozuntuları.....	31
Kolxozçular və digər azərbaycanlılar kimdir?	50
Plandankənar köçürülmələr	54
Azərbaycandilli tədris müəssisələrinin köçürülməsi	59
Ləmbəlilərin deportasiyası və xalq şairi Səməd Vurğuna müraciət	59
1948-1953-cü il deportasiyası ermənilərin siyasi riyakarlığı kontekstində	65
1948-1953-cü illər deportasiyası SSRİ Konstitusiyası və beynəlxalq hüquq aspektindən dəyərləndirilməsi.....	81
Sovet Sosialist Respublikaları Birliyinin Konstitusiyası (əsas qanunu)	83
Qayıdışın hüquqi təminatları	87
1948-1953-cü il deportasiyası SSRİ-Türkiyə münasibətləri kontekstində	89
Çanakkale Şəhitlərinə	92
Qafqaz İslam Ordusu	95
Sarıqamış qardaşlığı.....	98
Boraltan faciəsinin ibrət dərsləri.....	100
Saxta erməni soyqırımının 50 illik yubileyindən sonra Ermənistanda azərbaycanlılara qarşı aparılan deportasiyanın yeni dalğası	115
Naxçıvanın Ermənistana verilməsinin qarşısını alan Vətən fədaisi Abbas Zamanov	115
“Erməni soyqırımı” 70 illik “yubileyinin keçirilməsi ilə bağlı Sovet İttifaqı Kommunist Partiyası siyasi bürosunun məxfi toplantısı.....	126
Salyana köçürülmə. Qarabağlının şəhidləri	137

Vətəni sevmək imandandır!	138
Uluxanlı və Yeni Uluxanlı.....	150
Dərələyəz mahalının Salyana deportasiya edilmiş kəndləri	156
Dərələyəzin din xadimləri, seyidləri və onların elmi-ədəbi irsi....	169
Molla Əsgərdən qalma dini ədəbiyyat və əlyazmalar.....	174
Dərələyəz mahalı Çivə kəndinin dini mühiti	183
Arbatan kəndi.....	187
Göyçədən Salyana köçürülmə.....	192
Gerçək həyat həqiqətləri və bioqrafik məlumatlar.....	202
Sülh sazişi və Azərbaycan Respublikası Prezidentinin	
Əl-Ərəbiyyə kanalına müsahibəsi.....	229
İstifadə edilmiş ədəbiyyatlar	249

QEYD

This image shows a single sheet of white paper with horizontal ruling lines. The lines are evenly spaced and run across the width of the page. There are no margins, text, or other markings on the paper.

Adı: “Red N Line” MMC çap mətbəə
xidmətləri
Ünvan: Bakı şəhəri, Yasamal rayonu,
Mətbuat pr.529
Yığılmağa verilmişdir: 01.09.2025
Çapa imzalanmışdır: 03.10.2025
Hesab-nəşriyyat həcmi: 60x84
Fiziki həcmi: 1/16
Şriftin növü: Times New Roman
Çap üsulu: Offset
Beynəlxalq kitab kodu: 978 9952 587 42 5
Tiraj: 250
Qiymət: pulsuz